

Година XI

Книга 2, 2002 година

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>Нина Янкова</i> – Различия и устойчивост в развитието на общините в РБългария за периода 1996 – 1998г.	3
<i>Стефан Иванов, Георги Шопов, Йордан Христосков, Николай Чкорев</i> – Междубщински различия – състояние, промени, тенденции	20
<i>Георги Чукалев</i> – Ефектът Balassa - Samuelson в България	58
<i>Николай Стойчев</i> – Информационен шум във фондовия пазар и доходност на финансовия актив	88
<i>Людмил Несторов</i> – Крайното домакинско потребление като фактор за икономически растеж в България	116
<i>Симеонка Петрова</i> – Земеделието - елемент на икономическата среда за развитие на селскостопанското машиностроене в България през последното десетилетие	141
Резюмета на английски език	161

РЕДАКЦИОННА
КОЛЕГИЯ

Ст.н.с. д-р МИТКО ДИМИТРОВ
(Главен редактор)
Проф. д. ик.н. ДИМИТЪР ПАНАЙОТОВ
(Зам. главен редактор)

Проф. д.ик.н. БОЙКО АТАНАСОВ
Проф. д.ик.н. КАЛЪО ДОНЕВ
Проф. д.ик.н. ИВАН СТОЙКОВ
Проф. д.ик.н. МЕТОДИ КЪНЕВ
Доц. д-р НЕНО ПАВЛОВ
Доц. д-р СВЕТЛА РАКАДЖИЙСКА
Ст.н.с. д-р ГЕОРГИ ШОПОВ
Ст.н.с. д-р НИКОЛА ВЪЛЧЕВ
Ст.н.с. д-р МАЛИНКА КОПАРАНОВА
Ст.н.с. д-р ТАТЯНА ХУБЕНОВА

ДИАНА ДИМИТРОВА – секретар

Редактори:

Христо Ангелов
Ноемзар Маринова

CONTENTS

<i>Nina Yankova</i> – Differences and Sustainability in the Development of the Municipalities in Bulgaria in the Period 1996 – 1998	3
<i>Stefan Ivanov, Georgi Shopov, Iordan Hristoskov, Nikolai Chkorev</i> – Inter-Municipality Differences – State, Changes, Tendencies	20
<i>Georgi Chukalev</i> – The Balassa-Samuelson Effect on the Bulgarian Economy	58
<i>Nikolay Stoichev</i> – Information Noise in the Stock Market and Profitability of the Financial Asset	88
<i>Liudmil Nestorov</i> – End Household Consumption as a Factor of Bulgaria's Economic Development	116
<i>Simeonka Petrova</i> – Agriculture – Element of the Economic Environment for Development of the Agricultural Machine-Building in Bulgaria in the Last Decade	141
Summaries in English	161

Списание “Икономически изследвания” се индексира и реферира от ***Journal of Economic Literature/EconLit***, издания на ***Американската икономическа асоциация (АИА)***.

Economic Studies is indexed and abstracted by ***Journal of Economic Literature/EconLit***.

Адрес: Икономически институт на БАН, ул. “Аксаков” № 3, София 1040
Главен редактор: (02) 9875 879, e-mail: m.dimitrov@iki.bas.bg;
Секретар: (02) 9875 879; 9890 595 (в. 824), e-mail: diana@iki.bas.bg

ISSN 0205-3292

© Икономически институт на Българска академия на науките, 2002

РАЗЛИЧИЯ И УСТОЙЧИВОСТ В РАЗВИТИЕТО НА ОБЩИНИТЕ В РЪБЪЛГАРИЯ ЗА ПЕРИОДА 1996 – 1998г.²

В студията са отразени резултати от изследване равнището на развитие на общините в страната за периода 1996-1998г. и на тази основа се извършва оценяване на различията между тях. Построени са средни трансформирани интегрални оценки, въз основа на които е извършено ранжиране на общините. Направени са сравнения с предходни периоди. Специално внимание е отделено на промените в степента на устойчивост в развитието им. Изследвано е взаимодействието между равнището на социално-икономическото и човешкото развитие по области за 1998г.

Ходът на икономическата реформа в страната свидетелства за необходимостта от разработването и провеждането на обоснована регионална политика, отчитаща условията и особеностите на конкретните териториални общности и интересите на населението, което живее в тях. Въпросите свързани с равнището на развитие на основните териториални общности в страната – общините, винаги са били значими и актуални. За икономиките в преход от централно планирана към пазарна икономика те придобиват още по-голяма значимост, защото различията обикновено нарастват. Интересът към тази проблематика се засилва и от усилията на страната за присъединяване към ЕС.

Оценяването на равнището в развитието на общините се извършва с помощта на отработена методика, в основата на която стои двукратното прилагане на известния таксономичен метод. При това се съблюдава изискването за усъвършенстване на използваната система от показатели, при максималното ѝ запазване. Поради промени в административно-териториалното деление на страната и отграничаването на нови седем общини, изследването на равнището на социално-икономическото развитие на общините за 1996г. е проведено повторно. По този начин се създава възможност за сравнимост на резултатите за различията в развитието на общините за 1996 и 1997 година.

Достигнатото социално-икономическо равнище на общините се разглежда като предпоставка за по-нататъшното развитие на човешките ресурси на страната. В съответствие с Програмата за развитие на ООН от 1995г., у нас ежегодно се разработват и доклади за човешкото развитие.

¹ Нина Янкова е ст.н.с. д-р в Икономически институт на БАН, секция "Регионална и секторна икономика", тел: 9890595, вътр. 841, факс: 9882108.

² Тази студия е част от научно-изследователския проект "Мониторинг на социално-икономическите различия на общините в Р България след 1996г." на Икономическия институт на БАН.

Провежданият мониторинг на социално-икономическите различия на общините и докладите за човешко развитие взаимно се допълват, въпреки че са разработени самостоятелно. Поради това се изследва и взаимодействието между равнището на социално-икономическо и човешко развитие в териториален разрез.

Периодът 1996 – 1997 се характеризира с изключително силни икономически диспропорции на макроравнище, довели до икономическа криза, хиперинфлация и въвеждане на Валутен съвет. Двустранната връзка и взаимодействие, които съществуват между макроикономическото и регионалното развитие, са нарушени. При това, общините са поставени в "режим на оцеляване", тъй като липсата на стабилна макроикономическа среда не дава възможност за изграждането и провеждането на последователна и диференцирана регионална политика. Тези условия се запазват и през 1998г., въпреки първите симптоми за стабилизиране на макроикономическата ситуация, в резултат на въвеждането на Валутен съвет.

1. Равнище на социално-икономическо развитие на общините за периода 1996-1998г.

Изследването на това равнище по години се извършва с помощта на методика, в основата на която стои таксономичният метод.³ Използват се следните обобщаващи измерители и единични оценки:

x1 – обобщаващ измерител за **икономическото състояние** на общината, формиран въз основа на показателите:

- печалба на един жител в трудоспособна възраст;
- облагаеми доходи на един жител в трудоспособна възраст;
- земеделски и горски земи на един жител.

x2 - обобщаващ показател за **състоянието на местните финанси**, формиран въз основа на показателите:

- относителен дял на собствените приходи в общинския бюджет;
- собствени приходи на 1 жител;
- разходи на един жител.

x3 - **равнище на безработица (в %)**

x4 - обобщаващ измерител за **социалното състояние** на общината, формиран въз основа на показатели за:

- облагаеми доходи на един жител;
- социални помощи на един жител.

x5 - обобщаващ измерител за **изградеността на техническата инфраструктура** на общината, формиран въз основа на качествени характеристики за:

- транспортна съоръженост на територията;
- гъстота на пътната мрежа;
- степен на изграденост на електросистемата;
- степен на задоволеност на населението с питейна вода.

Този обобщаващ измерител се определя с помощта на метод за

³ Плута, В. Сравнительный многомерный анализ в экономических исследованиях. Методы таксономии и факторного анализа. М., Статистика, 1980.

построяване на комплексни оценки чрез качествени характеристики.⁴

хб - **изменение в броя на жителите** на общината.

Най-обща оценка за диференциацията в развитието на общините в страната се дава въз основа на екстремалните значения на интегралните показатели по години на изследвания период, поместени в табл. 1. С цел да бъде изследвана тази диференциация в динамика, в таблицата са отразени и съответните данни за предходните периоди 1992-1994г. и 1994-1996г. Непосредственото сравняване значенията на приведените показатели по години се затруднява поради някои промени в използваното множество от показатели. По-конкретно, за периода 1994-1996г. има промяна в използваните показатели при оценяване на инфраструктурната осигуреност на общините, в сравнение с предходния период, което обяснява и различията в значенията на измерителите за 1994г. За периода 1996-1998г. се използва показателя "земяделски и горски земи на един жител" вместо показателя "обработваема земя на един жител" за предходния период. С включването на 1994 и 1996г. към два съседни периода се оценява изменението в подредбата на общините под влияние на промени в използваната система от показатели.

Таблица 1

Значение на интегралните оценки d_{cp} , d_{max} , d_{min}

Година	d_{cp}	d_{max}	d_{min}	$d_{max} - d_{min}$
1992*	0,8329	0,9748	0,1568	0,8180
1993*	0,7889	0,9661	0,3000	0,6661
1994*	0,8040	0,9728	0,3427	0,6301
1994**	0,8203	1,0037	0,2426	0,7611
1995**	0,8598	0,9922	0,2111	0,7811
1996**	0,8383	0,9819	0,1548	0,8271
1996	0,8230	0,9635	0,1460	0,8175
(49 място)		(Джебел)	(Девня)	
1997	0,8384	0,9651	0,2990	0,6661
(52 място)		(Ружинци)	(Девня)	
1998	0,7558	0,9778	0,3084	0,6694
(46 място)		(Ружинци)	(Девня)	

Забележка: * Данните са въз основа на проведено от автора изследване.

** Янкова, Н. Равнище на развитие на общините в РБългария за периода 1994-1996 г. Икономически изследвания 1999, кн.2.

Както вече беше посочено, с използването на показателя "земяделски и горски земи на един жител" се обясняват промените в ранговете на общините за 1996 г. в сравнение със съответните рангове за периода 1994-1996 г. При това, за близо половината от общините в страната, разликите са до 10 единици, т.е. измененията не са съществени, особено като се отчете и факта, че броят на общините също е променен от 256 на 263.⁵ С най-големи придвижвания напред в подредбата са общините Смядово, Ивайловград,

⁴ Янкова, Н. Метод за построяване на комплексни оценки чрез качествени характеристики. – Икономическа мисъл, 1991, N 9.

⁵ През изследвания период 1996-1998г. броят на общините в страната нараства от 255 на 262 и с включването на средните значения за страната като отделна "община" стават 263.

Рила, Кресна, Симитли, Батак, Доспат, Лъки, Маджарово, Г. Дамяново, Чипровци и Малко Търново, за които е характерно, че разполагат със значителни горски площи. С най-големи изменения назад в подреждането са общините: Долни Дъбник, Айтос, Каварна, Калояново, Раковски, Съединение, Сливо поле и Вълчи дол, които разполагат с твърде ограничени горски площи.

Въпреки посочените промени в ранговете на общините, коефициентът на рангова корелация на Спирман има значение 0,9675, което е **указание за устойчивостта на подредбата**.

От поместените в табл. 1 екстремални значения за интегралните оценки по години на периода 1992-1994г. се вижда, че община Девня е първа в подредбата. Съответните интегрални оценки обаче се променят значително - от 0,1568 за 1992г. на 0,3000 за 1993г. и на 0,3427 за 1994г. Този резултат показва, че първата община в подредбата – Девня, се отдалечава от еталона, или с други думи – няма реална община, която да има екстремални значения по всички показатели. При това, с колкото се отдалечава община Девня от еталона през 1994г. в сравнение с 1992г., измерено чрез разликата между съответните интегрални оценки ($0,3427 - 0,1568 = 0,1859$), с приблизително толкова намалява и разликата между екстремалните оценки за 1994 г. в сравнение с 1992г. ($0,8180 - 0,6301 = 0,1879$). Това показва, че **диференциацията в равнището на развитие на общините в страната се запазва на едно и също равнище за периода 1992-1994 г.**

За периода 1994-1996г. разликата $d_{\max} - d_{\min}$ нараства от 0,7611 на 0,8271, което е **указание за увеличаване различията в равнището на развитие на общините**. Промените в екстремалните значения на интегралните показатели за 1996 и 1997г. показват запазване различията в това равнище, защото отново с колкото първата в подредбата община Девня се отдалечава от еталона ($0,2990 - 0,1460 = 0,1530$), с почти толкова намалява разликата в екстремалните оценки $d_{\max} - d_{\min}$ ($0,8175 - 0,6661 = 0,1514$). От данните в табл. 1 се вижда, че диференциацията в развитието на общините за 1997 и 1998г. е на едно и също равнище (първата в подредбата община Девня има интегрална оценка съответно 0,2990 и 0,3084, а разликата между екстремалните значения е съответно 0,6661 и 0,6694).

Приведените резултати дават основание да се направи извода, че за **периода 1996-1998г. различията в развитието на общините се запазват на едно и също равнище**; за 1996 и 1997г. те са на приблизително същото равнище както за 1992 и 1993г.

Развитието на общините в страната за периода 1992-1998г. се извършва при силно променяща се макроикономическа среда. За периода 1992-1994г. динамиката на основните макроикономически показатели е колеблива и различията в развитието на общините се запазват на едно и също равнище. Следващият период 1994-1996г. се характеризира със сравнително стабилни макроикономически показатели, при което различията слабо нарастват. Динамиката на промените в основните макроикономически показатели за периода 1996 и 1997г. е най-голяма, но различията се запазват и както вече посочихме са на равнището от 1992 и 1993г.

За периода на преход към пазарно стопанство и реструктуриране, **протичащите макроикономически процеси в страната са определящи за**

промените в териториалната организация на производството и развитието на общините. Резултатите от изследването показват, че при условията на силно променяща се макроикономическа среда, провежданата регионална политика в страната води до запазване на диференциацията в равнището на развитие на общините. Има основание да се очаква (както за периода 1994-1996г.), че със стабилизирането на макроикономическата среда в страната диференциацията ще нарастне.

В съответствие с използваната методика, подредбата на общините по равнище на развитие се извършва въз основа на средните трансформирани интегрални оценки за периода (Приложение 1). При използване на възприетия праг на критичност, общините се разделят на три групи: първа – с развитие над средното за страната, обхваща 45 общини; втора – с развитие до 50% под средното за страната – 148 общини и в третата група с развитие над 50% под средното за страната (общини в критично състояние) – 70 общини.

Таблица 2

Разпределение на общините по групи и области за периода 1996-1998г.

Области	Брой общини	в т. ч.		
		I група	II група	III група
София-град	1	1	-	-
Благоевград	14	1	11	2
Бургас	13	6	6	1
Варна	12	4	6	2
В.Търново	10	3	5	2
Видин	11	-	6	5
Враца	11	2	3	6
Габрово	4	1	3	-
Кърджали	8	-	2	6
Кюстендил	9	2	6	1
Ловеч	8	-	5	3
Монтана	11	-	5	6
Пазарджик	11	3	4	4
Перник	6	-	6	-
Плевен	10	1	7	2
Пловдив	15	2	9	4
Разград	7	1	1	5
Русе	8	1	7	-
Силистра	7	-	4	3
Сливен	4	-	3	1
Смолян	11	-	10	1
Софийска обл.	22	10	11	1
Стара Загора	11	3	7	1
Добрич	8	2	5	1
Търговище	5	-	2	3
Хасково	10	1	7	2
Шумен	10	1	4	5
Ямбол	5	-	3	2
Всичко	262	45	148	69

От приложение 1 се вижда, че първи в подредбата са общините Девня, Мирково, Челопеч, Раднево, Бобов дол, Гълъбово, Козлодуй, Пирдоп, Белослав, Златица, Камено и т.н., в които е концентрирана индустриална

дейност от национално значение. Към тази група са причислени и 14 общини, които са областни центрове, както и крайморските общини Несебър, Балчик, Приморско и Царево.

И така, според средната трансформирана интегрална оценка за периода 1996-1998г., 45 общини са с равнище на развитие над средното за страната, докато за предходния период 1994-1996г. техният брой е 38. Обхватът на общините от първа група е сравнително устойчив. Въпреки това, в сравнение с предходния период, от първа група отпадат общините Видин, Свиленград, Пазарджик, Димитровград, Каспичан и Иваново, а се включват общините: Родопи, Белово, Приморско, Царево, Малко Търново, Севлиево, Рила, Батак, Ихтиман, Годеч, Копревщица, Разград и Горна Оряховица.

Разнообразни фактори и предпоставки са оказвали влияние за придвиждане на общини между първите две групи, но сред тях като основни могат да се посочат реструктурирането на общинската икономика и по-пълното използване на техния потенциал.

В отделните области разпределението на общините по групи е твърде различно. Приведените данни показват, че в 10 области: Видин, Кърджали, Ловеч, Монтана, Перник, Силистра, Сливен, Смолян, Търговище и Ямбол няма общини с равнище на развитие над средното за страната, а в 3 области: Габрово, Пазарджик и Русе няма общини в критично състояние според приетия критерий. С най-много общини в критично състояние (III група) са областите Враца, Кърджали и Монтана (по 6), следвани от Видин, Разград и Шумен (по 5).

Резултатите от изследване равнището на развитие на всички общини в страната за периода 1996-1998г. позволяват да се направят следните изводи и обобщения:

- Диференциацията в развитието на общините за 1996 и 1997г. е много близка до тази за 1992 и 1993г. – начални години на прехода към пазарно стопанство;
- Въпреки динамичните промени в макроикономическата среда за изследвания период, диференциацията се запазва на едно и също равнище;
- За изследвания период 1996-1998г. при общините от първа група се отчита намаляване на различията в развитието, а при тези от II и III групи – слабо нарастване, които до голяма степен се компенсират и водят до запазване на диференциацията;
- С най-голям брой общини в критично състояние са областите Видин, Враца и Монтана, формиращи Северозападния район за планиране, Разград и Шумен от Североизточния и Кърджали от Южния централен район;
- Със стабилизирането на макроикономическата среда се очаква нарастване на диференциацията в развитието на общините.

2. Изследване на устойчивостта в развитието на общините

При регионалните изследвания понятието "устойчивост" се свързва с прогресивното и балансирано развитие на отделна територия (респ. община) в перспектива, при отчитане на нейните специфични

особености.

В съответствие с това определение се приема следната работна хипотеза⁶: една община е в устойчиво състояние, ако рангът ѝ според интегралната оценка съвпада с ранговете по обобщаващите оценки. На тази основа се конструира измерител за степента на неустойчивост. Чрез разликата в значенията на посочения измерител за началната и крайната година на изследвания период се оценява промяната в степента на неустойчивост.

Когато значенията на измерителя за степента на неустойчивост нарастват тя се повишава, а когато намаляват – се понижава.

Според промяната в подредбата на общините и в степента на неустойчивост са построени четири теоретични модели за развитие на община, схематично представена в табл. 3.

Таблица 3

Теоретични модели за развитие на община

Общини	Степен на неустойчивост	
	намалява	нараства
Отиват по-напред в подредбата или запазват своя ранг	I модел	III модел
Отиват по-назад в подредбата	II модел	IV модел

При първия и втория теоретични модели степента на неустойчивост в развитието на конкретна община намалява и тя се стреми към своето равновесно място в подредбата. При другите два модела степента на неустойчивост нараства, но това е свързано с придвижване на общината на по-предни позиции в подредбата при третия модел и с придвижване към по-задни позиции при четвъртия. При третия и четвъртия модели общината търси своето равновесно място и поради нарастване степента на неустойчивост могат да се очакват значителни придвижвания напред, респ. назад в подредбата.

За общините с най-големи промени в подредбата за 1998г. спрямо 1996г. е определена принадлежността им към съответните модели:

Първи модел⁷: Самоков и Кресна (Ю-З); Мъглиж и Пещера (Ю-Ц); Ситово и Каварна (С-И); Велико Търново, Белене и Левски (С-Ц); Кула (С-З).

Втори модел: Земен (Ю-З); Чепеларе и Асеновград (Ю-Ц); Средец и Болярово (Ю-И); Смяново и Антоново (С-И); Луковит и Елена (С-Ц); Белоградчик(С-З).

Трети модел: Банско и Чавдар (Ю-З); Велинград, Садово и Минерални бани (Ю-Ц); Созопол, Поморие и Сунгуларе (Ю-И); Лозница (С-И); Пордим, Борово, Ценово и Ябланица (С-Ц).

Четвърти модел: Трън и Антон (Ю-З); Димитровград (Ю-Ц); Карнобат (Ю-И); Каспичан, Нови пазар, Бяла (Вн) и Алфатар(С-И); Свищов, Полски Тръмбеш и Златарица (С-Ц); Лом, Оряхово, Чипровци и Чупрене (С-З).

Общините в критично социално-икономическо състояние, които се развиват по четвъртия теоретичен модел в най-голяма степен се нуждаят от

⁶ Янкова, Н. Равнище на развитие на общините в България за периода 1994-1996г., Икономически изследвания, 1999г., N 2.

⁷ Съкращения на районите за планиране: Ю-З: Югозападен; Ю-Ц: Южен Централен; Ю-И: Югоизточен; С-И: Североизточен; С-Ц: Северен централен; С-З: Северозападен.

подпомагане и положителни импулси, защото собствените им сили и потенциал са ограничени. Това са: Алфатар (С-И); Полски Тръмбеш и Златарица (С-Ц); Лом и Оряхово (С-З). Около посочените общини се формират проблемни райони, в критично социално-икономическо състояние и нарастваща степен на неустойчивост, като най-обширен е този в Северозападния район за планиране, тъй като в него броят им е значителен.

Резултатите от проведеното изследване показват, че за периода 1996-1998г. броят на общините, които са се развивали в съответствие с първия теоретичен модел е 61; по втория – 36; по третия – 86; и по четвъртия – 79. Тези данни показват, че при условията на силно променяща се макроикономическа среда при 97 общини степента на неустойчивост намалява, а при останалите 165 (III и IV модел) - нараства. Съответните данни за предходния период 1994-1996г. са 82; 65; 58 и 50, т.е. степента на неустойчивост намалява при 147 общини, а нараства при 108.⁸

Следователно при силно променяща се макроикономическа среда (1996-1998г.) броят на общините, за които степента на неустойчивост нараства, е значителен – 165, докато при стабилна макроикономическа среда (1994-1996 г.), по-голям е броят на общините (147), за които степента на неустойчивост намалява.

3. Изследване на взаимодействието между социално-икономическо и човешко развитие по области

Използваната методика при изследване равнището на социално-икономическо развитие на общините в страната е приложена и при областите, като териториални системи от по-висок ранг. Тяхното ранжиране се извършва въз основа на получените интегрални оценки за 1998г.

Приведените данни показват, че с равнище на развитие над средното за страната са седем области: София-град, Стара Загора, Варна, Бургас, Габрово, София-област и Пловдив. Последни в подредбата са Монтана и Кърджали. Повече от половината общини в тези области са в критично социално-икономическо състояние.

Ако изключим първата област – София-град, като най-голямата агломерация в страната, в която са концентрирани управленски, научни, културни и образователни структури, разнообразна производствена дейност и инфраструктура, останалите шест области са със сравнително близко равнище на развитие. Съответните интегрални оценки варират в интервал с дължина $0,1371=0,4592-0,5966$. По-големи различия се отчитат в областите с равнище на развитие под средното за страната. При това, за близо половината от тях интегралните оценки се движат в интервал с дължина $0,1219 = 0,7185-0,5966$, т.е. по равнище на развитие те са малко под средното за страната. Това са областите: Перник, Русе, Хасково, Велико Търново, Добрич, Благоевград, Враца и Плевен. За останалите – Ловеч, Пазарджик, Кърджали, Монтана, Силистра, Ямбол, Търговище, Шумен, Смолян, Сливен, Видин и Разград различията спрямо средното за страната са по-значими.

Индексите за човешко развитие по общини и области за 1998г. са получени въз основа на международно сравнима методика. При нея се залагат

⁸ За периода 1994-1996 броят на общините в страната е 255.

минимални и максимални значения за отделните индикатори, което безспорно създава удобство при международните сравнения, но вариране в доходите 400 пъти на човек от населението по общини за нашата страна е трудно защитимо. Аналогично е положението и със заложените минимална и максимална граници на очакваната продължителност на живота на новородено – 25 и 85 години. По този начин, варирането в тези два показателя се свива, в резултат на което **разделителната способност на индекса за човешко развитие е твърде ниска**. За това говорят и получените резултати.

Разгледани в сравнителен план, по отношение привеждането на използваните индикатори (показатели) в сравним вид, двете методики се различават съществено. При използваната методика за оценяване равнището на социално-икономическо развитие на общините в страната след стандартизирането всички показатели имат средно значение нула и дисперсия единица, поради което отделните показатели са напълно сравними. При международно сравнимата методика за човешко развитие съответните индикатори се привеждат в ненаименовани величини, но **вариацията им е различна**.

Таблица 4

Равнище на социално-икономическо развитие

Области	Интегрална оценка 1998	Ранг 1998
София-град	0.2986	1
Благоевград	0.7096	15
Бургас	0.5089	4
Варна	0.4718	3
В.Търново	0.6821	13
Видин	0.8309	23
Враца	0.71	16
Габрово	0.5469	5
Кърджали	0.9903	29
Кюстендил	0.6554	11
Ловеч	0.7374	18
Монтана	0.9255	28
Пазарджик	0.7607	19
Перник	0.641	9
Плевен	0.7185	17
Пловдив	0.5919	7
Разград	0.8339	24
Русе	0.6449	10
Силистра	0.8888	27
Сливен	0.8099	22
Смолян	0.7931	21
Софийска обл.	0.5819	6
Стара Загора	0.4592	2
Добрич	0.6923	14
Търговище	0.8447	25
Хасково	0.6605	12
Шумен	0.7842	20
Ямбол	0.859	26
Всичко	0.5966	8

Общият индекс на човешкото развитие (ОИЧР) по общини се движи в границите от 0,810 за първата в подредбата община Велико Търново до 0,688 за последната – Котел, т.е. варирането на индекса е в интервал с дължина 0,122. При това има струпване на общини при отделните значения на измерителя. Например значение 0,748 за ОИЧР имат общините: Пещера(ПЗ,Ю-Ц), Любимец(ХА,Ю-Ц), Козлодуй (ВР,С-3), Перник(ПЕ,Ю-3), Карнобат(БУ,Ю-И) и Белоградчик(ВШ,С-3), които се подреждат от 105 до 110 място при подредбата.

Резултатите от проведеното изследване за 1998г. показват, че съответните различия в областните индекси за човешко развитие варират от 5,2% до 6,8% спрямо средното за страната, т.е. различията са в тесни граници, особено като се има предвид, че общия измерител за качеството на живот за областите в България за 1997 варира от 69% до 114% спрямо средната.⁹

Поради това, използването на международно сравнимата методика при изчисляване индекса за човешкото развитие в общините на страната априори води до извода, че "условията за човешко развитие са разпределени относително равномерно сред българските общини"¹⁰, въпреки, че "през последното десетилетие картината на българските общини се промени значително, различията между тях се откриха, а условията, при които се развиват, се усложняват все повече".¹¹

Аналогични резултати се получават и по области, където на първо място е София-град с индекс 0,812, а на последно – област Сливен – 0,720, т.е. индексите за човешко развитие по области варират в интервал с дължина 0,092.

За целите на това изследване, се изчисляват интегрални оценки за човешко развитие по области, с помощта на таксономичния метод, при използване на същите изходни данни. Получените интегрални оценки и рангове за човешкото развитие по области за 1998г. са отразени в табл. 5.

Най-общо, получените значения за интегралните оценки за човешко развитие по области са указание за наличието на различия. Първата в подредбата област София-град има интегрална оценка 0,1090, а последната Сливен – 0,9332. Включването на средните показатели за страната като отделна област дава възможност за отграничаване само на три области: София-град, Велико Търново и Габрово, с интегрална оценка за човешко развитие над средното за страната.

Тук е необходимо да се посочи, че получените значения за тези оценки, както и за социално-икономическо развитие не трябва да се абсолютизират, а да се използват преди всичко за подредба на териториални системи и оценяване на различията между тях. В този смисъл, ранжирането на областите според областния индекс и според интегралната оценка за човешко развитие е много близко. Съответният коефициент на рангова корелация на Спирман има значение 0,9937, което е **указание за висока степен на съвпадане в ранжировките.**

⁹ Национален план за регионално развитие 2000-2006г., ДВ, бр. 106, 1999.

¹⁰ България 2000. Доклад за човешкото развитие. Мозайката на общините.UNDP с.9.

¹¹ Пак там, с. 9.

Таблица 5

Индекси и интегрални оценки за човешко развитие за 1998

Области	Индекс*	Ранг**	Интегрална оценка	Ранг
София-град	0.812	1	0.1090	1
Благоевград	0.772	6	0.4553	5
Бургас	0.776	8	0.5467	10
Варна	0.777	4	0.4674	6
В.Търново	0.795	2	0.3837	2
Видин	0.723	28	0.8714	28
Враца	0.748	15	0.6626	15
Габрово	0.778	3	0.4281	3
Кърджали	0.723	27	0.8504	27
Кюстендил	0.738	20	0.7325	18
Ловеч	0.762	10	0.5228	9
Монтана	0.736	21	0.7657	21
Пазарджик	0.729	25	0.8044	24
Перник	0.728	26	0.8423	26
Плевен	0.750	14	0.6358	14
Пловдив	0.758	11	0.5769	11
Разград	0.736	22	0.7937	23
Русе	0.756	12	0.6054	12
Силистра	0.732	24	0.8347	25
Сливен	0.720	29	0.9332	29
Смолян	0.768	7	0.4847	7
Софийска обл.	0.746	17	0.6697	16
Стара Загора	0.766	9	0.5109	8
Добрич	0.744	18	0.7377	19
Търговище	0.734	23	0.7717	22
Хасково	0.751	13	0.6212	13
Шумен	0.746	16	0.7213	17
Ямбол	0.739	19	0.7441	20
Всичко	0.772	5	0.4520	4

* Забележка: По данни от България 2000. Доклад за човешкото развитие. Мозайката на общините, с.97.

** С оглед осигуряването на сравнимост между индекси и интегрални оценки, ранговете според индексите след средното за страната са увеличени с единица.

От приведените в таблица 5. данни се вижда, че за половината от областите в страната: София-град (ранг 1), Велико Търново (2), Габрово (3), Смолян (7), Пловдив (11), Русе (12), Хасково (13), Плевен (14), Враца (15), Монтана (21), Перник (26), Кърджали (27), Видин (28) и Сливен (29), съответните рангове съвпадат. С два пункта назад в подредбата отиват областите Бургас (8-10) и Варна (4-6), а с два пункта напред – Кюстендил (20-18). При останалите области промените в ранга са с един пункт напред, респ. назад в подредбата, т.е. при изследване на човешкото развитие по области, независимо от използваната методика се получава много близка подредба.

Този резултат трябва да се разглежда като добър атестат в подкрепа на използваните методики при провеждане на регионални изследвания, но разделилелната способност на методиката, в основата на която стои таксономичния метод, е задоволителна, за разлика от тази при международно сравняната методика, използвана за определяне на областни и общински индекси за човешко развитие.

При изследване на взаимодействието между социално-икономическо и

човешко развитие по области се вижда, че са налице значителни различия между тях. При това е **налице съответствие между социално-икономическо и човешко развитие**, т.е. за областите с по-високо равнище се отчита и по-високо човешко развитие и обратно. Разгледани в сравнителен план, колкото по-близо е разположена съответната област до началото на координатната система, толкова по-високо е равнището ѝ на развитие и обратно – колкото е по-далеч от началото на координатната система, толкова равнището ѝ е по-ниско.

Изследването на взаимодействието между равнище на социално-икономическо и човешко развитие по области, като териториални системи от по-висок ранг предполага, че различията в голяма степен ще се тушират. Въпреки това, **проведеното изследване разкрива значителни различия в развитието на областите в страната.**

Научноизследователския проект и Доклада за човешко развитие България 2000 взаимно се допълват. Достигнатото социално-икономическо равнище трябва да се разглежда като основен фактор за човешко развитие, резултат от развитието на териториалните общности. Вярно е и обратното: по-високото човешко развитие представлява необходима предпоставка за по-висок потенциал и равнище на социално-икономическо развитие.

Подходът за изследване взаимодействието между равнище на социално-икономическо и човешко развитие може да бъде приложен при разработване на областни стратегии, отчитащи взаимовръзките в триадата "потенциал"↔"равнище на социално-икономическо развитие"↔ "развитие на човека".

Приложение 1

Интегрални оценки и рангове, характеризиращи равнището на развитие на общините за периода 1996-1998г.

Общини	Средна трансф. интегр. оценка за периода	Ранг за периода	Интегрална оценка 1996	Ранг 1996	Интегрална оценка 1998	Ранг 1998
ДЕВНЯ	0.0000	1	0.1460	1	0.3084	1
МИРКОВО	0.2758	2	0.4201	2	0.4300	3
ЧЕЛОПЕЧ	0.2840	3	0.4850	3	0.4308	4
РАДНЕВО	0.3040	4	0.6041	4	0.3259	2
БОБОВДОЛ	0.4805	5	0.6720	5	0.4689	5
ГЪЛБОВО	0.5019	6	0.7205	7	0.4973	7
КОЗЛОДУЙ	0.5167	7	0.7558	16	0.4891	6
ПИРДОП	0.5223	8	0.7019	6	0.5881	9
БЕЛОСЛАВ	0.5722	9	0.7398	12	0.5377	8
ЗЛАТИЦА	0.5956	10	0.7439	14	0.6577	16
КАМЕНО	0.6108	11	0.7347	11	0.5918	10
БУРГАС	0.6341	12	0.7311	9	0.6315	15
СОФИЯ-ГР.	0.6445	13	0.7527	15	0.6202	12
СУХИНДОЛ	0.6474	14	0.7715	20	0.5940	11
ЕТРОПОЛЕ	0.6550	15	0.7235	8	0.6742	20
БОЖУРИЩЕ	0.6605	16	0.7860	21	0.6250	14
НЕСЕБЪР	0.6748	17	0.7339	10	0.6731	19
БАЛЧИК	0.6812	18	0.7591	18	0.6795	21
ВАРНА	0.6832	19	0.7671	19	0.6608	17
ДРАГОМАН	0.6871	20	0.7886	22	0.6673	18
АКСАКОВО	0.6911	21	0.7899	24	0.6864	23

РОДОПИ	0.7024	22	0.7590	17	0.7011	25
БЕЛОВО	0.7033	23	0.8058	32	0.6838	22
ПЛОВДИВ	0.7119	24	0.7967	25	0.6875	24
ПРИМОРСКО	0.7161	25	0.8173	39	0.6235	13
ВРАЦА	0.7223	26	0.7427	13	0.7505	42
СТАРА ЗАГОРА	0.7261	27	0.7995	28	0.7123	26
ПАНАГЮРИЩЕ	0.7265	28	0.8155	36	0.7375	32
БЛАГОЕВГРАД	0.7298	29	0.8018	29	0.7134	27
МАЛКО ТЪРНОВО	0.7427	30	0.7974	26	0.7399	33
РУСЕ	0.7466	31	0.8051	31	0.7346	30
ЦАРЕВО	0.7488	32	0.8182	40	0.7310	29
СЕВЛИЕВО	0.7492	33	0.8228	47	0.7272	28
ПЛЕВЕН	0.7504	34	0.8023	30	0.7429	37
РИЛА	0.7504	35	0.8172	38	0.7427	36
БАТАК	0.7546	36	0.8113	34	0.7481	40
ШУМЕН	0.7566	37	0.8243	51	0.7407	34
ХАСКОВО	0.7600	38	0.8182	41	0.7472	39
ИХТИМАН	0.7633	39	0.8293	57	0.7417	35
ГОДЕЧ	0.7665	40	0.8161	37	0.7588	49
ДОБРИЧ	0.7677	41	0.8238	50	0.7501	41
КОПРИВЩИЦА	0.7683	42	0.8224	46	0.7566	48
РАЗГРАД	0.7683	43	0.8296	58	0.7535	44
ВЕЛИКО ТЪРНОВО	0.7685	44	0.8550	112	0.7349	31
ГОРНА ОРЯХОВИЦА	0.7685	45	0.8244	52	0.7522	43
СРЕДНО	0.7687	46	0.8230	49	0.7558	46
ПЕРНИК	0.7698	47	0.8272	53	0.7628	52
ВИДИН	0.7708	48	0.8185	42	0.7670	56
ГАБРОВО	0.7732	49	0.8282	55	0.7558	45
БЕЛЕНЕ	0.7733	50	0.8403	73	0.7462	38
ЛЪКИ	0.7735	51	0.8323	63	0.7615	51
ЛОВЕЧ	0.7745	52	0.8299	59	0.7565	47
ДИМИТРОВГРАД	0.7753	53	0.7987	27	0.7809	69
ЯМБОЛ	0.7756	54	0.8357	65	0.7594	50
СВИЛЕНГРАД	0.7762	55	0.8219	45	0.7664	55
КАРЛОВО	0.7763	56	0.8216	44	0.7740	63
МЕЗДРА	0.7763	57	0.8279	54	0.7704	60
ЕЛИН ПЕЛИН	0.7783	58	0.8229	48	0.7763	64
ЧЕПЕЛАРЕ	0.7784	59	0.8190	43	0.7835	73
ТРОЯН	0.7785	60	0.8284	56	0.7695	59
РАДОМИР	0.7787	61	0.8139	35	0.7767	66
КАЗАНЛЪК	0.7805	62	0.8329	64	0.7708	61
ТРЯВНА	0.7819	63	0.8308	60	0.7766	65
ПАЗАРДЖИК	0.7848	64	0.8393	68	0.7678	57
АСЕНОВГРАД	0.7849	65	0.8089	33	0.7923	83
ТЪРГОВИЩЕ	0.7863	66	0.8398	70	0.7710	62
СМОЛЯН	0.7865	67	0.8406	74	0.7652	54
ПЕЩЕРА	0.7875	68	0.8480	91	0.7638	53
СЛИВЕН	0.7891	69	0.8317	62	0.7795	68
ДУПНИЦА	0.7916	70	0.8316	61	0.7851	77
ЛЯСКОВЕЦ	0.7929	71	0.8422	80	0.7815	72
ПОРДИМ	0.7976	72	0.8536	104	0.7767	67
ШАБЛА	0.7979	73	0.8468	88	0.7848	76
ДРЯНОВО	0.7979	74	0.8397	69	0.7863	78
ЛЮБИМЕЦ	0.7989	75	0.8400	71	0.7890	79
СВОГЕ	0.8000	76	0.8420	79	0.7914	81
ТРЕКЛЯНОВО	0.8009	77	0.8413	76	0.7903	80

ЧИРПАН	0.8012	78	0.8438	81	0.7842	74
ЯБЛАНИЦА	0.8014	79	0.8529	102	0.7814	71
КАСПИЧАН	0.8024	80	0.7896	23	0.8160	112
ГОРНА МАЛИНА	0.8026	81	0.8506	97	0.7846	75
КОСТЕНЕЦ	0.8035	82	0.8449	87	0.7952	87
ЧАВДАР	0.8036	83	0.8741	153	0.7685	58
СОЗОПОЛ	0.8046	84	0.8600	128	0.7810	70
САНДАНСКИ	0.8067	85	0.8446	85	0.7972	89
СРЕДЕЦ	0.8071	86	0.8380	66	0.7974	90
КРЕСНА	0.8076	87	0.8546	109	0.7918	82
ИВАНОВО	0.8080	88	0.8445	84	0.7994	92
МОНТАНА	0.8085	89	0.8446	86	0.7965	88
СЛИВНИЦА	0.8086	90	0.8473	89	0.7947	86
СУНГУРЛАРЕ	0.8125	91	0.8537	105	0.7927	84
КАРНОБАТ	0.8131	92	0.8383	67	0.7997	94
СУВОРОВО	0.8133	93	0.8493	93	0.8009	95
БОЛЯРОВО	0.8136	94	0.8402	72	0.8177	118
ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ	0.8137	95	0.8499	95	0.8020	97
БОТЕВГРАД	0.8138	96	0.8442	83	0.7989	91
СВИЩОВ	0.8151	97	0.8417	78	0.8112	109
ПОМОРИЕ	0.8161	98	0.8584	121	0.7930	85
ПРАВЕЦ	0.8167	99	0.8485	92	0.8096	105
КОВАЧЕВЦИ	0.8187	100	0.8569	116	0.8030	98
САМОКОВ	0.8188	101	0.8583	120	0.7997	93
БАНСКО	0.8189	102	0.8605	129	0.8046	99
БЯЛА	0.8193	103	0.8523	101	0.8064	101
КОСТИНБРОД	0.8194	104	0.8577	117	0.8017	96
ГЕНЕРАЛ ТОШЕВО	0.8196	105	0.8500	96	0.8163	114
РАЗЛОГ	0.8200	106	0.8542	106	0.8105	108
СИЛИСТРА	0.8206	107	0.8558	114	0.8071	102
СИМИТЛИ	0.8214	108	0.8586	122	0.8098	106
ИВАЙЛОВГРАД	0.8218	109	0.8591	125	0.8095	104
ТРЪН	0.8228	110	0.8410	75	0.8171	116
МЪГЛИЖ	0.8235	111	0.8618	131	0.8082	103
КАВАРНА	0.8236	112	0.8620	132	0.8101	107
ПРОВАДИЯ	0.8242	113	0.8549	111	0.8124	110
НОВИ ПАЗАР	0.8251	114	0.8416	77	0.8327	140
ЛЕВСКИ	0.8267	115	0.8625	133	0.8060	100
ПОПОВО	0.8272	116	0.8544	107	0.8203	122
ДЕВИН	0.8274	117	0.8544	108	0.8165	115
БРЕЗНИК	0.8280	118	0.8549	110	0.8185	121
КЮСТЕНДИЛ	0.8284	119	0.8509	98	0.8216	123
ПАВЛИКЕНИ	0.8284	120	0.8581	118	0.8182	120
ЗЕМЕН	0.8289	121	0.8511	99	0.8302	136
БРЕЗОВО	0.8300	122	0.8569	115	0.8229	126
ДОБРИЧ - СЕЛСКА	0.8308	123	0.8686	146	0.8178	119
ХАРМАНЛИ	0.8310	124	0.8608	130	0.8162	113
АЙТОС	0.8315	125	0.8591	124	0.8159	111
ГУРКОВО	0.8322	126	0.8438	82	0.8344	141
ТВЪРДИЦА	0.8323	127	0.8662	136	0.8175	117
ЕЛЕНА	0.8323	128	0.8493	94	0.8287	132
ВЪЛЧИ ДОЛ	0.8336	129	0.8583	119	0.8387	150
ПЕТРИЧ	0.8346	130	0.8681	143	0.8217	124
РУДОЗЕМ	0.8353	131	0.8687	147	0.8274	130
ЧУПРЕНЕ	0.8357	132	0.8552	113	0.8409	154
ЗЛАТОГРАД	0.8365	133	0.8681	144	0.8247	127

БЯЛА	0.8376	134	0.8517	100	0.8388	151
МАДЖАРОВО	0.8384	135	0.8667	138	0.8323	139
АПРИЛЦИ	0.8393	136	0.8680	142	0.8273	129
МАДАН	0.8400	137	0.8690	149	0.8346	143
СТРУМЯНИ	0.8408	138	0.8663	137	0.8285	131
БЕРКОВИЦА	0.8416	139	0.8638	135	0.8315	137
ПЪРВОМАЙ	0.8425	140	0.8729	151	0.8292	134
СЕПТЕМВРИ	0.8433	141	0.8752	155	0.8295	135
ТОПОЛОВГРАД	0.8434	142	0.8630	134	0.8350	144
ОПАН	0.8438	143	0.8714	150	0.8383	149
ХИСАРЯ	0.8438	144	0.8688	148	0.8256	128
НИКОПОЛ	0.8473	145	0.8668	139	0.8288	133
АВРЕН	0.8478	146	0.8677	141	0.8391	153
КЪРДЖАЛИ	0.8480	147	0.8672	140	0.8319	138
МАРИЦА	0.8480	148	0.8825	176	0.8227	125
НОВА ЗАГОРА	0.8508	149	0.8800	169	0.8371	146
БОБОШЕВО	0.8529	150	0.8752	156	0.8432	159
ЧЕРВЕН БРЯГ	0.8533	151	0.8805	171	0.8382	148
ГЕОРГИ ДАМЯНОВО	0.8547	152	0.8770	162	0.8442	161
БРАТЯ ДАСКАЛОВИ	0.8551	153	0.8733	152	0.8389	152
НЕВЕСТИНО	0.8553	154	0.8681	145	0.8462	162
ЧИПРОВЦИ	0.8554	155	0.8534	103	0.8651	193
КАЛОЯНОВО	0.8556	156	0.8772	163	0.8431	157
БОРОВО	0.8560	157	0.8850	185	0.8377	147
ДВЕ МОГИЛИ	0.8561	158	0.8815	172	0.8369	145
СТРЕЛЧА	0.8561	159	0.8758	158	0.8415	155
ДОЛНА МИТРОПОЛИ	0.8570	160	0.8785	167	0.8440	160
АНТОН	0.8578	161	0.8589	123	0.8569	174
СМЯДОВО	0.8580	162	0.8478	90	0.8640	192
ДОЛНИ ДРЪНИК	0.8582	163	0.8791	168	0.8431	158
ДОСПАТ	0.8583	164	0.8825	177	0.8536	168
КУЛА	0.8585	165	0.8839	180	0.8346	142
ГРАМАДА	0.8598	166	0.8834	178	0.8430	156
ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ	0.8604	167	0.8778	165	0.8503	165
РОМАН	0.8618	168	0.8766	161	0.8599	181
ЕЛХОВО	0.8651	169	0.8591	126	0.8608	182
ХАДЖИДИМОВО	0.8656	170	0.8818	175	0.8575	177
КРУШАРИ	0.8657	171	0.8817	174	0.8511	166
НИКОЛАЕВО	0.8662	172	0.8762	160	0.8558	172
БАНИТЕ	0.8668	173	0.8848	184	0.8495	164
ЦЕНОВО	0.8671	174	0.8914	201	0.8479	163
БЕЛОГРАЧИК	0.8678	175	0.8598	127	0.8727	206
ЯКОРУДА	0.8684	176	0.8861	188	0.8576	178
МИНЕРАЛНИ БАНИ	0.8690	177	0.8920	203	0.8518	167
ТЕТЕВЕН	0.8694	178	0.8757	157	0.8616	185
ВЪРШЕЦ	0.8699	179	0.8801	170	0.8591	180
СТАМБОЛИЙСКИ	0.8703	180	0.8843	181	0.8559	173
МАКРЕШ	0.8705	181	0.8846	182	0.8615	183
ВЕТРИНО	0.8709	182	0.8834	179	0.8548	170
ТУТРАКАН	0.8728	183	0.8859	187	0.8571	175
ИСПЕРИХ	0.8730	184	0.8846	183	0.8575	176
САТОВЧА	0.8735	185	0.8925	205	0.8583	179
КНЕЖА	0.8736	186	0.8854	186	0.8635	190
КОЧЕРИНОВО	0.8738	187	0.8877	191	0.8667	197
СИТОВО	0.8739	188	0.8972	212	0.8558	171
СТРАЖИЦА	0.8765	189	0.8864	190	0.8657	195

СЛИВО ПОЛЕ	0.8765	190	0.8909	198	0.8639	191
ПЕРУЩИЦА	0.8769	191	0.8894	193	0.8615	184
АЛФАТАР	0.8775	192	0.8781	166	0.8732	208
ВЕТОВО	0.8778	193	0.8816	173	0.8702	201
БОРИНО	0.8792	194	0.8980	215	0.8634	189
САДОВО	0.8792	195	0.8975	214	0.8546	169
ЛЕТНИЦА	0.8794	196	0.8905	196	0.8685	200
СИМЕОНОВГРАД	0.8800	197	0.8941	206	0.8651	194
ЛОМ	0.8806	198	0.8772	164	0.8901	232
КУБРАТ	0.8820	199	0.8911	199	0.8683	198
БЯЛА СЛАТИНА	0.8824	200	0.8909	197	0.8736	209
РАКОВСКИ	0.8829	201	0.8981	216	0.8627	186
ЛУКОВИТ	0.8831	202	0.8881	192	0.8755	214
ЛЕСИЧЕВО	0.8832	203	0.8913	200	0.8703	202
СЪЕДИНЕНИЕ	0.8833	204	0.8955	208	0.8629	187
ТУНДЖА	0.8844	205	0.8923	204	0.8703	203
БОЙЧИНОВЦИ	0.8846	206	0.8904	195	0.8729	207
ПАВЕЛ БАНЯ	0.8847	207	0.8901	194	0.8757	215
ДУЛОВО	0.8856	208	0.8990	219	0.8711	204
ЛОЗНИЦА	0.8864	209	0.9055	232	0.8632	188
САПАРЕВА БАНЯ	0.8864	210	0.8973	213	0.8661	196
ТЕРВЕЛ	0.8865	211	0.8915	202	0.8714	205
ПОЛСКИ ТРЪМБЕШ	0.8874	212	0.8862	189	0.8818	227
БЕЛИЦА	0.8884	213	0.8949	207	0.8741	212
ВЕЛИНГРАД	0.8888	214	0.9011	224	0.8684	199
БОЙНИЦА	0.8890	215	0.8999	223	0.8789	224
ДОЛНИ ЧИФЛИК	0.8897	216	0.8981	217	0.8750	213
ХИТРИНО	0.8897	217	0.8992	220	0.8781	222
СТРАЛДЖА	0.8902	218	0.8759	159	0.8855	228
БРАЦИГОВО	0.8911	219	0.8987	218	0.8739	210
ОМУРТАГ	0.8914	220	0.9030	230	0.8763	217
НОВО СЕЛО	0.8929	221	0.8997	222	0.8741	211
ГЪРМЕН	0.8932	222	0.9071	235	0.8759	216
ОРЯХОВО	0.8940	223	0.8745	154	0.9058	246
КРИВОДОЛ	0.8949	224	0.8992	221	0.8771	218
МОМЧИЛГРАД	0.8952	225	0.9083	237	0.8780	220
ДЪЛГОПОЛ	0.8954	226	0.9021	226	0.8785	223
ГУЛЯНЦИ	0.8955	227	0.9027	228	0.8814	226
КРИЧИМ	0.8961	228	0.9057	233	0.8781	221
БОРОВАН	0.8968	229	0.8959	210	0.8867	229
БРУСАРЦИ	0.8995	230	0.8957	209	0.8942	235
АНТОНОВО	0.9005	231	0.8970	211	0.8983	241
ИСКЪР	0.9006	232	0.9029	229	0.8889	230
БРЕГОВО	0.9008	233	0.9021	227	0.8898	231
ГЛАВИНИЦА	0.9010	234	0.9089	238	0.8811	225
ОПАКА	0.9064	235	0.9154	245	0.8904	233
СТАМБОЛОВО	0.9065	236	0.9131	242	0.8774	219
КОТЕЛ	0.9096	237	0.9063	234	0.8978	240
МЕДКОВЕЦ	0.9119	238	0.9132	243	0.8964	239
ЧЕРНООЧЕНЕ	0.9131	239	0.9190	251	0.8956	237
ЗАВЕТ	0.9135	240	0.9171	246	0.8936	234
ВЕНЕЦ	0.9135	241	0.9174	247	0.8963	238
ХАЙРЕДИН	0.9154	242	0.9112	240	0.9078	247
НЕДЕЛИНО	0.9179	243	0.9184	250	0.9014	243
ВЪРБИЦА	0.9185	244	0.9191	252	0.9014	242
УГЪРЧИН	0.9191	245	0.9079	236	0.9081	248

ДИМОВО	0.9194	246	0.9015	225	0.9203	255
КИРКОВО	0.9216	247	0.9218	255	0.9045	244
РУЕН	0.9229	248	0.9282	258	0.8950	236
ЗЛАТАРИЦА	0.9243	249	0.9047	231	0.9265	257
ЦАР КАЛОЯН	0.9269	250	0.9251	257	0.9054	245
КРУМОВГРАД	0.9275	251	0.9234	256	0.9092	249
САМУИЛ	0.9313	252	0.9374	261	0.9172	252
МИЗИЯ	0.9316	253	0.9175	248	0.9199	254
НИКОЛА КОЗЛЕВО	0.9352	254	0.9201	253	0.9252	256
АРДИНО	0.9363	255	0.9338	259	0.9188	253
ДОЛНА БАНЯ	0.9368	256	0.9138	244	0.9134	251
КАЙНАРДЖА	0.9390	257	0.9176	249	0.9386	259
ВЪЛЧЕДРЪМ	0.9392	258	0.9208	254	0.9304	258
РАКИТОВО	0.9406	259	0.9358	260	0.9114	250
ЯКИМОВО	0.9483	260	0.9130	241	0.9425	260
КАОЛИНОВО	0.9706	261	0.9457	262	0.9515	261
РУЖИНЦИ	0.9780	262	0.9094	239	0.9778	263
ДЖЕБЕЛ	0.9895	263	0.9635	263	0.9686	262

Стефан Иванов¹
Георги Шопов²
Йордан Христосков³
Николай Чкорев⁴

Година XI, 2002, 2

МЕЖДУОБЩИНСКИ РАЗЛИЧИЯ – СЪСТОЯНИЕ, ПРОМЕНИ, ТЕНДЕНЦИИ⁵

В студията са анализирани и оценени промените и различията в следните конкретни направления в развитието на общините: финансово състояние; социално развитие; заетост и безработица; екологично състояние. Направени са сравнения с предходни периоди. Анализирани и оценени са процесът на децентрализация на социалните услуги и са формулирани препоръки за провеждането на политика на децентрализация в тази област.

Целта на студията е да се определят, анализират и оценят състоянието и тенденциите в развитието на междуобщинските различия в следните направления:

- финансови различия;
- социални различия;
- различия в заетостта и безработицата;
- екологични различия

1. Финансови различия между общините - състояние и промени

Изследването на финансовите различия между общините в РБългария обхваща периода 1997-1998 г. Той се характеризира с някои трайни проблеми и тенденции в състоянието на общините.

Първо, в началото на изследвания период в България беше въведен Валутен борд. Това в значителна степен създаде условия за едно по-стабилно развитие на общините и възможности за планиране на тяхната дейност.

¹ Стефан Иванов е ст.н.с. д-р в Икономически институт на БАН, секция "Регионална и секторна политика", тел: 9890595, вътр. 841, факс: 9882108.

² Георги Шопов е ст.н.с. д-р в Икономически институт на БАН, секция "Макроикономика", тел: 9890595, вътр. 846, факс: 9882108.

³ Йордан Христосков е ст.н.с. д-р в Икономически институт на БАН, секция "Регионална и секторна политика", тел: 9890595, вътр. 841, факс: 9882108.

⁴ Николай Чкорев е ст.н.с. д-р в Икономически институт на БАН, секция "Регионална и секторна политика", тел: 9890595, вътр. 841, факс: 9882108.

⁵ Тази студия е част от научно-изследователския проект "Мониторинг на социално-икономическите различия на общините в Р България след 1996г." на Икономическия институт на БАН.

Второ, приети бяха два основни закона, засягащи местните финанси – Законът за местните данъци и такси и Законът за общинските бюджети. Непосредственият ефект от тяхното приемане беше увеличаване на постъпленията от местни данъци и такси. През 1998г. спрямо 1997г. делът на местните данъци във всички общински приходи нарасна от 2 на 5%, а на местните такси – от 3 на 6%.

Трето, настъпиха значителни промени в механизма на финансови взаимоотношения между общините и Министерството на финансите. Те се проявиха основно в наложилата се практика в началото на финансовата година да се утвърждава недостатъчна сума на субсидиите, а впоследствие да се разпределят допълнителни субсидии по правила, различни от утвърдените и регламентирани в ЗДБ. През 1998г. сумата на допълнителните субсидии достигна 41.2% спрямо първоначално определената;

Четвърто, нереално ниският план за приходите, представян от данъчните служби, и липсата на достатъчно ресурси за финансиране на регламентираните разходни отговорности принуди общините да приемат от своя страна значително по-високи планове, отколкото са реалните постъпления. Това доведе до разходване на средства без покритие и до тенденция към нарастване на т.нар. неразплатени разходи.

Пето, продължаващата финансова централизация се прояви в засилване ролята на централно спуснатите приоритети за разходи, които общините трябва да спазват.

Шесто, за първи път тенденцията към спад на местните финанси в БВП и КДБ беше пречупена. През 1997г. делът на общинските бюджети в КДБ, спрямо предходната се повиши от 14.5 на 16.3%. През 1998г. този дял достигна 19.2%. Делът на общинските бюджети в БВП за първи път през 90-те години се повиши със 7.7% през 1998г. спрямо 5.8% през 1997г.

Стартиралата структурна реформа и закриването на губещи държавни фирми се отрази сериозно на общинските приходи, особено в определени райони, в които бяха закрити структуроопределящи предприятия. В същото време нараснаха разходите на тези общини за социални помощи.

Посочените промени се отразиха по различен начин на отделните общини и на възможностите им да акумулират приходи за финансово осигуряване на предоставяните местни публични услуги.

1.1. Използвани показатели

Финансовото състояние на общините се определя чрез обобщаващ показател, характеризиращ съвкупното действие на три основни показателя:

- Собствени приходи на 1 жител. Отразява в най-агрегиран вид потенциала на общините да акумулират приходи за техните бюджети.
- Относителен дял на собствените приходи. Този показател е реципрочен на дела на държавните трансфери. Показва финансовата зависимост на общините от държавата.
- Разходи на 1 жител. Показателят отразява реалните финансови средства, с които разполагат общините.

1.2. *Поддрждане и диференциация на общините по финансови показатели през 1998 г.*

1.2.1. Собствени приходи на 1 жител

Поддрждането на общините по този показател е представено в табл. 1.

Таблица 1

Поддрждане на общините според равнището на собствените приходи на 1 жител през 1998г.

Общини	Соб.прих. на 1 жител (лв.)	Ранг	Общини	Соб.прих. на 1 жител (лв.)	Ранг
Девня	492.16	1		...	...
Козлодуй	452.59	2	Елхово	77.85	103
Челопеч	388.45	3	Самоков	77.24-крит.	104
....	...	...		...	...
Севлиево	127.14	45	Кайнарджа	18.30	261
Средно за Б-я	126.43	46	Венец	17.56	262
Ловеч	126.32	47	Руен	17.13	263

В сравнение с 1997г. броят на общините в първа група се запазва почти същият (от 46 на 45), а в трета група се увеличава (от 135 на 160) за сметка на намаляването на общините във втора група.

Диференциацията на общините в първа група намалява съществено. Първо, затова допринася Девня, която запазва първото място, но собствените ѝ приходи намаляват наполовина в сравнение с 1997г. Второ, малките силноиндустриализирани общини и през 1998г. са в челните места, но приходите им на 1 жител спадат. Надолу в класацията се придвижват общините от Средногорския район. Трето, наблюдава се абсолютно увеличаване на средната за страната стойност на собствените приходи – от 78 на 126 лева на жител.

Големите общини в първа група относително запазват позициите си.

От общо 45 общини в първа група 40 от тях запазват мястото си, влезли са 5 нови и 6 са отпаднали. Нови членове на групата са две големи общини – Габрово и Плевен, две черноморски – Созопол и Приморско (последната е създадена предишната година) и М.Търново. Към втора група се придвижват икономически развити, но депресивни общини – Перник, Казанлък, Вълчи дол, Шабла, както и Асеновград и Чепеларе.

Общините във втора група силно намаляват. През 1998 г. те са 57. Тук присъстват по-голямата част от големите общини и предимно средноголеми. Наблюдава се покачване на ранговете на повечето от големите общини и понижаване на средноголеми развити общини като Павликени, Елин Пелин, Карлово, Провадия, Мездра. Към втора група се присъединяват общини като Поморие, Копривщица, Дряново и др., а отпадат Болярово, Преслав, Мадан и Рудозем, Г. Тошево и др.

В третата група са представени над половината общини. Те са част от средноголемите и повечето малки селскостопански и планински общини. Спад регистрират отново депресивни общини, в които структурните промени водят до закриване на производства. В края на поддрждането няма съществени промени. Представени са същите около 20 най-бедни общини в страната.

Общият извод е, че през двете години на изследвания период 1997-1998 г. диференциацията във възможностите на общините да акумулират собствени приходи намалява. Най-богатите и най-бедните общини, съответно в началото и края на подреждането, запазват ранговете си, но се намаляват различията както в екстремните стойности, така и между тях и средната и критичната стойност.

1.2.2. Относителен дял на собствените приходи

Резултатите от подреждането на общините са представени в табл. 2.

Таблица 2

Подреждане на общините според относителния дял на собствените приходи през 1998г.

Общини	Дял на соб. прих. (%)	Ранг	Общини	Дял на соб. прих. (%)	Ранг
Девня	100	1		...	...
Гълъбово	100	2	Калояново	36.31	150
Козлодуй	100	3	Кубрат	3.71 - крит.	151
....	...	...		...	...
Ботевград	63.42	49	Трекляно	9.97	261
Средно за Б-я	63.39	50	Венец	9.61	262
Пазарджик	63.37	51	Бойница	8.97	263

При формирането на групите по този показател се забелязва слабо повишаване на броя на общините в първа група (с 4) за сметка на намаляването им в трета (с 5 общини). Запазва се броят на общините (9), чиито собствени средства покриват 100% разходните им потребности. Спада средният за страната дял от 65 на 63%, а на критичната стойност от 37 на 36%. В дъното на подреждането стойността на показателя слабо се покачва. Това са признаци, които говорят за стабилност и запазване равнището на междуобщинската диференциация.

Не се наблюдават съществени разлики в сравнение с 1997г. във вида на общините, присъстващи в отделните групи. Макар и с определени вътрешногрупови размествания, повечето от общините в първа група от 1997г. остават (над 80%). Новите общини са 7 – Габрово, Хасково, Белене, Марица, Ботевград, Созопол и Приморско, която реализира най-голямо придвижване, увеличавайки двойно дела на собствените приходи на местния бюджет.

По-съществени придвижвания в скалата на подреждането през 1998г. се наблюдават за Панагюрище, Пловдив, Болярово, Г. Тошево и др. в посока към влошаване. Значително се повишава делът на собствените приходи на малки общини като Долна баня, Ружинци, Антоново и др., но те остават в рамките на трета група. В дъното на подреждането няма съществени размествания.

1.2.3. Разходи на 1 жител

Подреждането на общините е представено в табл. 3.

Таблица 3

Подреждане на общините според разходите на 1 жител през 1998г.

Общини	Разходи на 1 жител (лв.)	Ранг	Общини	Разходи на 1 жител (лв.)	Ранг
Девня	479.60	1		...	...
Козлодуй	452.34	2	Борово	148.07	186
Приморско	446.59	3	Брезник	147.09 -крит.	187
....	...	...		...	...
Пещера	202.40	48	Садово	110.15	261
Средно за Б-я	201.83	49	Стамболийски	109.81	262
Каварна	201.75	50	Кричим	92.96	263

В сравнение с 1997г. се наблюдава голямо преливане на общини от първа група към втора и от втора към трета. В първа група общините намаляват с 11, а във втора с 45. Общините в трета група от 21 нарастват на 77. Средната и критичната стойности, освен че отбелязват голямо номинално увеличение, се придвижват силно нагоре. В същото време се наблюдава намаление на екстремните стойности на общините. В челото на класацията силно спадат разходите на 1 жител на Девня и по-слабо на първите 5-6 общини, а на останалите общини в първа група се повишават. В дъното на подреждането се наблюдават същите процеси. Последната община през 1997 – Долна баня увеличава равнището на разходите на 1 жител и се придвижва напред в класацията. Това позволява тройно покачване на стойността на показателя за последната община през 1998 г. Всичко това говори за намаляване на диференциацията между общините.

Като цяло се увеличава рангът на големите общини – София, Пловдив, Варна, Русе и др. и спада този на Средногорските, особено Златица. От по-малките общини напред се придвижват Венец, Гурково, Кайнарджия и др., а рангът на Неделино, Шабла, Чепеларе и др. намалява. Общият извод е, че се наблюдават сравнително големи вътрешногрупови и междугрупови размествания по общини, но като цяло междубошинската диференциация по показателя разходи на 1 жител намалява.

1.2.4. Обобщаваща оценка за финансовото състояние на общините

Представените в табл. 4 резултати показват съвкупното влияние на трите изследвани показателя. В сравнение с формираните групи през 1997г. се наблюдава намаляване броя на общините в първа и втора групи и голямо увеличаване на общините в трета група.

Таблица 4

Подреждане на общините според равнището на обобщаващата оценка за тяхното финансово състояние през 1998г.

Общини	Обобщаваща оценка	Ранг	Общини	Обобщаваща оценка	Ранг
Девня	0.0000	1		...	...
Козлодуй	0.0744	2	Своге	0.7771	163
Приморско	0.1552	3	Главиница	0.7778-крит.	164
....	...	...		...	...
Аксаково	0.6367	43	Руен	0.8895	261
Средно за Б-я	0.6409	44	Николаево	0.8899	262
В.Търново	0.6412	45	Кричим	0.9142	263

Анализът на резултатите от поддръждането показва:

- силно намаляване на разликата между първата община и останалите в групата;
- приближаване на средната и критичната стойности до еталона;
- запазване стойността на обобщаващите оценки на последните в поддръждането общини.

Всичко това говори за увеличаване на различията в стойността на обобщаващата оценка за финансовото състояние между общините. Причината е силното намаляване на стойностите по трите показателя за първата община – Девня, която въпреки че запазва челното си място в поддръждането, скъсява рязко разстоянието между своята обобщаваща оценка и тази на останалите общини. Те от своя страна силно се приближават до еталона и съответно се отдалечават от стойностите на последните в поддръждането общини.

Придвижването на средната и критичната стойности по-високо в скалата и приближаването им до еталона води до по-равномерно разпределение на общините в трите групи. Това намалява различията в рамките на първа, но ги увеличава във втора и най-вече в трета групи.

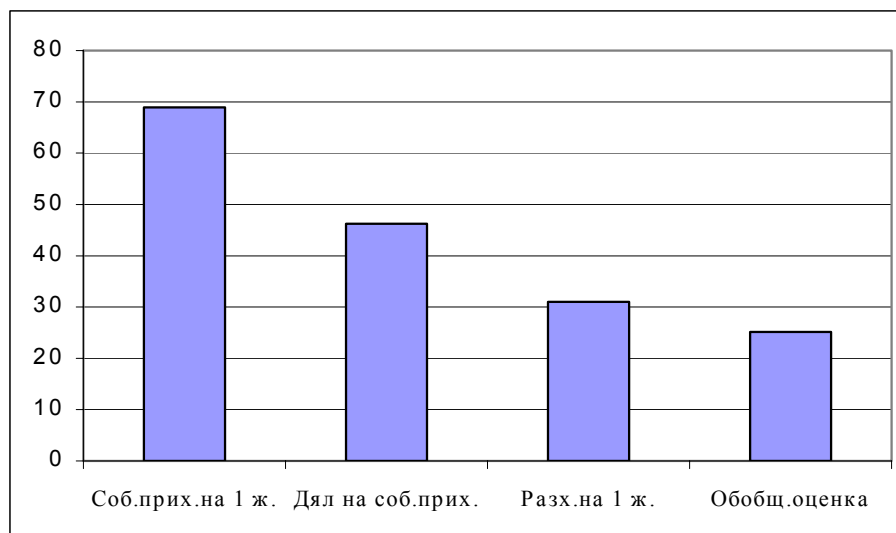
Наблюдава се много голяма промяна в ранговете на отделни общини. Най-големите общини София, Варна, Пловдив, Русе и др. относително увеличават ранговете си. Спад в обобщаващите оценки в сравнение с 1997г. регистрират икономически развитите общини от Средногорието и тези от очертаващи се депресивни райони като Мадан, Рудозем, Златоград, Неделино, Враца, Мездра, Болярово, Елхово и др. Общото заключение е, че през 1998г. в сравнение с 1997г. относително намаляват финансовите ресурси на най-богатите общини, а тези на най-бедните не се увеличават съществено.

Влиянието на отделните показатели за формирането на обобщаващата оценка на финансовото състояние на общините може да се види от стойностите на изчислените коефициенти на вариация (вж. фиг. 1).

Различията между общините в собствените приходи на 1 жител са най-големи, но те са значително по-малки в сравнение със същия показател през 1997г. Коефициентът на вариация спада от 116.8 на 68.9%, като почти запазва своята стойност при втория показател “дял на собствените приходи” и силно спада за третия – “разходи на 1 жител”.

Това показва, че първият показател все още има най-голямо, макар и спаднало влияние върху формирането на обобщаващата оценка на финансовото състояние. Намаляването на различията между общините по третия показател говори за увеличаване силата на влияние на преразпределителните процеси. Относително нараства влиянието на втория показател. Различията в изменението на влиянието на трите показателя водят като краен резултат до увеличаване на междуобщинската диференциация по обобщаващата оценка за общото финансово състояние. Това се обяснява основно с промените в първа група. Намаляват различията между Девня и останалите общини от групата, но в същото време се увеличават различията между тях и всички общини от другите две групи

Фигура 1
Коефициенти на вариация по финансови показатели за 1998г.

Подреждането на общините по обобщаваща и интегрална оценки и влиянието на финансовото върху социално-икономическото състояние на общините е представено в табл. 5.

Таблица 5
Подреждане на общините според обобщаващата и интегралната оценки през 1998г.

Общини	Обобщ. оценка (ранг)	Интегр. оценка (ранг)	Общини	Обобщ. оценка (ранг)	Интегр. оценка (ранг)
Девня	1	1		...	...
Козлодуй	2	6	Своге	163	81
Приморско	3	13	Главиница	164	225
....					
Аксаково	43	23	Руен	261	236
Средно за Б-я	44	46	Николаево	262	172
В.Търново	45	31	Кричим	263	221

Наблюдава се еднопосочно движение на броя на общините в отделните групи по двете оценки. При обобщаващата оценка силно спада броят на общините в първа и особено във втора и се увеличава този на общините в трета група. При интегралната оценка междугруповите размествания са значително по-слаби, но в същата посока – общините в първа и втора групи намаляват, а в трета се увеличават. Като резултат през 1998 г. общините в първа група и по двете оценки са почти равни по брой (43, съответно 45). Останалите общини са почти поравно разпределени във втора и в трета групи по обобщаващи оценки, докато по интегрални те силно преобладават във втора група (151), а в трета са 66 на брой.

Размахът на вариация при обобщаващата оценка е по-голям в сравнение в интегралната (0.9142 към 0.6693). Това се дължи както на първата в подреждането по двете оценки община – Девня, чиято обобщаваща оценка съвпада с еталона, а интегралната е отдалечена значително от него, така и на другите общини от първа група, чиито оценки се характеризират със същите различия. Макар че ранговете на средната и критичната стойности на интегралната оценка са значително по-отдалечени от еталона в сравнение с обобщаващата, сравняването на техните абсолютни стойности говори за обратното. Това означава, че финансовите различия между общините са по-големи от социално-икономическите им различия.

Сравняването на финансовото със социално-икономическото състояние на общините през 1998г. се характеризира с намаляване на съответствието между двете в сравнение с 1997г. Пълно съответствие на ранговете по двете оценки се наблюдават при 3 общини (5 през 1997г.), а разлики в ранговете до ± 3 има при 24 общини, докато през 1997г. те са при 30 общини.

Сравнителният анализ на влиянието на финансовото върху социално-икономическото състояние на общините показва, че и в двете посоки (положително и отрицателно) то засяга почти един и същ брой общини. В същото време сравняването на стойностите на двете оценки показва силно увеличено положително влияние на финансовото върху социално-икономическото състояние през 1998г. в сравнение с предходната. Причина за това е относителното подобряване на финансовото състояние на общините от първа група (с изключение на Девня) и общото приближаване на обобщаващите им оценки за финансовото състояние до еталона.

В заключение резултатите от анализа на финансовото състояние и на междуобщинските различия позволяват да се направят следните по-важни изводи и оценки:

- Финансовата диференциация между общините през 1997 и 1998г. се увеличава. Тя се дължи на влошаването на финансовото състояние на най-богатите общини и относителното му запазване при най-бедните.
- Факторът с най-голямо, макар и спадащо, влияние за формиране на обобщаващата оценка на финансовото състояние на общините е показателят за собствените приходи на 1 жител.
- Съществува голяма диференциация между общините по тяхното финансово състояние. Средната за страната оценка както по отделни показатели, така и по обобщаващия показател за финансовото състояние се покачва твърде високо в подреждането на общините. Тя се определя от стойностите на показателите на най-богатите и най-големите общини в страната. Преобладаващата част от общините (всички останали) имат оценки под средното за страната равнище. Различията между техните оценки са малки, но с тенденция към увеличаване. Под границата на критичност, макар и донякъде условно определена, трайно се формира една група от 50-60 общини, които с малки

размествания през изследваните години, нямат шансове да я прескочат.

- Най- големи са различията в първата група общини. Като правило постоянни членове нейни са малките силно индустриализирани общини като Девня, Мирково, Челопеч, Пирдоп и най-големите и мощни общини в страната – София, Бургас, Варна, Пловдив, Стара Загора, Русе и др.
- Наблюдава се намаляване интензитета на придвижванията на общините между отделните групи. Характерно за изследвания период е увеличаването на различията и едновременно стабилизирането на груповото присъствие на отделните общини.
- Съществува голямо сходство между финансовото и общото социално-икономическо състояние на общините в страната. През 1998г. то намалява. Това се свързва със спадане влиянието на показателя собствени приходи на 1 жител върху общото финансово състояние на общините и повишаване на финансовата диференциация вследствие определено засилване влиянието на преразпределителните процеси.

2. Социални различия между общините през втората половина на 90-те години

В основата на анализа в тази част от студията са заложили следните основни показатели:

Първо, *облагаеми доходи (данък общ доход) на 1 жител*. Официалната статистическа отчетност продължава да не публикува данни за равнището на доходите на населението по общини. Това наложи избора на посочения показател като достатъчно представителен и достоверен за целите на изследването.

Второ, *размер на изплатените социални помощи на 1 жител*. Показателят характеризира в определена степен равнището на обедняване на местното население, както и устойчивостта на общинския бюджет да изпълнява изискванията, произтичащи от прилагането на националната програма за социално подпомагане на местно равнище.

Трето, *обобщаваща оценка за социалното състояние на общините*, която се определя с помощта на таксономичен метод въз основа на посочените два показателя.

Поради ограничения обем на студията тук се представят само резултатите от анализа на данните за 1998г.

2.1. Доходи на населението

Анализът на резултатите от поддръждането на общините по този показател за 1998г. (табл. 6) насочва към следните констатации и изводи.

Първо, средната за страната стойност се е преместила малко по-нагоре в сравнение с 1997г. – от 39-а на 38-а позиция. Това може да се интерпретира като (макар и слаб) израз на продължаващи процеси на доходна диференциация в териториален аспект.

Таблица 6

Подреждане на общините според равнището на доходите на населението през 1998г.

Общини	ДОД/ 1 жител (лв.)	Ранг	Общини	ДОД/ 1 жител (лв.)	Ранг
Челопеч (Девня)	524,86	1	Кричим (Кайнарджа)	8,11	256
Девня (Челопеч)	628,97	2	Медковец (Цар Калоян)	7,77	257
Раднево (Раднево)	226,92	3	Н.Козлево (Върбица)	7,70	258
Козлодуй (Мирково)	137,59	4	Димово (Н. Козлево)	7,59	259
....	...	...	Чавдар (Неделино)	7,38	260
Средно за Б-я	61,76	38 (35)	Ружинци (Руен)	6,76	261
Враца (Карлово)	61,44	39 (36)	Вълчедръм (Чавдар)	5,89	262

Забележка: В скоби са дадени резултати от предходно изследване за 1996 г.

Второ, запазва се съставът на групата от общини (Девня, Челопеч, Раднево, Мирково, Козлодуй), където равнището на облагаемите доходи е значително над средното. Прави впечатление, че през двете наблюдавани години (1997 и 1998г.) едни и същи общини заемат първите три позиции. Това означава, че населението в "богатите" общини става относително още по-богато, което на свой ред също е показателно за задълбочаване на социалните неравенства в териториален аспект.

Трето, в челните места на подреждането и през тази година са много общини с моноотраслов профил – най-често от добивната и преработващата индустрия, където равнището на трудовите възнаграждения по правило е над средното за страната. Състоянието на тези отрасли, както и промяната на държавната политика (най-вече преустановяването на субсидиите и приватизацията) вероятно в близките години ще доведе до спад на доходите на заетите там лица, а оттук – и до намаляване на анализирания социален показател.

Четвърто, отново единадесет са големите общини - областни центрове, като в сравнение с 1997г. са влезли В.Търново и Ловеч, а са отпаднали Враца и Перник. Последното обстоятелство може да се разглежда като индикатор за процесите, описани по-горе.

Пето, отново на последните позиции в класацията се намират малки селски общини, сред които Вълчедръм, Димово, Н. Козлево, Руен. Те трайно заемат ролята на аутсайдери.

На тази основа може да се направи общият извод, че подреждането през 1998г. в голяма степен възпроизвежда класацията и различията между общините, идентифицирани през 1997г. По такъв начин се запазва тенденцията, установена през периода 1994-1996г., към увеличаване на доходната диференциация между населението в териториален аспект, което в по-общ план е част от процеса по задълбочаване на териториалните социални неравенства.

2.2. Социално подпомагане на населението

Анализът на резултатите от поддръждането на общините по този показател (табл. 7) позволява да се направят следните констатации и изводи.

Таблица 7

Поддръждане на общините според равнището на социалните помощи на един жител през 1998 г.

Общини	Соц. помощи/ 1 жител (лв.)	Ранг	Общини	Соц. помощи/ 1 жител (лв.)	Ранг
София-град (Априлци)	3,06	1	Гурково (Стамболово)	33,53	256
В.Търново (Чупрене)	4,31	2	Димово (Лозница)	34,82	257
Хасково (Макреш)	4,48	3	Каспичан (Велинград)	35,14	258
Габрово (Земен)	4,90	4	Девня (Садово)	35,24	259
....	...	...	Козлодуй (Руен)	35,82	260
Средно за Б-я	10,82	97 (104)	Оряхово (Пещера)	37,69	261
Първомай (Шабла)	10,87	98 (105)	Ружинци (Ракитово)	46,44	262

Забележка: В скоби са дадени данни от предходно изследване за 1996г.

Първо, средната за страната стойност е малко по-надолу в сравнение с 1997г. – от 95-о на 97-о място. Това е белег, че макар разпределението на общините по този показател да остава сравнително равномерно, диференциацията слабо се е намалила.

Второ, към тези белези се добавя фактът, че групата общини под прага на критичност по този показател е малко по-многобройна – 15 (при 10 през 1997г.). Диференциацията в дъното на таблицата е намаляла, което е причина за известно разширяване на обхвата на критичните общини по този показател.

Трето, групата общини със стойности на наблюдавания показател над средното за страната включва двойно повече на брой общини, които са центрове на области – 16 (при 8 през 1997г.). Наред с това е засилено присъствието на малки общини от изостанали райони (отново Сатовча, Лъки, Черноочене, Якоруда, Гулянци и др.). Основните причини за хетерогенния характер на тази група общини са следните:

а) В големите общини и градове по принцип равнището на средните доходи на населението е по-високо, но и доходната стратификация е по-силно изразена. При сравнително по-стабилното състояние на бюджетите на тези общини, възможностите за изплащане на социалните помощи са по-големи. Общият размер на тези помощи обаче, разпределен на лице от многобройното население, определя ниските стойности на наблюдавания показател в този случай.

б) Главната причина за ниските стойности на показателя за малките общини от тази група (където равнището на доходите и диференциацията е сравнително по-ниска) е състоянието на местните бюджети, които не могат да осигурят необходимите средства за социални помощи на бедните.

Този проблем може да се определи като хроничен и се проявява практически всяка година. Основната причина за неговото съществуване е във възприетия начин за финансиране на социалното подпомагане. Засега няма основания да се твърди, че децентрализацията и механизмът на "споделеното" финансиране на месечните социални помощи осигуряват стабилност на системата. По този повод бихме припомнили, че социалното подпомагане административно е подчинено на МТСП и общинските служби за социално подпомагане се управляват от Националната служба за социално подпомагане. Финансирането му обаче се извършва чрез общинските бюджети. В контекста на този дуализъм практиката показва, че най-честите причини за увеличаване дела на неизплатените помощи в общините са следните:

- Някои общини не предвиждат достатъчно средства за социално подпомагане, които да са адекватни на нуждите на населението. Една от причините за това е, че самите общински бюджети са дефицитни и приоритет се отдава на други дейности и разходи.
- Минималните суми за социални помощи, предвиждани от МТСП, са малки и общините дори и да добавят своята част към тях, пак не могат да покрият потребностите.

В по-общ план причината за финансовата нестабилност може да се търси и в начина за акумулиране и насочване на средства за социално подпомагане. Сега те се осигуряват за сметка на общи данъчни приходи. Това обуславя необходимостта от привеждане на начина на финансиране на програмите за социално подпомагане с характера на престациите, което най-общо казано, означава да бъдат въведени целеви данъчни приходи. Примерът с общата социална контрибуция (Contibution Sociale Generale – CSG) във Франция може би най-добре илюстрира тази идея, чиято реализация има по-дългосрочен хоризонт.

Следователно състоянието на местните бюджети като фактор, определящ финансовата стабилност на системата за социално подпомагане на бедните на местно равнище, действа в много от българските общини (особено в тези под прага на критичната стойност) и на свой ред обуславя нарастването на териториалните социални неравенства.

2.3. Обобщаваща оценка за състоянието на общините по социални показатели

Анализът на подреждането на общините по тази обобщаваща оценка (вж. табл. 8) в голяма степен насочва към изводи и оценки, които са валидни и за предходни години.

Първо, в сравнение с предходната година съставът на първата група (с оценки над средната за страната) се е увеличил с една община. Разстоянието на средната оценка от еталона обаче се е намалило. Това води до намаляване на диференциацията в тази първа група, което, от една страна, говори за сравнителна устойчивост в състоянието на общините по социални показатели (не случайно челната четворка общини е в почти неизменен състав от 1994г.), а от друга – за известно подобрене на тази

група по анализираната оценка (поради придвижването на средната оценка към еталона).

Таблица 8

Подреждане на общините според равнището на обобщаващата оценка за тяхното състояние по социални показатели през 1998г.

Общини	Обобщаваща оценка	Ранг	Общини	Обобщаваща оценка	Ранг
Челопеч (Челопеч)	0,1328	1	Гурково (Садово)	0,9476	256
Раднево (Девня)	0,3963	2	Антоново (Раковски)	0,9478	257
Девня (Раднево)	0,4544	3	Якимово (Велинград)	0,9560	258
Гълъбово (Мирково)	0,5123	4	Кайнарджа (Стабмолково)	0,9584	259
....		...	Оряхово (Лозница)	0,9753	260
Средно за Б-я	0,7873	40 (38)	Димово (Руен)	0,9774	261
Габрово (Карлово)	0,7900	41 (39)	Ружинци (Ракитово)	1,0640	262

Второ, увеличил се е слабо и броят на общините в третата група - на "критичните" общини по тази оценка – от 4 през 1997г. на 9 през 1998г. Това е индикатор за влошаване на социалното състояние в повече общини през тази втора година. Малкият обхват на тази критична група отново се дължи на оценката за община Ружинци, която е над единица. Преизчисляването на прага на критичност при елиминиране на тази екстремна стойност го повдига от 255-а на 224-а позиция, където е община Руен, като този изгладен праг на критичност изглежда много по-близо до действителността. Анализът отново показва, че в дъното на таблицата се намира голяма част от общините, формиращи същата група през 1997г. (Ружинци, Димово, Стралджа), което е показателно за устойчивост на социалните проблеми в тях.

Трето, отново разликата между обобщаващата оценка на първата в подреждането община – Челопеч, и средната за страната оценка е много по-голяма от разликата между средната оценка и тази на последната в класирането община – Ружинци. Това потвърждава, че и през 1998г. средното за страната равнище е по- близо до критичните стойности, отколкото до най-добрите оценки.

Четвърто, различието между равнището на диференциация (вариационният размах) между общините от втората (най- многобройната) и от третата група много слабо е намаляло в сравнение с 1997г. Разликата между обобщаващите оценки на общините от втората група през 1998г. е 0.136 (при 0.09 през 1997г.), а в третата – 0.141 (при 0.096 през 1997г.). Това отново показва, че състоянието на преобладаващата част от българските общини по социални показатели е много сходно и далеч от еталона.

Пето, увеличаването на вариационния размах в посочените групи общини отразява задълбочаването на вътрешногруповата социална диференциация.

Шесто, и през 1998 г. върху равнището на обобщаващата оценка (респ. върху ранга на общините по нея) по-голямо е влиянието на показателя, отразяващ доходите на населението. Той остава и по-силният фактор, който определя социалния профил на общините.

Седмо, в третата група по правило попадат преимуществено малки селски общини, които разполагат с незначителен икономически потенциал и слаби финансови възможности. Това се отразява върху доходите на населението, върху мащабите на бедност там и върху възможностите на местните бюджети да поддържат финансовата стабилност на локалната втора социална защитна мрежа.

Осмо, влиянието на роенето на общините върху тяхното социално позициониране през 1998г. е по-противоречиво в сравнение с 1997г., но отново остава предимно с негативни последици за повечето новоформирани общини. Например и Кричим (с 46-о място), и Стамболийски (128), и Перущица (190) са по-ниско в подреждането в сравнение с Родопи (която е на 32-о място). Същото е положението при Николаево (207) и Гурково (257) спрямо общината-майка Мъглиж (192). Най-тежко продължава да се отразява отделянето на община Долна баня (225-о място) от община Самоков (94). През наблюдаваната година единствено Приморско има по-добра социална позиция (42-о място) спрямо Созопол (65) и Царево (103).

2.4. Социален профил на трите групи общини според интегралната оценка за социално-икономическото им състояние

Според интегралната оценка за 1998г. броят на общините в I група (над средното за страната равнище) е 45, във II – 152, а в III (където са т.нар. “критични общини”) – 65. Според обобщаващата “социална” оценка групите обхващат, както следва: I група – 39, II група 215, а III – 8 общини (табл. 9).

Таблица 9

Рангове на общините според интегралната и обобщаващата оценка през 1998 г.

Общини	Ранг според интегр. оценка	Ранг според обобщ. оценка	Общини	Ранг според интегр. оценка	Ранг според обобщ. оценка
Девня	1	3	Златарица	257	237
Раднево	2	2	Вълчедръм	258	250
Мирково	3	6	Кайнарджа	259	260
Челопеч	4	1	Якимово	260	259
....	...		Каолиново	261	245
Средно за Б-я	46	40	Джебел	262	178
Ловеч	47	33	Ружинци	263	263

Сравнението и в този случай, както и през 1997г., показва, че разпределението на общините според интегралната оценка е по-поляризирано (поради по-големия брой общини в I и III група). Това се дължи най-вече на нарастването на броя на общините в третата група с около 1/3 – от 43 на 66, докато в I група те са намалели от 51 през 1997г. на 45 през 1998г. Това е довело през тези две години до изтъняване на средната група от 168 на 151 общини. Подобно е положението и при групировката по обобщаващата оценка – съставът на критичната група се е увеличил от 4 на 9

общини за сметка на втората група общини. Това преминаване отразява влошаване на общото социално състояние на редица общини.

2.5. Динамика на промените в подреждането и диференциацията на общините през периода 1997-1998г.

Анализирани са промените в подредбата на общините по обобщаващите оценки за 1997 и за 1998г. и по-специално:

- промените в броя на общините, които са сменили местата си в подреждането;
- движението на общините от група в група;
- промените в диференциацията на обобщаващите оценки и на наблюдаваните показатели.

В подреждането за 1998г. от 39 общини в I група по обобщаваща оценка се повтарят 34 общини от същата група, формирана през 1997г., което формира един висок коефициент на "стабилност" от 0.87. За III група този коефициент е почти три пъти по-нисък – 0.33, но в случая трябва да се има предвид изключително малкият обхват на тази група през 1997г.

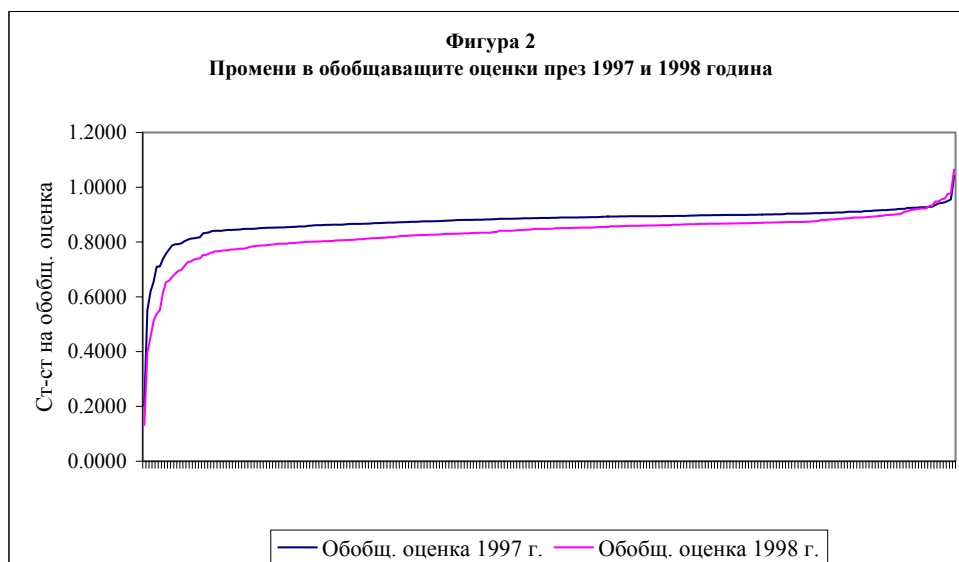
В класацията за 1998г. само 6 общини запазват същите места, които са имали в подреждането през 1997г. – Ружинци, Бобовдол, Бойчиновци, Белене, Челопеч, Каолиново. Това са общини, намиращи се в двата полюса на подреждането, което говори за неизменност на протичащите в тях процеси в наблюдавания сегмент от социалната област. От останалите 256 общини 113 са подобрили позицията спрямо 1997г., а другите 143 са слезли по-надолу. Това показва наличието на значителна динамика в социалното състояние на повечето общини. Посоката на тази динамика обаче е различна и далеч не във всички случаи положителна.

Положителна "качествена" промяна в позициите отбелязват само 7 общини, от които 6 преминават от II в I група (Сухиндол, Севлиево, Родопи, Ловеч, Добрич, Хасково) и 1 – от III във II група (Сунгурларе). Останалите общини променят местата си: (а) било в рамките на същата група, към която са принадлежали през 1994г.; (б) било като преминават в по-долна група – 6 от I във II и други 6 от II в III група (например Антоново, Кайнарджа, Оряхово, Димово).

Анализът на кривите, представящи стойностите на обобщените оценки за всички общини през наблюдаваните две години, показва следното (вж. фиг. 2):

а) Кривата за 1998г. е по-полегата в началото и в края. Това е следствие от по-плавното увеличаване на различията между общините на върха и в дъното на подреждането. Тази крива започва по-близо до нулата, което е следствие от добрите оценки на първите в класацията общини.

б) Кривата за 1997г. е по-плавна в своята средна част, което показва, че разстоянието от еталона, както и различията между повечето общини, намиращи се в средата на подреждането, са по-големи в сравнение със следващата година. Това отразява известно намаляване на диференциацията и подобряване на социалните параметри в част от общините от златната среда през 1998г.

Сравнителният анализ на показателите за степента на диференциация на общините по социални показатели и по обобщаващата оценка (вж. табл. 10) показва, че за изследвания период тя е намаляла само при доходите, а при социалните помощи и (особено) при обобщаващата оценка тя се е увеличила. Това увеличение се дължи в по-голяма степен на по-добрите (по-близки до еталона) оценки на водещите общини през 1998г. и на влошаването на оценката за община Ружинци спрямо 1997г. По такъв начин през наблюдавания период териториалните социални неравенства между българските общини са се задълбочили.

Таблица 10

Диференциация на общините по социални показатели (през 1997 и 1998 г.)

	Доходи		Социални помощи		Обобщаваща оценка	
	1997г.	1998г.	1997г.	1998г.	1997г.	1998г.
Коеф. на вариация	1.813	1.378	0.483	0.505	0.071	0.102

Всичко това, заедно с посочения вече по-голям обхват на общините от трета група и запазването на размера на първата група през 1998г. спрямо 1997г., дава основание да се направят следните изводи:

- промените в подреждането и групирането на общините са преобладаващо в посока към влошаване;
- има признаци за увеличаване на диференциацията в състоянието на общините по социални показатели; “вентилацията” между основните три групи общини може да се оцени като незначителна;
- тази промяна (“вентилация”) е по-често в отрицателна, отколкото в положителна посока.

Резултатите от изследването позволяват да се направят следните **обобщаващи изводи и оценки**:

1. Потвърдиха се евристичните възможности и достойнства на използвания метод за обобщена оценка и подреждане на общините и по социални показатели.
2. Диференциацията между общините в тази област е по-скоро малка и с тенденция към намаляване. По-голямата диференциация в доходното състояние на населението я превръща във фактора, който влияе по-силно върху формирането на обобщаващата оценка.
3. Преобладаваща част от общините се намират под средното за страната равнище на наблюдаваните социални показатели и конструирана обобщаваща оценка. Това означава, че повечето общини в "критично състояние" са много по-близо до средното за страната, отколкото водещите в социално отношение общини.
4. Най-силно изразени са различията в първата група общини, чиито оценки са над средната за страната. В дъното на класацията различията обикновено са незначителни. Това дава възможност т.нар. "критични общини" да бъдат определени като "последни сред равни". Малките различия в социалните параметри са предпоставка за по-голяма вентилация (движение) на общините в долната половина на таблицата, респ. между II и III група, както и за увеличаване обхвата на групата на критичните общини.
5. Промените в групирането на общините през 1994-1996г. по правило са незначителни, а доколкото ги има са по-често в посока към влошаване. Повечето от съществуващите промени в ранжирането на отделните общини са също в отрицателна посока към дъното на класирането. Това доказва утежняване на социалната ситуация в общините през наблюдавания период и наличието на застойни социални проблеми в широк кръг общини.
6. Резултатите и от това изследване доказват тясната връзка между икономическо и социално развитие, между състояние на местната икономика и социалните параметри на съответните общини. Изследваната за двете години степен на кохерентност по групи общини също потвърди, че социалният профил на общините съответства в много голяма степен на общото им социално-икономическо състояние, като често в голяма степен го и формира.
7. Методите и резултатите от изследването могат да се използват за постоянен мониторинг и оценка на състоянието и различията между общините в социалната област и да служат като основа за вземането на управленски решения при формирането и провеждането на регионалната политика на национално и местно равнище.

3. Междуобщински различия в заетостта и безработицата

3.1. Оценка на диференциацията в заетостта и безработицата по общини (1996 – 2000г.)

При анализа на тенденциите в заетостта и безработицата по общини през последните 4 – 5 години ясно се очертават два подпериода. През

първия (1996–1998г.) се наблюдава тенденция към намаление на безработицата и на междуобщинските различия. През втория подпериод (от началото на 1999 до юли 2000г.) безработицата нараства, а междуобщинските различия се задълбочават. Едва в края на анализирания период (юли–октомври 2000г.) се наблюдава стабилизиране на заетостта и безработицата и леко намаляване броя на общините в критично състояние.

Анализът на данните за периода 1996 – 1998г. показва лек спад в общото равнище на безработицата по административни райони и общини. По административни райони безработицата варираше от около 3% в София-град до 25% в Монтанска и Русенска области. Общата тенденция към намаление на безработицата, характерна за 1998г. се прояви и в областите с най-висока безработица, като нейното равнище падна под 20%. По общини също се наблюдава положителната тенденция – нараства броят на общините с ниска безработица и намалява броят на тези с висока безработица.

- Основните фактори, които определят нивото на безработицата през този период, са свързани с икономическото състояние на отделните общини и със скоростта на протичане на икономическата реформа. Зад положителните тенденции на практика стоят неустойчиви фактори – временната благоприятна икономическа конюнктура (главно в химията и метелургията) и все още бавните темпове на реформата. Нарастването на държавните инвестиции (главно в инфраструктурни обекти – пътища, водоснабдяване и канализация, общински сметища и други) през 1998г. и насочването им в общини с висока безработица също смекчи междуобщинските различия.

Общините, в които процентът на безработица трайно се задържа на критични равнища (над или близо до 50% от икономически активното население), са следните: Борино, Неделино, Ракитово, Кайнарджа, Антоново, Омургаз, Каолиново, Венец, Якимово, Димово, Ружинци, Угърчин, Пелово и др. Поддържането на високо равнище на безработица за продължителен период в тези общини води до деградационни процеси – неизползване на човешкия капитал, деквалификация, емигриране (временно или постоянно) на населението, както и засилване на криминалните престъпления (особено в общините с концентрация на ромско население). Основният проблем тук е липсата на стопански субекти, които да имат ясни планове в перспектива за създаване на трайни възможности за заетост. Единствени стопански субекти в тези райони са или кооперации, или отделни еднолични търговци с ограничен мащаб на дейността – главно шивашки или други цехове, работещи на ишлеме.

В края на този подпериод започва тенденция към общо увеличение на броя на общините с висока безработица и нарастване на междуобщинската диференциация. Тази тенденция се дължи не само на сезонния цикъл (навлизането в зимния сезон), но и на ускоряващите се процеси на реструктуриране и приватизация на държавния сектор и изчерпването на благоприятните външни конюнктурни фактори.

Анализът на данните за периода 1999 – 2000г. показва тенденция към постоянно увеличение на безработицата и намаление на заетостта. През този период безработицата стигна до рекордни за страната стойности – около

18% от икономически активното население. По административни райони тя варира от 4-5% в София – град до 30 – 34% в Търговище, Разград, Видин, Монтана и др. Очерта се тенденция към непрекъснато увеличение броя на общините с висока безработица и намаление броя на тези с ниско и със сравнително приемливо равнище на безработица.

Основните фактори, които определят тази тенденция, са вътрешни и външни. Вътрешните включват ускорената приватизация и реструктуриране на държавните предприятия, рационализирането на публичния сектор и намаляване на изкуствено поддържаната заетост. Външните фактори са свързани със ситуацията на Балканите и промените в международната икономическа и финансова конюнктура. Събитията в Косово и военните действия в региона и наложеното ембарго на съседна Югославия се отразиха изключително неблагоприятно върху заетостта и безработицата, особено през 1999г.

През този период поради финансови ограничения намаля активната политика на пазара на труда, в т.ч. и под формата на програми за субсидирана заетост, осъществявани от бюрата по труда. Общините с висока безработица (над и около 50%) са почти същите като в първия период, но към тях се присъединиха Якоруда, Белица, Лесичево, Ракитово. Така съвсем ясно се очертаха регионите на висока безработица – Северозападна и Североизточна България и района на Средните и Западните Родопи. Повечето от общините с безработицата над 40% са разположени в селски райони и имат етнически смесено население. Възможностите за алтернативна пълноценна заетост там са силно ограничени и затова земеделието и домашното стопанство остават единствения изход от ситуацията.

Наблюдаваната неблагоприятна тенденция се пречупи едва в края на лятото на 2000г., когато повечето от изложените фактори отпаднаха или намалиха своето влияние. Същевременно опитите за създаване на нови работни места започнаха да дават известни резултати, които се изразяват в осигуряването на финансиране на някои от разработените регионални програми за заетост – например в районите на Русе, Габрово, Видин и др. Положително въздействие върху безработицата оказаха и програмите “Красива България” и обектите, финансирани от Регионалния инвестиционен фонд. Не можаха обаче да дадат траен ефект върху заетостта прилаганите мерки за еднократно изплащане на обезщетение в размер на 1000 лв. (деноминирани) плюс още 1000 лв. за започване на самостоятелен бизнес в случаите на съкращаване от работа в резултат от пълна или частична ликвидация на предприятията. В повечето случаи хората използват тези средства за чисто потребителски цели и отново се наредиха сред безработните. Много от тях дори, разчитайки на занижения административен контрол, се върнаха на работа в преобразуваните след приватизацията предприятия, без да върнат получените обезщетения и средства за развитие на малкия бизнес. Други пък предоставиха тези средства на образуваните работническо-мениджерски дружества, без да се постигне особен ефект. Така по заобиколен начин държавата продължи да субсидира неефективна заетост. Доказателство за това са натрупаните нови дългове от

преобразуваните предприятия в рудодобива в района на Родопите и Осогово, въгледобивните предприятия в района на Перник, Бобовдол и Балканбас.

Таблица 11
Икономическа активност на населението в общините от пловдивска област
(31.12.1997)

Общини	Заетост (%)	Безработица (%)	Икономически активно население (%)	Икономически неактивно население (%)	Основен индикатор: ОИАЗН
Пловдивска област	49.7	9.0	58.7	41.3	- 8.70
Асеновград	48.7	7.7	56.4	43.6	- 7.47
Баните	45.1	16.3	61.4	38.6	- 16.03
Батак	43.3	9.7	53.0	47.0	- 9.59
Белово	48.2	5.5	53.7	46.3	- 5.36
Борино	35.6	32.3	67.9	32.1	- 31.77
Брацигово	43.0	10.2	53.2	46.8	- 10.08
Брезово	33.3	4.9	38.2	61.8	- 5.52
Велинград	41.2	18.6	59.8	40.2	- 18.27
Девин	48.0	17.7	65.7	34.3	- 17.7
Доспат	52.8	20.5	73.3	26.7	- 19.86
Златоград	56.0	12.3	68.3	31.7	- 11.56
Калояново	38.4	5.9	44.3	55.7	- 6.16
Карлово	55.5	5.1	60.6	39.4	- 4.75
Лесичово	26.2	14.7	40.9	59.1	- 15.14
Лъки	59.5	5.5	65.0	35.0	- 5.03
Мадан	55.2	12.9	68.1	31.9	- 12.37
Марица	47.3	10.2	57.5	42.5	- 9.94
Неделино	41.0	30.0	71.0	29.0	- 29.41
Пазарджик	50.7	9.4	60.1	39.9	- 9.06
Панагюрище	46.8	12.5	59.3	40.7	- 12.18
Пещера	51.9	11.0	62.9	37.1	- 10.59
Пловдив	57.6	4.0	61.6	38.4	- 3.62
Първомай	39.6	8.3	47.9	52.1	- 8.39
Ракитово	42.4	23.9	66.3	32.7	- 32.19
Раковски	39.6	15.1	54.7	45.3	- 14.93
Родопи	46.0	10.1	56.1	43.9	- 9.88
Рудозем	56.9	10.2	67.1	32.9	- 9.69
Садово	35.3	13.8	49.1	50.9	- 13.84
Септември	45.0	11.0	56.0	44.0	- 10.78
Смолян	48.7	11.1	59.8	40.2	- 10.77
Стрелча	32.1	17.5	49.6	50.4	- 17.52
Съединение	37.5	8.3	45.8	54.2	- 8.48
Хисаря	37.0	7.3	44.3	55.7	- 7.58
Чепеларе	44.1	12.4	56.5	43.5	- 12.16
Целеви равнища	55.0	5.0	60.0	40.0	- 4.67

Изчислено по данни на Националната служба по заетостта и НСИ.

Степента на икономическа активност на населението на отделната община е индикатор за използването на нейните човешки ресурси. Колкото по-висок е коефициентът на икономическа активност и колкото по-голяма е заетостта (респ. по-ниска безработицата), толкова по-добре се реализира човешкият потенциал на общината. Съотношението между икономически активното и икономически неактивното население също отразява силата на

човешкия потенциал на общината. Всички тези зависимости могат да бъдат изразени в обобщаващ измерител за икономически активно заето население (ОИАЗН).

Направените изчисления на равнището на показателя ОИАЗН за общините от бившата Пловдивска област (сегашните административни области Пловдив, Смолян и Пазарджик) показват големи различия в степента на използване на човешките ресурси (вж. табл. 11). Средното равнище на този показател за областта е около два пъти по-неблагоприятно от примерното целево равнище, посочено в края на таблицата. Добро равнище на показателя има постигнато както в някои от големите общини (Пловдив, Асеновград, Карлово), така и в някои малки общини, където има работеща индустрия (Белово, Лъки). Развитото земеделие или близостта до голям град също е причина за благоприятни равнища на показателя ОИАЗН – например Брезово, Калояново, Марица, Родопи. В отделни общини като Борино, Ракитово и Неделино стойностите на показателя ОИАЗН надхвърлят многократно критичните стойности.

3.2. Икономически предпоставки за междуобщинските различия в заетостта и безработицата

Разгледаните в табл. 11 неблагоприятни фактори, определящи заетостта и безработицата, се проявяват с различна интензивност в различните типове райони и общини. Така в териториален план възникват сериозни диспропорции между търсенето и предлагането на работната сила.

Данните от таблицата показват определено по-ниски коефициенти на заетост в неразвитите в икономическо отношение селскостопански и диверсифицирани райони. Там безработицата обхваща по-големи групи от населението и има хронически характер. Това води до деградация на образователно-квалификационните характеристики на човешкия потенциал и до демотивация. Безработицата е особено висока сред младежите – около 40% от икономически активното население на възраст от 15 до 24 години. Под ударите на безработицата попадат и инвалидите, някои етнически общности като цигани, турци и др., които по принцип са с много ниско образователно и квалификационно равнище. Тези групи формират и контингента от дългосрочно безработни лица. Развитите индустриални и диверсифицирани райони са с по-благоприятни характеристики на заетостта и безработицата. По правило те обхващат общини с големи и най-големи градове. В тях шансовете за намиране на работа са по-реални и оттук дългосрочната безработица е по-малка. Деградационните процеси в човешкия фактор са по-ограничени, а мотивацията за повишаване на образованието и квалификацията са по-високи. Мотивацията и склонността за предприемачество в големите общини също е по-силно изразена в сравнение с малките населени места.

Във всички групи заетостта сред жените е по-ниска от тази сред мъжете, а безработицата е по-висока. Това се дължи както на самоизключването на жените от работната сила, така на проявяващата се дискриминация по пол, особено в частния сектор. В някои общини с етнически смесено население женската работна сила е заета предимно в

домашното стопанство, а мъжете работят в други региони през цялата година или сезонно.

Таблица 12
Заетост и безработица по типове райони (1993 – 2000)

ГРУПИ РАЙОНИ	Коефициент на заетост		Коефициент на безработица	
	Общо, %	Жени, %	Общо, %	Жени, %
Група 1				
1993г. – октомври	53.6	48.7	24.86	25.69
1998г. – юни	54.2	46.3	18.1	19.2
1999г. – юни	50.9	45.1	19.4	20.3
2000г. – юни	49.2	43.8	20.8	21.9
Група 2				
1993г. – октомври	55.9	43.5	25.03	24.3
1998г. – юни	51.1	45.05	19.3	20.1
1999г. – юни	48.05	43.7	19.4	22
2000г. – юни	47.7	41.2	19.8	23.4
Група 3				
1993г. – октомври	54.6	49	18.23	17.74
1998г. – юни	53.25	45.6	12.9	13.4
1999г. – юни	52.8	45.1	15.4	16
2000г. – юни	51.9	44.8	15.9	17.1
Група 4				
1993г. – октомври	55.1	38.9	22.75	23.37
1998г. – юни	51.2	45.2	15.2	16.1
1999г. – юни	49.2	45.05	16.1	17.2
2000г. – юни	47.2	44.3	18	19.4
Група 5				
1993г. – октомври	55.4	50.7	18.1	18.99
1998г. – юни	59.05	56.1	7.1	9.6
1999г. – юни	58.2	55.4	8.2	10.05
2000г. – юни	57.4	55.2	9.1	10.2
Група 6				
1993г. – октомври	56.1	51.1	23.12	24.03
1998г. – юни	51.6	48.9	15.7	17.8
1999г. – юни	49.2	46.7	20.2	22.9
2000г. – юни	47.8	44.6	20.4	21.35

Бележки: 1) Група 1 – развити селскостопански райони; група 2 – слаборазвити селскостопански райони; група 3 – развити индустриални райони; група 4 – слаборазвити индустриални райони; група 5 – развити диверсифицирани райони; група 6 – неразвити диверсифицирани райони.

2) Класификацията на районите (бившите окръзи) в България в посочените 6 групи е направена от експерти на ОИСП чрез прилагане на таксономичен метод (вж. Scarpetta, S. and P. Huber. Regional Economic Structures and Unemployment in Central and Eastern Europe: An Attempt to Identify Common Patterns. Technical Workshop. Vienna, Institute for Advanced Studies, 3 – 4 November, 1994.). Авторът е участвал чрез експертна помощ и осигуряване на информацията за България.

3) Данните са от изчисления на автора по информация от наблюденията на работната сила, осъществени от Националния статистически институт.

3.3. Носителите на заетостта и перспективи за намаляване на междуобщинските различия

При анализа на отделните типове райони трябва да се отчитат следните оценки за основните носители на заетостта:

- **Големи предприятия–работодатели** с регионално и междубщинско значение, осигуряващи възможност за заетост на голям брой жители на областта.

Състоянието на голяма част от тази група работодатели през последните три-четири години е най-тежко и тяхната роля за поддържане на високо равнище на заетост като цяло намалява. Основни представители на тази група са дружествата в добивните отрасли, химията, металургията и машиностроенето. При реализираните схеми за приватизация някои от тези дружества успяха да съхранят работните места и да осигурят висока заетост в региона – например “Соди”–Девня, “Юнион Миниер”–Пирдоп, “Лукойл”–Бургас, “Свилоса”–Свищов, дружествата в областта на фармацевтиката и други. В други случаи със съхраняване на ефективните участъци в рудодобива или възледобива работните места се запазват наполовина, вкл. тези в ликвидацията и консервацията на неперспективните участъци. Най-тежко е положението в общините, където се забавя приватизацията на големите предприятия, изпаднали във финансова криза (“Вида”–Видин, “Арсенал”–Казанлък, “Промет”–Дебелт и др.). В още по-тежко положение са общините, където големите предприятия, носители на заетостта в целия регион, са обект на неуспешна или серия от неуспешни приватизационни сделки – “Плама”–Плевен, “Стомана”–Перник, “Тежко машиностроене”–Радомир и др. В следващите години повечето от общини ще се лишат от досегашните си големи работодатели поради техническата изостаналост на дружествата или лошо управление и довеждане до фалит. Алтернативата за този период е в развитието на инфраструктурата. Например в Смолянска и Кърджалийска област съществуват възможности за заетост при изграждането на каскадата “Горна Арда”. Изграждането на новите пътни връзки с Гърция също ще увеличи заетостта в тези две области, както и по поречието на р. Места. За общините от долното течение на р. Марица шанс за заетост дава строителството на автомагистралата, а за Видин и региона – на втория мост на р. Дунав. Особеност при тези алтернативи за заетост обаче е, че тя ще се запази само в периода на изграждане на инфраструктурните обекти. Впоследствие при тяхната експлоатация ще бъдат ангажирани по-малко работници. Остава все пак възможността добре развитата инфраструктура да привлече инвеститори в региона на нейния обхват.

- **Работодатели от среден мащаб**, явяващи се опора на заетостта в рамките на отделна община или две–три съседни малки общини.

Състоянието на тези предприятия в общините е различно и силно се влияе от стопанската конюнктура. Сравнително стабилни откъм заетостта са предприятията в областта на тютюневата и винарската промишленост. Шивашката, трикотажната и обувната промишленост (благодарение на работатата на ишлеме) също успяват да поддържат известна заетост. В криза обаче са текстилната и хранително-вкусовата промишленост. Особено добре са адаптирани към съвременните пазарни условия най-вече приватизираните или наново създадените предприятия от чуждестранни стратегически инвеститори (например “Севко”–Севлиево). В състава на този ранг предприятия съществуват и такива, които при по-добър мениджмънт, вкл. маркетинг, биха стабилизирали заетостта и биха гарантирали добри доходи на населението в общините, където се намират. Специфична роля за

поддържане на заетостта в общините, но само в рамките на туристическия сезон, играят националните зимни или летни курортни комплекси.

- **Дребни работодатели във почти всички отрасли, вкл. услугите**, при които работната сила има голямо движение, вкл. и под влиянието на сезонните цикли в икономиката.

Състоянието на работните места при тези работодатели е много променливо. Те дават шанс за започване на работа на много младежи и безработни. Броят на заетите по семейни и родствени връзки в тях също е много висок. Тези работодатели обаче много често наемат работната сила на основата на нетрудови отношения и заетостта при тях крие рискове. Работещите не са осигурени, вкл. и за трудова злополука, а работодателите са с малък или никакъв принос към бюджета на общината и социалните фондове.

- **Възможности за самонаетост, вкл. ангажираност в домашното стопанство** като изход от ограниченото търсене на работна сила и активна стратегия за оцеляване при кризата.

Този тип заетост играе важна роля в модела на реализация на човешките ресурси в общините с висока безработица. Той ще се запази и в перспектива, но не може да бъде основна форма на икономическа активност на голям брой хора. Самонаетостта и особено ангажираността в отглеждането на животни и селскостопански култури ще играе ролята на допълваща заетост и ще дава възможност за допълнителни доходи. За да се повиши тяхната роля в бъдещия модел на заетостта в общините, е необходимо обаче да се повиши въоръжеността на труда и да се подобри сортовият и породният състав на отглежданите растения и животни. Комерсиализацията на занаятите в рамките на бъдещото развитие на туризма също може да се развие като ниша на икономическа активност.

4. Екологичен мониторинг

Системообразуващият характер на екологичният фактор днес – в навечерието на XXI в. – не буди никакво съмнение. Без значение на какво равнище ще се разглежда развитието (национално, регионално, общинско) на дадена обособена територия, ако не се отчетат характеристиките на обкръжаващата природна среда, рискуваме да получим изкривена представа за същността на социално-икономическите процеси, протичащи в нея. Важността на концепцията за устойчиво развитие наложи като цел номер едно в Закона за регионално развитие да залегне именно устойчивото и балансирано развитие на регионите и тази стъпка в правилна посока трябва да се изпълни със съдържание. В последно време се обръща доста внимание на теорията на проблемите на устойчивото развитие на отделните региони в страната, но в практически план напредък почти липсва и трудно може да се открие такъв регион. Разбира се, когато става дума за устойчиво развитие на общините в страната, нещата не могат да се сведат единствено до природния капитал, но предвид системообразуващия му характер, той би трябвало да получи полагаемото му се внимание.

Днес е немислимо развитието на дадена община да се базира единствено на икономически критерии и да загърбва екологичните аспекти,

които са не по-малко важни. В много райони на страната те дори са водещи предвид тяхната ориентация към отрасли, пряко свързани с екологичните характеристики – селско стопанство, туризъм, рекреация. В това изследване ще се направи опит обхванатите с мониторинг общини в страната да бъдат охарактеризирани по отношение на основните природни компоненти – въздух, води, акустична среда и отлагане на отпадъци, и по този начин да се отчете ролята и посоката на екологичните фактори.

В изследването са ползвани последните достоверни данни за състоянието на околната среда на НСИ – 1998г., както и данни от собствени проучвания. В сравнение с минали години методиката за изчисляване на емисиите на вредни вещества и за събиране на първична информация е осъвременена съобразно препоръките на ЕС и представлява крачка в правилната посока. За съжаление към днешна дата е невъзможно да бъдат обхванати в цялост и дълбочина всички аспекти на екологичния мониторинг на общините в България, но и в този си вид представената информация може да служи за полезни анализи.

4.1. Обща (фонова) екологична характеристика

Реалната екологична ситуация във всяка община в България трябва да представлява интерес за компетентните институции, местните власти и населението, тъй като всяка промяна пряко и косвено влияе на социално-икономическите процеси, протичащи в нея.

Една от най-съществените препоръки на водещи чуждестранни експерти в областта на екологията е перманентна актуализация при отчитане на деликатните промени в качествата на природните компоненти на общинско равнище. Това най-малкото се налага от обстоятелството, че за да се предприемат адекватни мерки по контрола над замърсяването на природната среда, проблемите трябва да се ранжират по обхват и острота. Нашият опит в това отношение⁶ показва, че твърде често общини, превърнали се в нарицателни имена за неекологосъобразени територии, имат по-добри екологични характеристики в дългосрочен аспект, отколкото други, предварително набедени за по-малко проблемни.

Динамичните промени в компонентите на природната среда на общинско равнище се дължат на много фактори, но тук акцентите падат върху емисионните фактори. Този подход е избран не случайно, а защото точно той позволява адекватна реакция в районите с локални източници на замърсяване, а освен това проблемите, свързани с отчитането на емисионните фактори, към днешна дата са големи и информацията не достига. Дори и по отношение на емисиите информацията не е пълна и в доста общини е невъзможно да се проследи структурата на глобалното замърсяване. Посоченото засяга и въздуха, и водите като същински природен ресурс, и почвеното замърсяване, но тези непълноти не трябва да спират усилията, това което може да се обхване към днешна дата да бъде направено. Като се има предвид големия дял на замърсяванията от производство на електро- и топлоенергия за въздуха например (90%

⁶ Чкорев, Н. Различия в екологичните характеристики на общините в България. – Икономически изследвания, 1999, N 2.

относителен дял на емисиите от серни окиси),⁷ става ясно, че обхващането дори само на този проблем на общинско равнище заслужава сериозно внимание с оглед на пораздащите се остри екологични неблагоприятия и поетите ангажименти пред ЕС от страна на България за редукция на този замърсител.

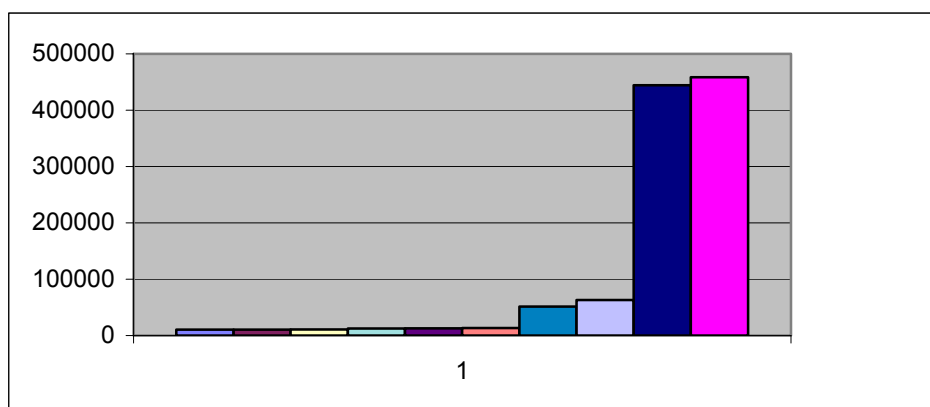
4.1.1. Въздух

Има ли и какви са промените в качеството на атмосферния въздух в сравнение с предходни периоди на тези общини, които генерираха проблеми и в голяма степен влошаваха екологичните характеристики на големи територии? Общините в района на "Марица-изток" са рекордьори по отношение на серни окиси (вж. фиг. 3), като по отношение на въглеродния двуокис в най-проблемните две общини в страната – Раднево и Гълъбово, се наблюдават противоречиви процеси. В сравнение с 1996г. в Раднево се отбелязва значително повишение на емисиите – над 8,851 мил. т срещу 8,1 млн. през 1996г. В друга посока се развиват процесите в Гълъбово, но и тук мащабите на замърсяване са огромни и положителните промени в емисиите – почти 1 млн. т понижение в сравнение с 1996г., едва ли практически ще се отразят на екологичната ситуация, предвид огромните количества емитирани замърсители – над 6,425 млн. тона.

При емисиите от въглероден двуокис се забелязва също значителна диференциация в класираните на първите десет места общини емитенти. Най-замърсяващите общини – Столична, Гълъбово и Раднево, емитират повече въглероден двуокис от всички други общини и обуславят т.нар. "киселинни дъждове".

Фигура 3

Равнища на емисии от серни окиси през 1998г. в десетте най- замърсяващи общини емитенти (т)

Отляво надясно: Пазарджик, Сливен, Белослав, Перник, Димитровград, Стара Загора, Бургас, Бобов дол, Раднево, Гълъбово

⁷ Околна среда, НСИ. 1998.

Тези положителни промени в общините с най-голям относителен дял в замърсяването на страната със серни окиси – над 77%, метан – над 60%, над 31% от въглеродния двуокис, са довели до пречупването на тенденцията до 1996г. единица БВП да се получава с цената на по-голямо замърсяване отколкото през предходни периоди. През 1998, както и през 1997г., единица БВП е била произведена с цената на по-малко замърсяване, отколкото през предходната година. Например общите емисии, отнесени към 1000 щ. дол. БВП за 1998, сравнени с предходната година, намаляват: при серните окиси от 0,134 на 0,102 т; при въглеродния двуокис от 0,033 на 0,028 т. Безспорно това са добри промени, но те се дължат преди всичко на намаленото производство на електроенергия от ТЕЦ, а не на никакви целенасочени мерки в областта на природозащитата.

По отношение на специфичните замърсители, чийто най-ярък представител е амонякът, данните са изключително тревожни за общините Девня, Враца, Димитровград, където, макар че се наблюдават положителни спрямо 1996г. промени, нещата са извън контрол и често "залповите" замърсявания компрометират предишни усилия в областта на природозащитата. За съжаление към емитираните от тези общини през 1998г. съответно 10 хил. т, 2,3 хил. т и 2,291 хил. т амоняк, който е замърсител с доказано канцерогенно действие, се прибавя и община Стара Загора (с 282 т) също с достатъчно многобройно население. Естеството на този замърсител в голяма степен убива ентусиазма, с който някой би посрещнал значителното в сравнение с 1996г. понижения на емисиите – за Враца трикратно, а за Димитровград двукратно.

И в други разработки сме имали възможност да лансираме тезата, че съществуват области в природозащитата, където благодарение на обстоятелството, че проблемите са достатъчно "локализирани", какъвто е и случаят със замърсяването с амоняк, при адекватни мерки могат да се постигнат бързи успехи. След като този проблем съществува само в четири общини, а огромното мнозинство общини са в много малка степен уязвими от подобни емисии, е необходимо концентриране на усилията и пълно ликвидиране на замърсителя. В случая с Никопол причините са извън нашата територия и периодичните "залпови" замърсявания се свързват с емисии от север.

Когато се направи опит да се допълнят проблемите на общинско равнище по отношение на атмосферното замърсяване със серни окиси и с други замърсители (в случая неметанови летящи органични съединения (ЛОС), прах и амоняк, се получават резултати, които добре илюстрират влиянието на т.нар. "синергични" ефекти. Използван е таксономичният подход, който с добрите си евристични качества позволява обхванатите с мониторинг общини да се ранжират и сравнят с неблагоприятна община "еталон". Получената интегрална оценка достатъчно добре отразява синергията на замърсителите, но няма претенции за пълно покритие на кумулативното им действие. Общините с голямо замърсяващо въздействие и при интегралната оценка са твърде отдалечени от общината-еталон – Аврен с интегрална оценка 0,9527. Общините Гълъбово с интегрална оценка 0,7317 и ранг 1; Раднево – съответно – 0,852 и 5; Димитровград – 0,857 и 7; Стара Загора – 0,9158 и 10; Бургас – 0,7750 и 3; Враца – 0,8879 и 8; Бобовдол –

0,8699 и 6; София град – 0,8080 и 4; Девня – 0,7394 и 2; Варна – 0,8894 и 9 подобно на предходни периоди съставляват челната десятка, генерираща големи неблагоприятия (вж. табл. 12). С близки до тези интегрални оценки се нареждат почти всички големи градове и промишлени центрове. Хасково, Плевен, Русе, Перник, Пловдив, Велико Търново, Белово, Ябланица, Свищов формират групата на общините от втората десятка, стоящи далеч от общината еталон.

Таблица 12

Интегрални оценки и рангове на полярно разположените по отношение на емисиите от серни окиси, неметанови летящи органични съединения (ЛОС), амоняк и прах в 20 общини през 1998г. (ляво-проблемни общини, дясно-общини еталони)

Община	Интегр. Оценка	Ранг	Община	Интегр. оценка	Ранг
Гълъбово	0,7317	1	Аврен	0,9527	242
Девня	0,7394	2	Бяла	0,9527	241
Бургас	0,7750	3	Якимово	0,9527	240
София-гр.	0,8080	4	Брезник	0,9527	239
Раднево	0,8527	5	Трън	0,9527	238
Бобовдол	0,8689	6	Сеп.баня	0,9527	237
Димитр.гр	0,8711	7	Марица	0,9527	236
Враца	0,8879	8	Белица	0,9527	235
Варна	0,8894	9	Неделино	0,9527	234
Ст.Загора	0,9158	10	Камено	0,9526	233

Прави впечатление и неприятното обстоятелство, че много от тези общини (в лявата част на табл. 12) съставляват групата с най-влошени екологични характеристики и когато се разглеждат по отделни замърсители. Например групирането на най-натоварващите атмосферния въздух със серни окиси, метан, въглероден двуокис, прах, двуазотен окис и азотни окиси общини показва, че и в шестте класации Гълъбово, Раднево, Димитровград (с изключение за въглеродния двуокис и ЛОС), Столична, Бобовдол, Бургас (с изключение на метан и прах), Перник (с изключение на азотни окиси) неизменно са в първата десятка. В географски аспект седем от първата група общини големи емитенти на разнообразни атмосферни замърсители са разположени в южната половина на страната и по този начин характерното неравномерно разпределение на емисиите се запазва и през 1998г. Ако вземем под внимание дори само поетите от страната ангажменти по отношение на понижаване на серните окиси и прокламираните цели в програмата за опазване на биологичното разнообразие, равнището на емисии от тези общини е неприемливо.

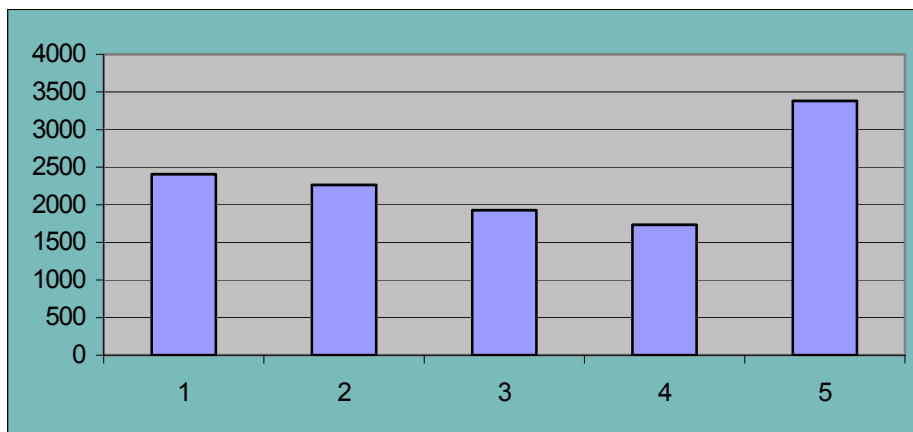
Как би трябвало да разглеждаме огромните диференциации на показателите за замърсяване на въздуха между общините емитенти и еталони? Вероятността от възникване на отчетливи негативни последици за икономиката и населението в различните групи общини е голяма и тя е функция на експонирането на замърсителите. Между ранжираната на 242-о място (чиста) община Аврен с 0 т. емисии на серни окиси, ЛОС, амоняк и прах и Гълъбово с ранг 1 размахът на диференциацията се измерва с шестцифрено число за серните окиси – 456 386 т, и петцифрено за прах – 56

520 т. При азотните окиси 38 общини емитират между 20900 (Раднево) и 92 т (Дупница) и са разположени в първа квинтилна група, а всички останали са под тази граница. 16 общини са емитирали над 1000 т. Подобно е и групирането при двуазотния окис, където 29 общини емитират между 10 и 2408 т. Вътрешногруповата структура при този замърсител показва, че само общините Раднево (2408 т), Димитровград (2264), Гълъбово (1734) и Девня (1929 т) емитират повече от 60% от общите количества (вж. фиг. 4) и само още 7 общини – Ст. Загора, Бобовдол, Белослав, Бургас, Перник, Столична и Русе се движат в границите – съответно 953 и 184 т. Повече от 200 общини емитират по-малко от 10 т, а от тях 173 – и по-малко от тон.

Струпването на общини – големи емитенти на замърсители на въздуха в източната и южната половина на страната със сигурност ще ги направят некомфортни за труд и обитаване. Проведените специализирани изследвания недвусмислено доказват корелации между количествата и качествата на емисии на замърсители и заболяемостта на населението в екологично-депресивните региони. Много високо е равнището на заболявания на дихателната система (пневмонии, астма, хроничен бронхит, емфизем) в районите на Девня, Асеновград, Свищов, Димитровград. Тригодишните данни за често и дълго боледували работници (ЧДБЛ)⁸ показват, че трудозагубите в районите с висока степен на екологичен риск – Пирдоп-Златица, Перник, Гълъбово, са два пъти по-големи от тези в чистите територии. Докато в първите територии ЧДБЛ спрямо всички боледували е от 40 до 57,5%, в районите на Сандански, Дулово този процент е в границите 21% до 37%.

Фигура 4

Емисии на двуазотен окис от четирите най-замърсяващи общини емитенти и всички други през 1998г. (т)

Отляво надясно: 1 – Раднево, 2 – Димитровград, 3 – Девня, 4 – Гълъбово, 5 – всички други, обхванати с мониторинг общини

⁸ Мирчев, М. Здравето и околната среда. Фондация "Свободна инициатива" 62, 1997.

4.1.2. Води

При анализите на проблеми, възникващи със замърсяването на повърхностните води, са възможни два подхода, когато общините са в центъра на внимание. Първият се базира на приноса на общините с доказано замърсяващо действие в общото замърсяване. Другият възможен подход е да се проследят преди всичко тези общини, които в географски аспект "граничат" със съответните поречия и пряко са повлияли за негативните промени на съответните водоприемници. В това изследване двата подхода се наслагват по своеобразен начин, тъй като информацията по отношение на замърсяване на водите има един органичен недостатък и той се свързва с водната статистика – тя наблюдава само единиците, снабдявали се с над 36 хил. куб.м вода годишно и не включва отпадъчни води от ВЕЦ и АЕЦ. С други думи, тук е направен опит проблемите да се обхванат с оглед на днешната достоверна информация и в двата аспекта. Естествени причини налагат най-голямо внимание да се обърне на проблема с отпадъчните води, които в най-общ смисъл са тези, които в резултат от някаква дейност или причина не са пригодни вече за целите, за които са били получени.

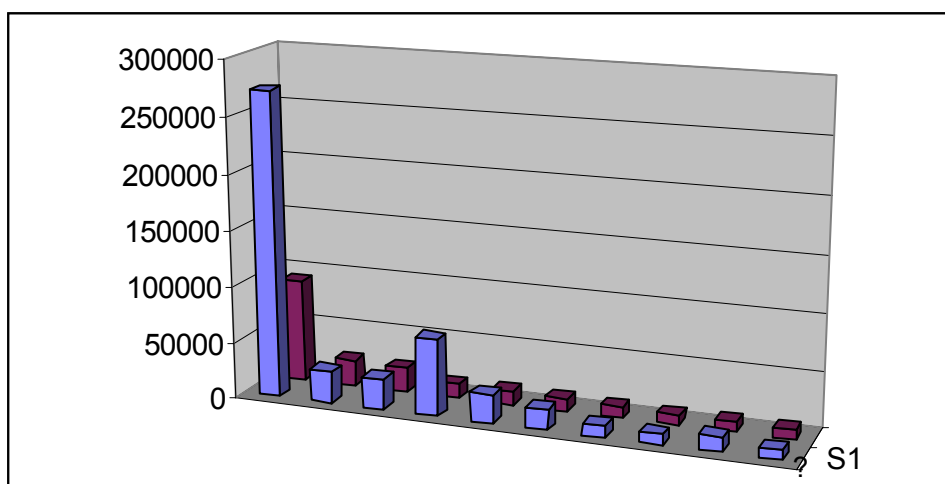
В сравнение с 1996г. иззетите водни ресурси не са претърпели съществени промени и се оценяват на около 3 485 млн. куб.м. За голямо съжаление обществените фирми за пренос на вода, които потребяват около 70% от иззетите ресурси, губят по веригата "източник-консуматор" близо 63% от водата. Тази цифра е изключително тревожна предвид задаващият се воден дефицит в страната и слабостите при третирането и повторното използване на отпадните води.

В сравнение с 1996г. е намаляла консумираната от индустрията, напояването и използваната за други цели вода, а се е запазил обемът на потребената от населението вода. Положителните тенденции вероятно се дължат и на новата ценова политика по отношение на този стратегически ресурс, чиято цена в миналото беше почти символична. Оптимизмът обаче изчезва, когато се проследят процесите, свързани с отпадъчните води и особено на тази част от тях, която се пречиства. В редица общини по поречията на реките Места, Арда, Огоста, Осъм, Янтра, Русенски Лом относителният дял на необработените по какъвто и да е начин отпадни води е близък или надхвърля 50%. С известно изключение (София и Пловдив, където е направено нещо в правилна посока, но то е недостатъчно) общините в първата десетка, посочени на фиг. 5, имат да решават огромни проблеми за оптимизиране на отношението между третирани и необработени отпадни води.

От фиг. 5 се вижда, че заустените отпадъчни води в тези общини в голяма степен се вливат необработени в повърхностните водоеми, морето и земните недра. През 1998г. общият обем на заустените отпадъчни води в страната надхвърля 1010 млн.куб.м, а близо 37% от тях не са били подложени нито на биологично, нито на друг модерен вид пречистване и директно са постъпили във водоприемниците. В сравнение с 1996г. има слабо подобрение, изразяващо се в намаление на общия обем на отпадъчните необработени води (38% не са третирани през 1996г.), както и в общия обем на отпадъчните води – 1159 млн. куб.м през 1996г. Този един процент подобрение обаче е твърде недостатъчен с оглед на дефицита на

вода, който се забелязва все по-отчетливо днес в страната, а в бъдеще вероятно ще се засилва. Най-големи проблеми отново се наблюдават в общините, които заустват отпадните си води в поречието на р. Камчия и р. Осъм. В тези региони се отбелязват и екстремалните равнища на относителните дялове на необработени отпадни води, като за поречието на р. Камчия те достигат 90,4% (през 1996г. – 84%), а за р. Осъм – 80,6%. Подобно е положението в много общини от поречието на реките Огоста, Русенски Лом, Янтра и Арда.

Фигура 5
Отведени (обработени и необработени) отпадъчни води от наблюдаваните стопански единици в десетте най-замърсяващи общини през 1998г. (хил. куб.м)

Отляво на дясно: Столична, Русе, Девня, Пловдив, Стара Загора, Кърджали, Видин, Асеновград, Гълъбово, Бобовдол.
Забележка: S 1 – първа серия са обработените обеми.

Поради причини (липса на подходяща инфраструктура, поддръжка, финансови средства) пречиствателните станции са работили едва с 62.2% от проектния си капацитет. В сравнение с 1996г. е запазен броят на селищните пречиствателни станции – 51 (50 работещи) и капацитетът им е увеличен с 2,2%. Това положение трябва бързо да се промени, защото не е нормално в общините по поречието на р. Осъм да няма нито една селищна пречиствателна станция, а по попорецието на р. Камчия да действа, и то с малък капацитет, една-единствена станция.

Липсата на биологични стъпала на 13 от изградените станции също изостря проблемите и може да се каже, че едва 35% от населението в страната се ползват в някаква степен от услугите на тези инфраструктурни обекти. През 1998г. само 38 града, 13 села и 8 курортни селища са били обслужвани от пречиствателни станции и като се има предвид нищожният процент от населението, обслужвано от производствени пречиствателни

станции – 0,8%, става ясно, че положението е тревожно. Тревогите са още по-големи, когато се проследи териториалното разположение на тези обекти. В бившите окръзи Видин, Ловеч, Русе, Силистра, Търговище, Шумен, Ямбол, Хасково, Пазарджик и Благоевград няма селищни пречиствателни станции. В абсолютно изражение най-големи обеми отпадни необработени води отново, както през 1996 г. постъпват в реките Марица, Арда, Русенски Лом и Струма (вж. табл. 13). Най-голям е относителният дял на населението, обслужвано от пречиствателни станции за отпадни води, в общините от районите на Варна и София – между 70 и 93%.

Като се има предвид, че над 4000 промишлени предприятия заустват отпадни води в основните поречия на страната и общините развиващи химическа и каучукова промишленост, са най-големите замърсители на повърхностните води, именно в техните граници трябва да се търсят и най-острите проблеми. По линия на рудодобивната промишленост, металургията, енергетика най-съществени проблеми генерират общините от поречието на реките Арда, Искър, Велека, Марица. Общините по поречието на Места и Огоста създават и търпят негативни влияния, целулозно-хартиената промишленост. Когато се анализира приносът на отделните общини за тоталното замърсяване на водоприемниците, а то включва и отпадните води от обществената канализация, на първите три места отново са групите общини, граничещи с поречието на р. Искър – над 290 млн. куб.м, Марица – 225 и реките, вливащи се в Черно море – над 146 млн. куб. м. Вътрешногруповият анализ разкрива голяма диференциация спрямо структурата на отведените отпадни води. Например пропорцията "обработени-необработени" отпадни води в общините по поречието на р. Камчия 1:9 е почти противоположна на тази за другите течащи в това направление реки. В същото време по-южните общини по крайбрежието в по-малка степен (обхващат от 10 до 40% от населението там) предлагат услугите на пречиствателни станции.

Таблица 13

Образувани и отведени отпадъчни води от наблюдаваните стопански единици по поречия през 1998г. (хил. куб.м)

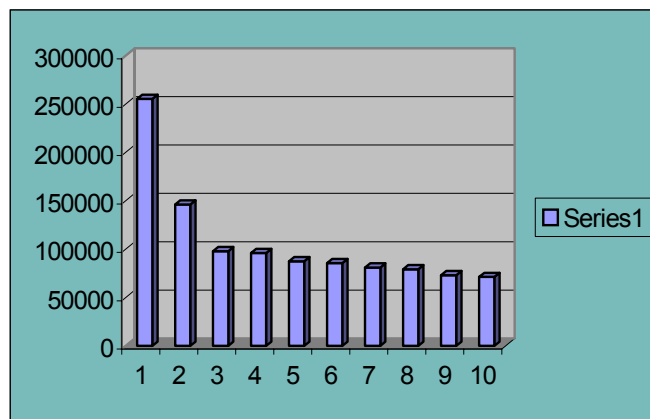
Поречия	Образувани	В т.ч. отведени		
		Общо	Необработени отп. води	Обработени отп. води
Общо	523304	473419	214812	258607
Искър	80061	52611	19299	33312
Тунджа	18204	16825	10392	6433
Марица	145027	132258	47229	85029
Осъм	6844	6839	3466	3373
Янтра	12661	12536	8755	3781
Рус. Лом	29242	22534	12705	9829
Вит	7517	7517	6194	1323
Огоста	12498	12498	8931	3567
Арда	24926	24742	11168	13574
Камчия	7403	7305	4899	2406
Реки, вливащи се в Черно море	90474	90160	41957	48203
Други	53592	53489	17899	35590

4.1.3. Отпадъци

Мониторингът на отпадъците за разлика от този на атмосферния въздух обхваща по-малко на брой общини – 217, като за битовите и строителните отпадъци данните се отнасят единствено за т. нар. “депа с организирано сметосъбиране”. Самото това обстоятелство е доста смущаващо, защото очевидно доста голям процент от битовите и строителните отпадъци се депонират на други места и по този начин, първо, не се отчитат и второ, генерират проблеми на места, които са извън контрол. Към битовите отпадъци, които в най-общ вид се получават в резултат от жизнената дейност на хората по домовете, в административните, социалните и обществени сгради, се прибавят и отпадъците от търговски обекти, занаятчийските дейности, обектите за отдих и забавление. Тези отпадъци обаче не могат да имат характер на “опасни” и в същото време тяхното количество и състав не трябва да пречи за съвместното им третиране с битовите. Посочените особености на отчета на различните видове отпадъци обясняват донякъде големите разлики в показателите за различните общини (вж. фиг. 7). Ясно е, че общини като Банско или Приморско например, където има засилен приток на туристи, ще генерират по-остри проблеми по отношение на количествата на депонираните битови отпадъци и приравнените към тях. Естествено за такива общини е важен относителният дял на обхванатото с организирано сметосъбиране население да е максимално висок. Тук е направен опит да се ранжират общините по интегрална оценка, базирана на количеството депонирани битови отпадъци на човек годишно, и процентът на обхванатото с организирано сметосъбиране население.

Фигура 7

Отделени битови отпадъци през 1998г. в десетте най-замърсяващи общини емитери (т)

Отляво надясно: Столична, Аксаково, Силистра, Родопи, Козлодуй, Перник, Сливен, Бургас, Русе, Плевен

Защо проблемите с отпадъците придобиват такава острота през последните години? Преди всичко начинът на тяхното третиране в никакъв

случай не може да се определи като модерен. Тази констатация засяга дори първата стъпка в това стопанство – измерването. Например оценката на битовите отпадъци няма как да не е затруднена, като се има предвид, че съществуват кантари само на две депа в страната. Това налага количествата на по-голямата част от тези отпадъци да се оценяват по разчетен път – на базата на транспортни документи, изразходвано гориво до мястото на депониране и др. Ето защо регионалното разпределение на събраните битови отпадъци показва значителна вариация. В Столична община, където има кантар, се регистрират около 213 кг на човек от обслужваното население годишно, докато за страната количеството е 498 кг. Разбира се, има и обективни причини за съществуването на значителна диференциация в това отношение и е обяснимо защо в общини с локално отопление и развита туристическа инфраструктура количествата на събраните отпадъци е доста по-голямо. В резултат от липсата на точно измерване на местата на депониране вероятно оценката на битовите отпадъци е завишена. Прави впечатление, че непосредствено след столицата в челната десетка се намират общини като Козлодуй, Силистра, Перник, докато други големи градове са по-назад в класацията.

Голяма е диференциацията на общините по показателя събрани през годината битови отпадъци на човек от населението. В общините Угърчин, Павликени, Стралджа, Кнежа, Свищов Разлог, Несебър, Якимово през 1998г. са събрани едва от 20 до 50 кг на човек. В същото време на другия полюс са Белово – с над 3,6 т, Лясковец, Криводол, Ардино, Златарица, Пещера, Лъки, където събраните през годината отпадъци от бита са в границите между 3612 и 1976 кг на човек.

Когато се анализират данните за относителния дял на обхванатото с организирано сметоизвозване население, се вижда, че през 1998г. в най-незавидно положение са били общините Добричка, Хитрино, Руен, Гулянци, Лозница, Дулово, Павел баня, Крушари, Антоново, Полски Тръмбеш, където показателят варира от 0,7 до 25%. В първата квинтилна група са разположени и общините, в които 50% от населението не е обхванато с организирано сметоизвозване, с всичките негативи, произтичащи от това. Едва 28 общини могат да бъдат посочени като еталони в това отношение, но въпреки че 100% от населението в тях е обхванато, не може да се твърди, че чистотата е на необходимото равнище. Красноречив пример са столицата и големите градове. Проблемите с обслужването чрез сметосъбиране в по-малка или по-голяма степен засягат най-малко 206 общини в страната. Това е прекалено голяма величина за страна, стремяща се към европейските стандарти. Усилията тук трябва да се насочат средното за страната значение на този показател 77,9% за 1998г. бързо да се трансформира по посока 100%.

По отношение на производствените отпадъци сравнителният анализ показва, фигурират Кърджали и Симитли, а на тяхно място са Кюстендил с 1958823 т и Раднево с над 112 млн. т. Веднага след тях се нареждат и Гълъбово, Мирково, Панагюрище, Бобов дол, Столична, Девня, Челопеч и Перник. Тези осем общини и в минали периоди са били разположени по подобен начин в първата десетка, но тревожното в случая е, че само в три от

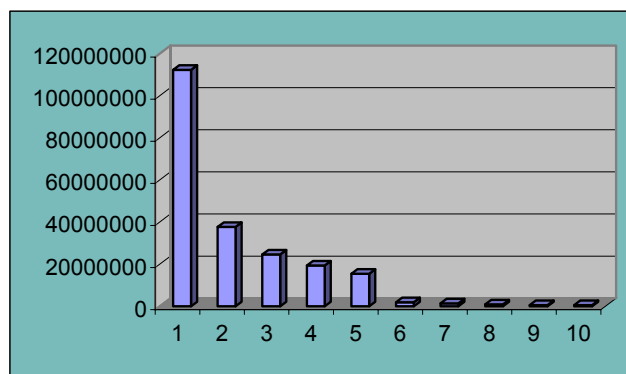
тях има понижение на депонираните количества спрямо 1996г. (Столична, Девня и Панагюрище).

Това подреждане потвърди нашите очаквания, че в общините с най-голям принос по отношение на замърсяването на въздуха ще се наблюдава синергия на замърсители и по линия на отпадъците.

От фиг. 6 става ясно какви огромни диференциации съществуват при производството и депонирането на производствените отпадъци. Само най-проблемната и класирана на първо място община Раднево произвежда и депонира повече от всички други, взети заедно общини, производствени отпадъци.

Фигура 6

Производствени отпадъци, несъдържащи вредни замърсители през 1998г., образувани в десетте общини с най-замърсяващо действие (т)

Отляво надясно: Раднево, Гълъбово, Мирково, Панагюрище, Бобовдол, Кюстендил, Столична, Девня, Чelopeч, Перник.

Диаграмата е съставена по данни на НСИ, 1998г.

4.2. Акустична среда

Шумовото замърсяване е разновидност на увреждането на атмосферния въздух, но се свързва не с някакви химически промени, а най-вече с дискомфорта, който предизвиква на относително малки територии в близост до източниците на шум. Изключение в това отношение правят общините, намиращи се до летища, гари, натоварени транспортни съоръжения, където териториалният обхват на засегнатите е чувствителен. През 1998г. се запазва негативната тенденция в по-голямата част от пунктовете отново да се надхвърлят допустимите хигиенни норми. Всеки шум с равнище над 55 децибела превишава тези нормативи и трябва да се схваща като стресов фактор. За съжаление едва в 119 от всички 710 подложени на наблюдение пунктове в страната се спазват тези нормативни ограничения.

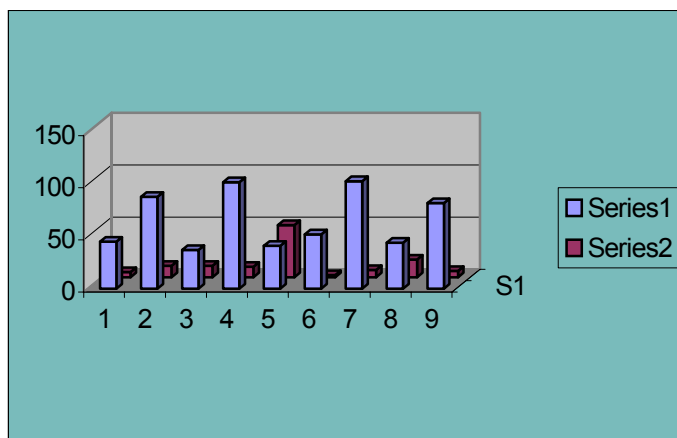
При анализа на вътрешногруповото разпределение на посочените подолу области (вж. фиг. 8) става ясно, че в общините Сливен, Габрово, Горна

Оряховица, Пловдив, Разград, Русе, Силистра, Димитровград и Хасково не съществуват пунктове в границите на допустимите нива, т.е. шумовите равнища там са в границите от 58 до над 82 децибела. Тези запазващи се негативни тенденции са изключително тревожни и вероятно ще се задълбочават в бъдеще. Тук е голямо значението и ролята на екологичната култура на населението, която явно изостава сериозно, ако разглеждаме например начина на ползване на автоалармените инсталации. И в най-тихите места акустичната среда може драстично да се наруши, макар и епизодично, и да има характер на залпово замърсяване.

На фиг. 8 се вижда, че най-неблагоприятна е акустичната среда в големите градове, които и в минали периоди са били със сходни характеристики. Специално за Столичната община проблемите са най-сериозни в северната ѝ част, разположена в непосредствена близост до летището. При излитане и кацане близо 30% от населението на града са подложени, макар и в различна степен, на акустичен дискомфорт, което налага да се предприемат мерки за промяна на това положение. В същата посока трябва да се действа и в общините, представляващи обект на засилен туристически интерес, като се въведат строги санкции за нарушителите, които с комерсиални цели и лоша музикална култура променят акустичната среда. За останалите извън наблюдение общини можем само да предполагаме, че имат по-добри акустични характеристики, но реалната картина ще се очертае при окончателното доизграждане на тази подсистема на мониторинг.

Фигура 8

Разпределение на пунктовете с под- и наднормативно шумово равнище през 1998г. по области (бр.)

Отляво надясно: София, Бургаска, Варненска, Ловешка, Монтана, Пловдивска, Русенска, Софийска, Хасковска

Забележка: Серия 1 е броят на пунктовете с равнище на шума над 58 децибела

4.3. Основни изводи и заключение

Как би трябвало да се интерпретират посочените резултати по отделни природни компоненти и какви **обобщения и оценки** могат да се направят в крайна сметка?

Преди всичко трябва да се отбележи, че съществуващите значителни диференциации при генериране на екологични проблеми по общини показват, че не са преодолените наследените от миналото диспропорции и икономически структури, доказали своята неекологосъобразност. Може да се каже, че относително малко на брой общини генерират повече от проблемите, които се разпростират в много на брой общини, в резултат от имисионни фактори. В общините със значителен принос при производството на БВП все още доминират суровиноемки и замърсяващи производства с относително ниско технологично равнище. В общините с най-голям принос в общото замърсяване на страната продължава използването на бедни по съдържание суровини и значителни количества природни ресурси, което се съпътства с недостатъчно добре развита екологична инфраструктура, при това с ярко изразени териториални диспропорции.

Недостатъчните финансови средства, отделяни за природозащита, и слабият контрол при провежданата екологична политика допълнително усложняват положението в по-голямата част от обхванатите с мониторинг общини. Опасността страната да се изправи пред още по-сериозни екологични проблеми предвид очертаващото се икономическо съживяване, ако не настъпи адекватна промяна в структурата на икономиката и екологичната инфраструктура, е реална. Слабите подобрения в някои от компонентите на средата в много по-голяма степен са в резултат от спада на производството, отколкото от целенасочени природозащитни действия.

Съществуват съсредоточия на общини, където се проявяват синергични ефекти, и тяхното негативно действие не е проучено напълно. Следователно рисковете за околната природна среда и хората трябва да се третира по особен начин.

Когато се съпоставят екологичните характеристики с параметрите на социално-икономическото развитие на общините, ясно проличава тенденцията към разминаване на екологичните и икономическите критерии. Както и в минали периоди, общините – най-големи емитенти на замърсители Гълъбово, Мирково, Раднево, Челопеч, Бобов Дол, Девня, които са на вноска в бюджета и не ползват субсидии, т.е имат добри социално-икономически позиции, са твърде нежелано място за обитаване. Съчетанието на относително добри икономически позиции на общините в "изключително" и "особено критично депресивно екологично състояние" в регионите на София, Бургас, Пловдив, Девня-Варна, Златица-Пирдоп, с лоши екологични параметри е обяснимо с оглед на компромисите от социално естество, но е неприемливо в по-дългосрочна перспектива. В тази светлина прокламираното устойчиво развитие на общините в страната без наложителните корекции в природозащитата е утопична цел.

При наслагване на проблемите в отделните природни компоненти общините с благоприятни екологични характеристики са твърде малко на брой и могат да се локализира по протежение на южната ни граница, в

североизточната част на страната, Странджа-Сакар, в близост до народните паркове в Рила, Пирин, Стара планина и Родопите.

По отношение на някои специфични замърсители (амоняк) се запазват съществуващите през 1996г. благоприятни условия за тяхното елиминиране, предвид ограниченото им териториално разпространение и малкият брой общини емитенти. Тук е възможно с по-ограничени средства и усилия да се постигнат ефекти, изключващи емисиите, но липсват указания, че в съответните общини се предприемат адекватни мерки.

Като се изключат някои положителни промени в емисиите на серни окиси, амоняк и азотни окиси в сравнение с 1996, продължават негативните тенденции към увеличение на отпадните води и производствените (с изключение на органичните), строителните и битовите отпадъци. Същевременно се запазва неблагоприятната ситуация на драстични липси на модерни пречиствателни станции в повечето общини, и се отбелязват огромни слабости по събирането и третирането в отпадъците на специализирани депа.

В по-голямата част от българските общини екологичният фактор не допринася за растеж, а по-скоро е ограничител на развитието. Това е в разрез с европейската ориентация на страната и ангажиментите, поети от последните правителства в областта на екологията. Рисковете в по-отдалечена перспектива да настъпят негативни последици в здравословното състояние на хората, екосистемите и благосъстоянието са прекалено големи, за да продължават да се игнорират. Няма никакви гаранции, че тези рискове ще бъдат посрещнати при една по-благоприятна макроикономическа рамка, предвид изоставането в структурната реформа. В тази светлина екологизирането на мисленето и поведението на всички стопански субекти е подход, който няма разумна алтернатива. Общините, местните власти, институциите и всеки жител, дори на най-малкото населено място, също трябва да извървят този нелек път. Въпросът е доколко българското общество ще се покаже адаптивно към предизвикателствата на настъпващия и по необходимост екологизиращ се XXI век?

ЕФЕКТЪТ “БАЛАСА – САМЮЕЛСЪН” В БЪЛГАРИЯ

Направен е анализ на влиянието на ефекта “Баласа – Самюелсън” (Balassa – Samuelson, BS) върху инфлацията в България през 90-те години, измерена чрез дефлатора на брутната добавена стойност (БДС) и приносът на този ефект върху реалното поскъпване на българския лев спрямо валутите на страните – основни търговски партньори. Резултатите показват, че хипотезата на Баласа-Самюелсън е валидна за българската икономика. По-високият темп на производителност в търгуемия сектор в България осигурява приспособяване на доходите и цените към равнището на страните от ЕС. При наличието на стабилен икономически растеж в следващите години, чрез механизма на ефекта Баласа – Самюелсън този процес ще продължава да предизвиква по-висока инфлация в сравнение с тази на ЕС. Допълнително към инфлацията в България влияние ще оказва приключването на процеса на либерализация на цените и хармонизацията на акцизите.

1. Увод

В раздел II са представени данните, начинът, по който са извършени изчисленията и използваната методология, като базисна за тези изчисления е взета 1991 година. Данните са преизчислени при база 1996г., за да проличи по-големия принос на ефекта “Баласа – Самюелсън” (BS) върху инфлацията от въвеждането на паричен съвет. Базисна година при изчисляването на реалния ефективен валутен курс (РЕВК) за България спрямо основните търговски партньори е 1995г. Резултатите от изчисленията за ефекта BS са описани в раздел III. Чрез таблици и графики се доказва, че хипотезата е валидна за българската икономика. Направени са изводи за практическото приложение на тези резултати като прогнозирането на инфлацията чрез дефлатора на БДС и влиянието на този ефект върху РЕВК.

В раздел IV са представени резултатите от изчисляването в Агенцията за икономически анализи и прогнози (АИАП) относителни цени на търгуемите и нетъргуемите стоки и услуги като част от индекса на потребителските цени (ИПЦ). Относителното нарастване на цените в нетъргуемия спрямо търгуемия сектор се определя не само от изпреварващия ръст на производителността във втория спрямо първия сектор, но и от други фактори. Те са изяснени в раздел V. В раздел VI са представени изводите от направените изчисления за РЕВК за България спрямо валутите на основните търговски партньори на страната. Самият модел на BS предполага реално

¹ Георги Чукалев работи в Агенция за икономически анализи и прогнози, тел: 98595621, e-mail: gchukalev@hotmail.com.

поскъпване на националната валута чрез по-високите темпове на растеж на цените в нетъргуемия сектор.

В прил. I е дадено описание на модела BS. В приложение II е включено сравнение на ценовите равнища между страните - кандидатки за членство в ЕС и 15-те страни – членки на Съюза. В прил. III са публикувани резултатите от изчисленията за РЕВК за България и страните – основни търговски партньори.

Направените оценки показват, че влиянието на ефекта на BS върху инфлацията и РЕВК в страната за периода 1995 – 2000г., представена чрез дефлатора на брутната добавена стойност (ДБДС), е 2.6 процентни пункта средногодишно. Около 74% от общото реално надценяване на българския лев се дължи на този ефект.

2. Данни и методология

За оценка влиянието на ефекта BS върху инфлацията и реалния ефективен валутен курс в България са използвани данни за БДС, заетите и компенсацията на наетите лица от Националния статистически институт (НСИ), Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР)² и Руския държавен комитет по статистика. Данните на НСИ са годишни (от 1991 до 2000г.) и тримесечни (от 1996 до 2001г.); за страните от ОИСР и Русия са годишни – от 1995 до 2000г.

Годишните данни за БДС са изчислени в съпоставими цени при база 1996г. = 100. След тази година НСИ използва нова класификация на отраслите по Производствената сметка на брутния вътрешен продукт (БВП). Използваното равнище на агрегация на данните за целите на този анализ даде възможност за изчисляване от база 1996г. на база 1991г. = 100 чрез изменението във физическите обеми на отраслите. Тримесечните данни за БДС за България са преизчислени в съпоставими цени, като 1996г. = 100. При същата база са и тримесечните ценови индекси – дефлатори. Дефлаторите са имплицитни - получени са чрез отнасяне на БДС в текущи към съпоставими цени.

За изчисляването на реалния ефективен валутен курс, данните за БДС и дефлаторите за България са пребазирани при 1995г. = 100. Изчисляването на общите показатели за БДС, дефлаторите и техните компоненти за търговските партньори е извършено чрез претегляне с осреднените дялове на тези страни във външната търговия на България за периода 1995 – 2001г.

Отраслите по производствената сметка на БВП бяха разпределени в два основни сектора – търгуем и нетъргуем. Средната производителност на труда е изчислена като отношение на БДС (по съпоставими цени) и броя на заетите съответно за двата сектора (A_t и A_n).

Относителните дялове на труда α_t и α_n са изчислени по сектори като отношение на компенсацията на наетите лица (работна заплата + социално осигурителни вноски) към общата добавена стойност за двата сектора - търгуем и нетъргуем.

² OECD, National Accounts of OECD Countries, 2001, Vol. II.

Използваната формула³ при изчисленията на ефекта BS е:

$$\frac{P_n}{P_t} = \frac{(A_t)^{\alpha t}}{A_n}, \quad (1)$$

където

P_n и P_t са съответно индексите на цените на нетъргуемите и търгуемите стоки и услуги,

αn и αt е делът на труда съответно в нетъргуемия и търгуемия сектор,

A_t и A_n – индекси на производителността съответно в търгуемия и нетъргуемия сектор, изчислени по съпоставими цени.

От нея чрез логаритмуване се получава формула П1, която е дадена в прил. I.

Най-често срещаната класификация в икономическите изследвания е определянето на индустрията като търгуем сектор, а услугите като нетъргуем. Критерий, който се използва в международните изследвания при определянето на търгуемия сектор, е когато над 10% от общата продукция е предназначена за износ⁴. По производствената сметка общата БДС е представена като сума от добавената стойност за трите основни подотрасъла: селско и горско стопанство, индустрия и услуги.

Таблица 1

Селско и горско стопанство
Селско стопанство
Горско стопанство, лов и риболов
Индустрия
Добивна индустрия
Преработваща индустрия
Производство и разпределение на електроенергия, газ и вода
Строителство
Услуги
Транспорт
Съобщения
Търговия
Финанси, кредит и застраховки
Други услуги

Mc Donald и Ricci (2001) определят вътрешната търговия като особено важен сектор със специфични, различни от другите сектори характеристики, който може да бъде включен към търгуемия или нетъргуемия сектор. Производителността във вътрешната търговия има два ефекта. Първо, когато търговията доставя стоки за междинно потребление (inputs), повишаването на производителността води до намаляването на цената на търгуемите стоки, нараства относителната заплата и се повишава реалния валутен курс, каквото е поведението на производителността на търгуемия сектор. Второ,

³ Същата формула се използва от Международния валутен фонд при изчисляването на ефекта BS за България, IMF Staff Country Report № 00/54, с. 21.

⁴ De Gregorio, Giovanni and Wolf (1993), International evidence on tradables and nontradables inflation, NBER, August 1993, WP 4438.

когато търговията доставя стоки за крайно потребление, повишаването на производителността намалява потребителските цени на търгуемите стоки и предизвиква обезценяване на реалния валутен курс подобно на ефекта от повишаването на производителността в нетъргуемия сектор.⁵

Подходът при разпределението на секторите по производствената сметка в търгуем и нетъргуем първоначално се основаваше на оценката за дела на износа в брутната продукция за всеки един от тях. Една от използваните конфигурации беше следната:

Таблица 2

Търгуем сектор	Нетъргуем сектор
Селско и горско стопанство	Добивна индустрия
Преработваща индустрия	Строителство
Транспорт	Съобщения
Търговия	Финанси
Електроенергия, топлоенергия, газ, вода	Други

Сектор “Търговия” беше включван и към нетъргуемия сектор, също в някои изчисления сектор “Електроенергия, топлоенергия, газ, вода” беше включван в този сектор, заради контролираните от правителството цени на електроенергията, топлоенергията и водата. Износът на селскостопанска продукция заема дял, по-малък от 10% в брутната продукция. Въпреки това той беше определен като търгуем, защото динамиката на цените на хранителните стоки (като част от ИПЦ) в периоди на ниски международни цени и/или силна германска марка (евро) показва доста ниски, а за 1998 и 1999г. – отрицателни стойности. Но общо, при тези изчисления не се получаваха надеждни резултати за връзката между производителността и относителната цена на нетъргуемите стоки и услуги.

Най-добри резултати се получиха с разглеждането на индустрията като търгуем сектор и на услугите като нетъргуем (табл. 1). Селското стопанство първоначално беше изключено от тези изчисления, но за определянето на връзката между производителността и цените за цялата икономика, то беше обединено заедно с индустрията към търгуемия сектор.

При изчисляването на показателя реален ефективен валутен курс е използвана формулата:

$$REER = \frac{P}{eP_f} , \quad (2)$$

където

REER е реален ефективен валутен курс,

P – общ ценови дефлатор на БДС за България,

P_f – общ ценови дефлатор на БДС за страните – основни търговски партньори на България,

e – номинален ефективен валутен курс – лева за 1 национална валута на търговските партньори.

⁵ Mc Donald, R. and L. Ricci, PPP and Balassa-Samuelson effect: The role of the distribution sector, 2001, IMF WP/01/38.

За да се проследи отделно влиянието на ефекта BS върху РЕВК, тази формула беше разложена на три компонента. Приемаме, че общият дефлатор представлява средно геометрично претеглена величина от индексите на търгуемите и нетъргуемите стоки:

$$P = P_T^\alpha P_N^{1-\alpha}, \quad (3)$$

където

P е общ ценови дефлатор на БДС за България,

P_T – ценови индекс на търгуемите стоки,

P_N – ценови индекс на нетъргуемите стоки,

α - относителен дял на търгуемите стоки в БДС за България.

Подобно, ценовия индекс за чужбина ще бъде:

$$P_f = P_{Tf}^\beta P_{Nf}^{1-\beta}, \quad (4)$$

където

β е дялът на търгуемите стоки в БДС за другите страни.

Чрез заместване на формули (3) и (4) в (2) и след преобразуване се получава⁶:

$$REER = \frac{P}{eP_f} = \frac{P_T}{eP_{Tf}} \left[\left(\frac{P_N}{P_T} \right) / \left(\frac{P_{Nf}}{P_{Tf}} \right) \right]^{(1-\alpha)} \left(\frac{P_{Nf}}{P_{Tf}} \right)^{(\beta-\alpha)}, \quad (5).$$

Компонентите на дясната част на формула (5) са следните:

1. Търгуем компонент – относителна цена на търгуемите стоки или

реален ефективен валутен курс за търгуемите стоки $\frac{P_T}{eP_{Tf}}$.

2. Нетъргуем компонент – относителна цена на нетъргуемите стоки в България спрямо тази на основните търговски партньори -

$$\left[\left(\frac{P_N}{P_T} \right) / \left(\frac{P_{Nf}}{P_{Tf}} \right) \right]^{(1-\alpha)}.$$

3. Компонент, представящ разликата в теглата $\left(\frac{P_{Nf}}{P_{Tf}} \right)^{(\beta-\alpha)}.$

Определянето на селското стопанство и индустрията като търгуеми, а услугите като нетъргуеми, позволява да се проследи връзката между производителността и цените. Поради наличието на висок относителен дял на стоки и услуги с контролирани цени (особено до въвеждането на паричен съвет), не можем да приемем, че относителната цена на нетъргуемите стоки зависи изцяло от разликите в производителността в двата сектора и от дела на труда в нетъргуемия сектор.

Изключването на секторите с контролирани цени значително би затруднило анализа, тъй като не разполагаме с толкова подробна

⁶ Simon, A., A. Kovacs, Components of the real exchange rate in Hungary, 1998.

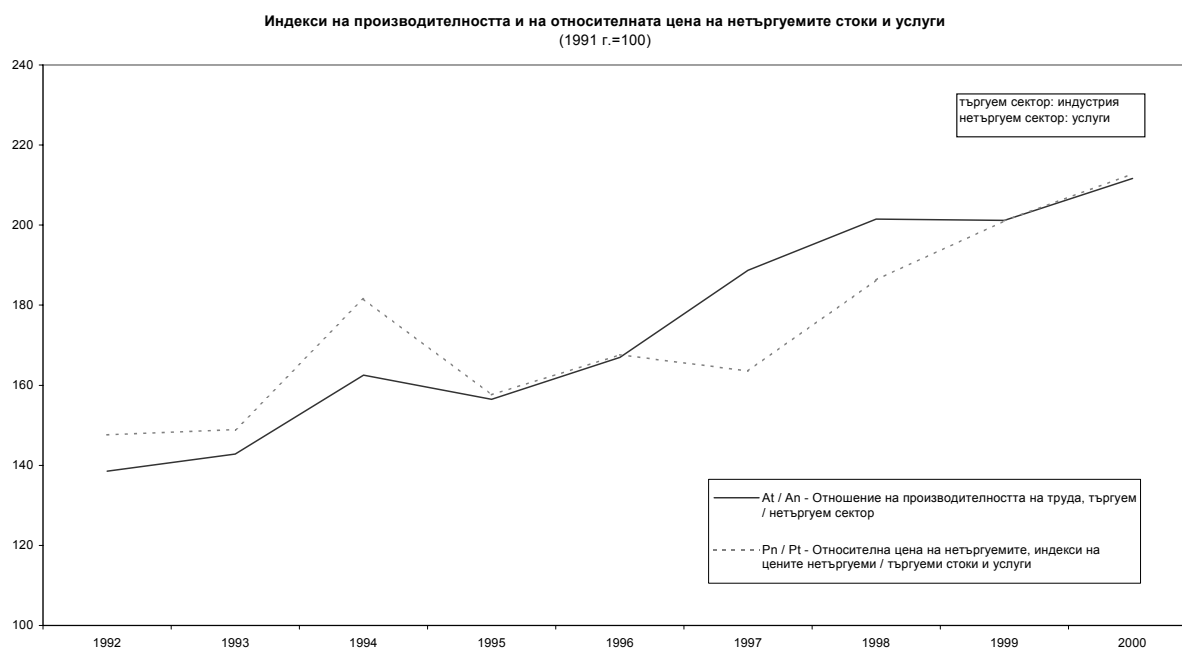
информация за БДС по отделни дейности. До средата на 1997 г. с контролирани цени бяха основните хранителни стоки, енергията, значителна част от изкупните цени на селскостопанската продукция, съобщителните услуги и други. За други сектори като образование и здравеопазване нямаше либерализация в цените. Промислените стоки, които са обект на международна търговия, бяха с високи мита, с често променящи се разрешителни режими при техния внос и износ, т.е. съществуваша административни бариери за доста стоки.

С определянето на селското стопанство и индустрията като търгуеми, а услугите като нетъргуеми, може да се прави сравнение на получените резултати за България спрямо другите страни. Това групиране беше използвано при изчисляването на РЕВК за България спрямо валутите на нейните основни търговски партньори.

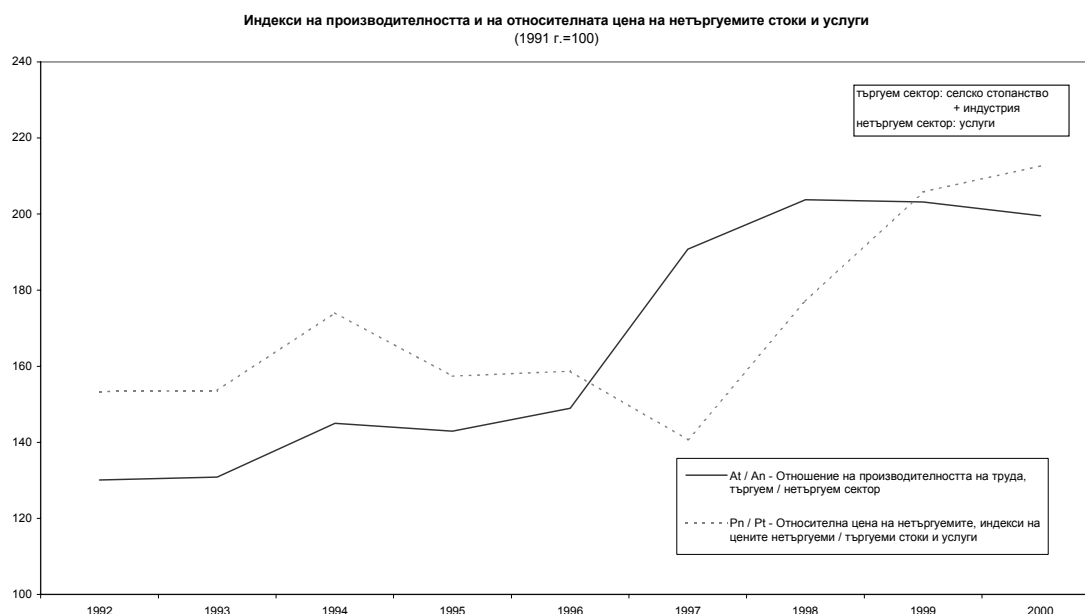
3. Практически резултати

На фиг. 1 и 2 са представени динамиките на производителността на труда по години в търгуемия спрямо нетъргуемия сектор и на относителната цена на нетъргуемия спрямо търгуемия сектор. Във фиг. 1 търгуемият сектор е представен само от индустрията, а във фиг. 2 индустрията и селското стопанство определят този сектор.

Фигура 1

Фигура 2

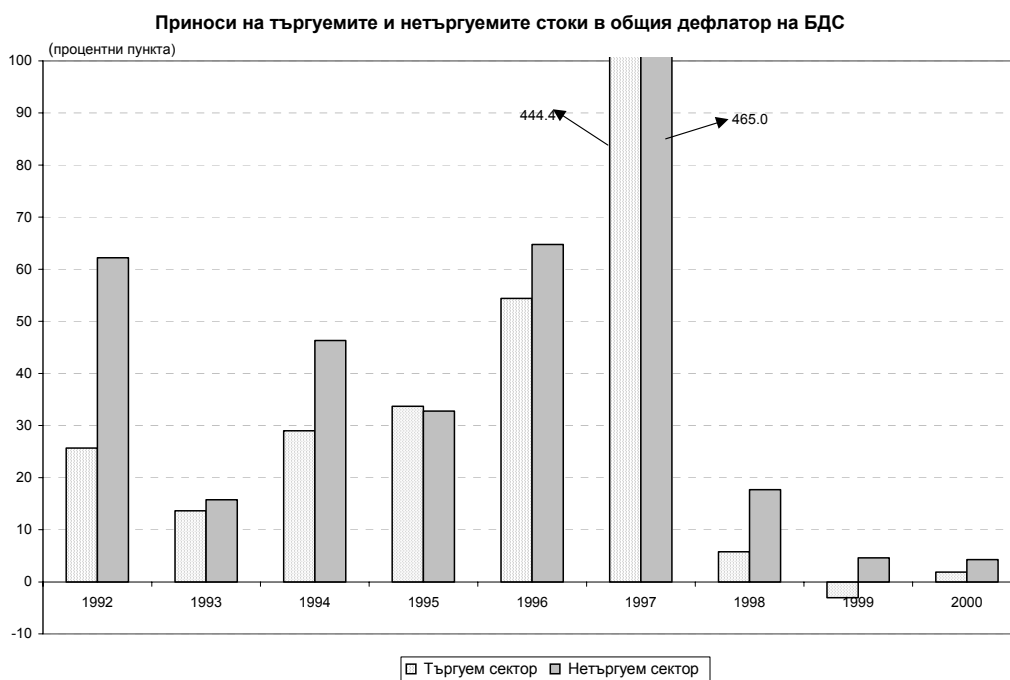
Двете фигури показват близка динамика между относителните стойности на производителността и цените, което доказва съществуването на този ефект в нашата икономика. Вижда се, че през 1995г. има прекъсване на тенденцията за непрекъснато увеличаване относителната производителност в търгуемия/нетъргуемия сектор и на относителната цена на нетъргуемия/търгуемия сектор. Отчетен е спад в БДС за индустрията (в съпоставими цени), който продължи и през 1996 и 1997г. През последната година цените в индустрията, и особено в селското стопанство, нараснаха съответно с 9.8 и 12.1 пъти, което е по-високо отколкото поскъпването при услугите – 9.5 пъти. Тогава страната беше изпаднала в сериозна политическа и икономическа криза, а цените на хранителните стоки се повишават най-бързо при такива шокове.

Влиянието на търсенето и предлагането в преходния период към пазарна икономика, заедно с непрекъснатото номинално обезценяване на националната валута (до въвеждането на паричен съвет), бяха факторите, които пречеха за пълното проявяване на този ефект. В България стабилизационната политика беше неуспешна до средата на 1997г. В другите страни от Централна и Източна Европа постигнатата икономическа стабилизация доведе още през средата на 90-те години до умерени стойности на инфлация, като оттогава цените на нетъргуемите стоки и услуги нарастват по-бързо, отколкото тези на търгуемите.

Можем да приемем резултатите за надеждни, показващи в числово изражение влиянието на този ефект. За изследвания период 1991 – 2000г. в групировката, без селското стопанство, средногодишният темп чрез производителността (8.7%) е много близък до действителното отношение на

цените в нетъргуемия спрямо търгуемия сектор (8.8%). При втората групировка (с включването на селското стопанство към търгуемия сектор) разликата в средногодишните темпове е по-голяма, но отново може да се приеме за добра – 8.0% срещу 8.7%.

Фигура 3

Повишенията в цените на нетъргуемия сектор са определящи (около 60%) за общия дефлатор на БДС за периода 1991 – 2000г. Особено след въвеждането на паричен съвет от средата на 1997г. приносът на нетъргуемия сектор в общата инфлация нараства значително. Например за 1999 г., поради значителния спад в цените на селското стопанство (с 15%) и минималното увеличение на цените в индустрията (с 1%), търгуемият сектор има отрицателен принос във формирането на общия дефлатор.

Периодът след въвеждането на паричен съвет заслужава да се разгледа отделно, поради настъпилата финансова стабилизация, която предполага по-силно проявление на този ефект като част от общата инфлация. Фиксираният валутен курс предполага близка динамика в цените на търгуемия сектор в страната и в чужбина. Тогава разликата в инфлацията на България и нейните основни търговски партньори ще се дължи в много по-голяма степен на действието на ефекта BS.

При сравняване на средногодишните темпове за периодите 1991 – 2000г. и 1996 – 2000г. се вижда тенденцията към свиване на разликата между относителната производителност и относителните цени.

Оценката за ефекта BS се приема, че действа в дългосрочен период, т.е. от табл. 3 може да използваме числата 6.1% (без селското стопанство) или 7.6% (за цялата икономика), показващи изменението на относителната цена на нетъргуемия към търгуемия сектор.

$$\frac{P_n}{P_t} = 6.1\% \text{ или } \frac{P_n}{P_t} = 7.6\% \quad (6).$$

Таблица 3

Изменение на производителността и на относителните цени в проценти (при база 1996г.)

Години	Групировка без Селското стопанство		Групировка със селското стопанство	
	Производ.	Относ. цена	Производ.	Относ. цена
	търг. / нетърг.	нетърг./търг.	търг. / нетърг.	нетърг./търг.
	At / An	Pn / Pt	At / An	Pn / Pt
1997	13.0	-2.4	28.1	-11.3
1998	20.7	11.2	36.8	11.6
1999	20.5	20.0	36.4	29.7
2000	26.8	27.0	33.9	34.0
Средногодишен темп на растеж	6.1	6.2	7.6	7.6

Ползваме числата от колоните в табл. 3 чрез производителността, тъй като в модела на BS се предполага влиянието на производителността върху цените. От тези съотношения съвсем грубо можем да пресметнем общият дефлатор на БДС за цялата икономика, ако имаме прогноза или ползваме международни прогнози за инфлацията на търгуемите стоки. Тогава, чрез това съотношение изчисляваме дефлатора за нетъргуемия сектор (услугите) и чрез относителните дялове на двата сектора (търгуем и нетъргуем) правим оценка за общия дефлатор на БДС. Например, ако прогнозата за инфлацията на стоките (заедно със селскостопанските продукти), търгувани на международните пазари, е 1%, то тази на нетъргуемите стоки (услугите) в България ще бъде $101 \cdot 107.6 / 100 = 108.7$ или 8.7%. През 2000г. относителните дялове на добавената стойност в търгуемия и нетъргуемия сектор бяха съответно 44 и 56%. Тогава прогнозата за общия дефлатор на БДС е $(1 \cdot 44 + 8.7 \cdot 56) / 100 = 5.3\%$, като приносът на търгуемия сектор е само 0.4, а на нетъргуемия – 4.9 процентни пункта. При по-висока инфлация в търгуемия сектор според това изчисление излиза, че общият дефлатор ще бъде по-висок в сравнение с числата за дефлатора на БВП, заложили в макрорамката през следващите 2-3 години.

Възниква въпросът доколко можем да вярваме на така получените резултати. Съотношенията в (6) можем да ползваме като историческа характеристика на влиянието на производителността върху относителната цена на нетъргуемите стоки. Има няколко причини да предполагаваме, че влиянието на този ефект в действителност е по-слабо. Не трябва да забравяме съществуващата тенденция, която също е към намаление на ефекта в общата инфлация. На тези фактори ще се спрем по-нататък. Те са странични и са свързани най-вече със структурните промени в икономиката.

4. Роля на ефекта BS за инфлацията в България през 90-те години

Годишната инфлация в страните от бившия социалистически блок, стремящи се да покрият изискванията за членство в ЕС, е по-висока в сравнение с тази в държавите от ЕС. Една от причините за това са промените в относителните цени, които изпитват страните в преход. За тях е характерно повишаването на относителната цена на нетъргуемите стоки и услуги (изчислена като отношение на индексите на цените на нетъргуемите към търгуемите стоки), което е свързано със съществуването на ефекта BS.

Промените в относителните цени водят до постепенно приближаване на общото равнище на цените към това на страните от ЕС и на САЩ.

Таблица 4
Индексите на сравнителните равнища на цени (ППС/официален валутен курс) САЩ=100

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
България	44,6	19,3	21,7	26,6	23,0	29,3	23,6	25,7	30,4

Източник: НСИ

По данни от Програмата за европейски сравнения през 1999г. сравнителните равнища на цените по страни спрямо ЕС15=100 са следните: България – 25, Естония – 40, Латвия – 41, Литва – 36, Полша – 44, Румъния – 29, Словакия – 30, Словения – 63, Унгария – 39, Чехия – 37.⁷

Сравнителните равнища на цените по компоненти на крайно използвания БВП показват по-ниски стойности за групите на услугите. Именно от страна на услугите в дългосрочен период може да се очаква по-висок принос в натрупаната инфлация (прил. 2).

За тези от страните в преход, които са в режим на паричен съвет, нарастването на цените на търгуемите стоки се определя както от ръста на производителността, така и от действието на закона на единната цена. Според този закон еднаквите стоки би трябвало да имат една и съща цена в различните страни, при наличието на конкурентен пазар и при отсъствието на транспортни разходи и други пречки за търговията. Либерализацията на цените и на външнотърговския режим осигурява близка динамика на цените на търгуемите стоки между различните страни. Но общо инфлацията, изчислена чрез индекса на потребителските цени, остава по-висока в страната с паричен съвет в сравнение с държавите от ЕС.

Натрупаната инфлация в България за четиригодишния период от въвеждането на паричен съвет до декември 2001г. е 45.2%, като средномесечното повишение на общото равнище на потребителските цени се изчислява на 0.7%. По отделни компоненти (групи) от потребителската кошница за изчисляване на инфлацията изменението на цените е различно. Най-високо е повишението им при услугите (120.5%), за разлика от това на стоките – хранителни (24.3%) и нехранителни (34.2%).

Разликата в повишението на цените за трите групи се дължи на промените в структурата на относителните цени. В АИАП се изчисляват

⁷ Eurostat, The European Comparison Programme, Sept. 2001.

отделни индекси (групировки) с цел по-пълното анализиране процесите на инфлация в страната. Индексът на относителните цени при база декември 1992г. = 100 показва изменението на споменатите три основни потребителски групи спрямо общото изменение на цените. До въвеждането на паричен съвет (юли 1997г.) относителните цени при база декември 1992г. = 100 бяха следните: хранителни стоки (100.7), нехранителни стоки (89.7) и услуги (107.8), т.е. поскъпването при хранителните стоки е с 0.7% по-високо от общата инфлация, а при услугите със 7.8%, докато при нехранителните то е с 10.3% по-ниско от общата инфлация. След четири години и половина изменението в относителните цени за декември 2001г. спрямо декември 1992г. е следното: хранителни стоки – отрицателно (-15.1%), нехранителни стоки – отрицателно (-15.7%), а при услугите относителната цена спрямо общата инфлация за целия изследван период е положителна (57%).

Повишенията в цените на услугите са основният източник на инфлация след въвеждането на паричен съвет. По своята същност услугите са нетъргуеми, т.е. те не са обект на международна търговия и техните цени преди всичко се определят от вътрешното търсене и предлагане.

В АИАП се изчисляват индекси на търгуемите⁸, потенциално търгуемите⁹ и нетъргуемите стоки и услуги, които съставляват общия ИПЦ. За нуждите на анализа групата на потенциално търгуемите стоки беше агрегирана към търгуемите и тяхната обща група ще наричаме търгуеми стоки.

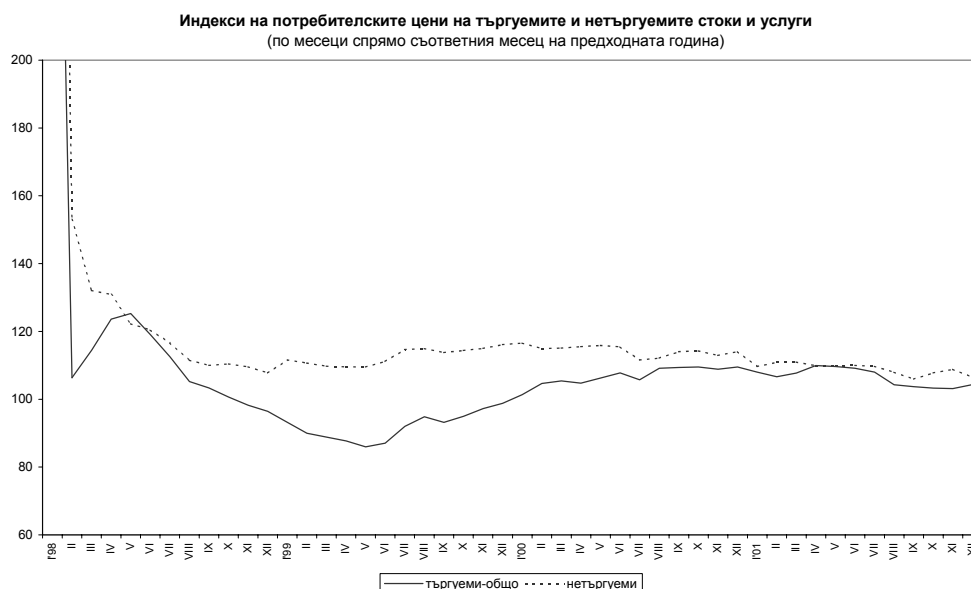
При анализа на общото изменение на цените на услугите трябва да се има предвид, че с голям принос (като относителен дял и равнище на повишение) са тези на административните услуги (електроенергия, топлоенергия, водоснабдяване, телефонни и пощенски услуги). Останалата част от услугите, чиито цени се определят от пазара, са обект на високо вътрешно търсене. Например цените на лекарските и стоматологичните услуги и образованието са с ясно изразена тенденция към поскъпване.

От фиг. 4 изчислената относителна цена за нетъргуемите към търгуемите стоки е 8.6% средногодишно за периода 1996 – 2000г. Това число не може да се сравнява директно с резултата от 7.6% от табл. 3, но и двете числа показват, че инфлацията в нетъргуемия сектор е по-висока от търгуемия, без значение дали разглеждаме ДБДС или ИПЦ. Резултатите от раздел III показваха, че разликата в темповете на производителността на труда в двата сектора е източник на инфлация.

⁸ В групата "търгуеми" влизат всички стоки, за които не съществуват административни бариери, транспортни затруднения или други причини, за да бъдат внесени. За административни бариери се смятат митнически ставки от и над 25% или разрешителен режим по вноса, а транспортни затруднения съществуват за стоките с голям обем и високи разходи за транспорт, както и продукти, които се консумират пресни и губят качеството си при транспорт. Някои от стоките, които попадат в групата на търгуемите са: хранителни - яйца, месни продукти на ниско ниво на преработка, цитрусови плодове и др., нехранителни - домакински електроуреди, автомобили, електронна техника и др. Общото тегло на групата в ИПЦ е 19%.

⁹ Потенциално търгуеми са всички стоки, за които съществуват само административни бариери за вноса им. Това са: свинско и птиче месо, млечни произведения, хранителни продукти с висока степен на преработка, облекло и обувки, природен газ, лекарства и др. Общото им тегло в ИПЦ е 36.6%.

Фигура 4

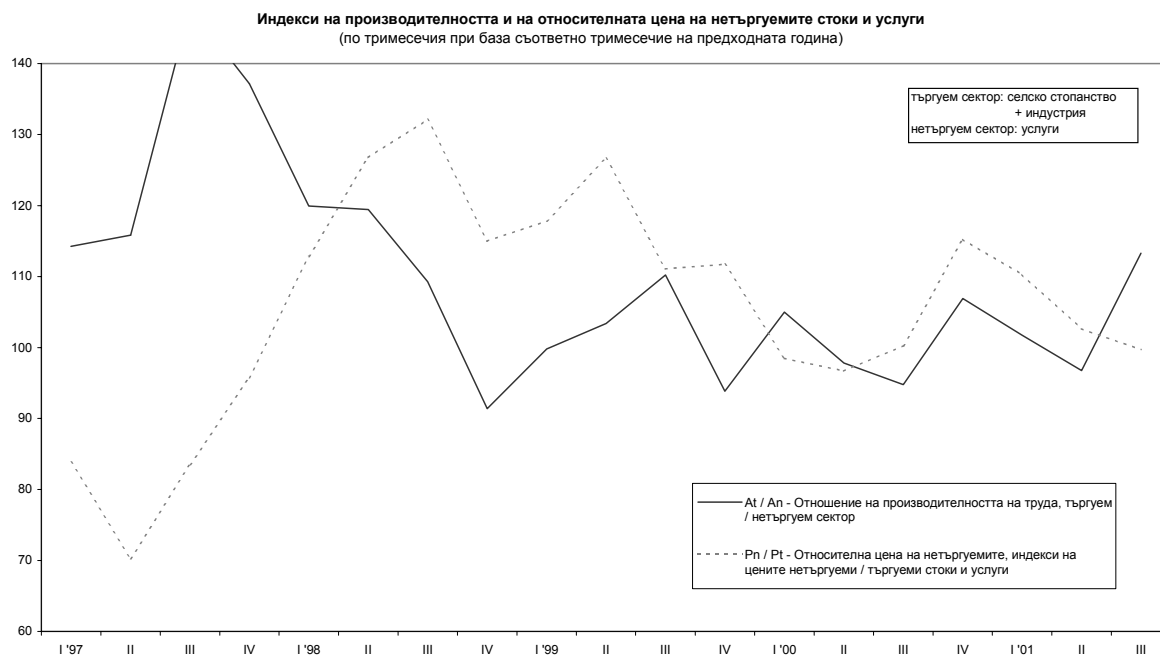

При изследване на ефекта BS с тримесечни данни за БДС и дефлаторите отново проличават близките динамики между производителността и цените. В фиг. 5 и 6 данните са по тримесечия за периода 1996г. – трето тримесечие на 2001г. Недостатък при тримесечните данни е, че информацията за заетите не е изчерпателна, а е извадкова. По този начин показателят производителност на труда за дадена година има различни стойности, когато е изчислен от годишни или тримесечни данни за заетите. Но тъй като крайните резултати се представят в относителни числа (проценти), то и при тримесечните данни се проследява доста добре връзката между производителността и цените.

Извършваните в страната структурни реформи увеличават възможността за постигането на траен икономически растеж чрез повишаването на производителността. По-високият растеж за България в режим на паричен съвет в сравнение с темпа на растеж за страните от ЕС ще предизвика промени в относителните цени, което ще се отрази в по-големи ИПЦ и ДБДС.

От прил. 2 се вижда, че от всички 10 страни в преход България има най-нисък БВП и общо равнище на цените през 1999г. При икономическите сравнения между отделните държави е известна силната връзка между БВП на човек от населението и общото равнище на цените. Колкото дадена страна има по-нисък БВП, толкова и общото равнище на цените е по-ниско. Тази връзка проличава от таблицата в прил. 2. Следователно чрез механизма на ефекта на BS в дългосрочен период производителността в търгуемия сектор определя реалните заплати в икономиката. Страна, която има по-ниска производителност в търгуемия сектор, има и по-ниско общо равнище на цените.

Фигура 5

Фигура 6

5. Други фактори, влияещи върху разликата в ценовата динамика между търгуемите и нетъргуемите стоки

Връзката между производителността и цените е доста силна, но не можем да обясняваме по-високата инфлация в нетъргуемия в сравнение с търгуемия сектор само с ефекта BS. Последният се основава на предположението, че заплатите в търгуемия и нетъргуемия сектор са равни. В България това не е така, но съществува тенденция към тяхното приближаване като равнище.

Средната заплата в индустрията е по-висока от тази в услугите. Фигура 7 показва относителната заплата на търгуемия към нетъргуемия сектор. За изчисляването на номиналните средни заплати в двата сектора, са ползвани данни за начислените средства за работни заплати в индустрията и услугите, разделени на броя на заетите в двата сектора.

Фигура 7

Като изключим голямото отклонение в заплатите за двата сектора през кризисния период от 1996 до началото на 1997г., тенденцията е към доближаване равнището на номиналните средни заплати в двата сектора. От въвеждането на паричен съвет разликата в заплатите между двата сектора е около 25%. За страните от Централна и Източна Европа вариацията е около 15% и се оценява като много малка.¹⁰ По-големите отклонения в България се дължат на структурните промени в икономиката през последните 4 години.

¹⁰ ECE, Economic Survey of Europe, 2001, 1, p. 232.

От втората половина на 1997г. темпът на повишение на номиналната средна работна заплата (НСРЗ) в нетъргуемия сектор е по-висок от този в търгуемия сектор. Подобна динамика отговаря на хипотезата, че по-високият темп на растеж на производителността в търгуемия сектор води до повишаване относителните цени на нетъргуемите стоки и услуги чрез нарастване на номиналната заплата в нетъргуемия сектор.

Фигура 8

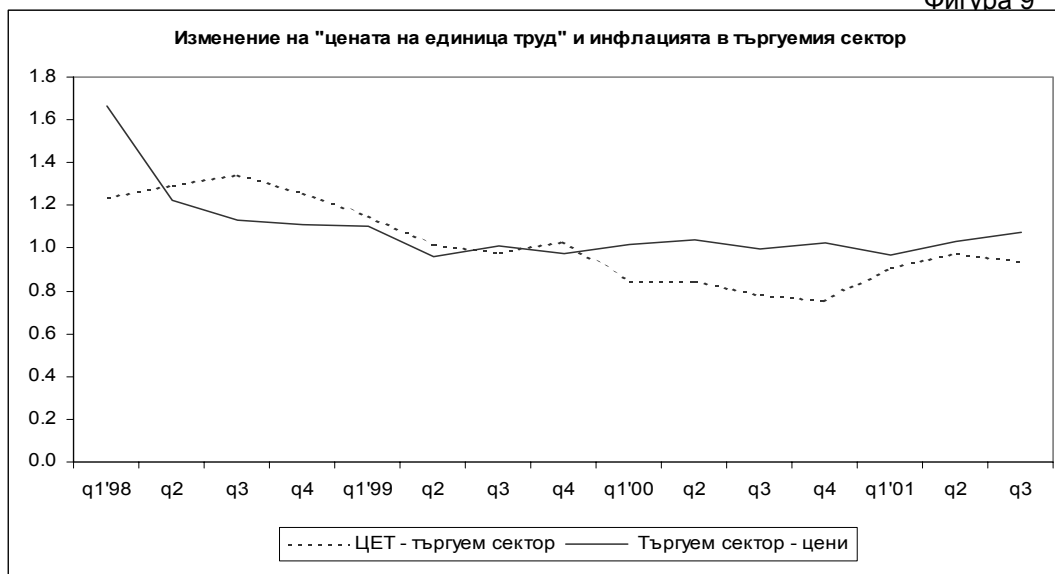
По-бързите темпове на нарастване на НСРЗ в нетъргуемия сектор (услугите) не се дължи само на ефекта BS, защото относителният дял на БДС на услугите има тенденция към увеличаване.¹¹ При по-високи темпове на производителност в търгуемия сектор би трябвало предлагането в нетъргуемия да намалява, поради отлив на работна сила и капитал от този сектор. Но делът на последния нараства, което означава, че действат фактори от страна на търсенето, което води до по-висок ръст на заплатите в този сектор. Нарастващият дял на услугите в брутната продукция (БП) и в БДС е предизвикан от първоначално ниския дял на услугите в общото предлагане в началото на 90-те години. По-ниските темпове на производителност и по-високото търсене на работна сила в сферата на услугите води до по-висок растеж на номиналната заплата и следователно до по-висока инфлация. Тази тенденция в България допринася за приближаване

¹¹ Ако сравняваме само индустрията и услугите, тази тенденция не е толкова силно изразена, колкото когато се разглежда техния дял спрямо индустрията и селското стопанство. Относителният дял на селското стопанство в общата БДС намалява.

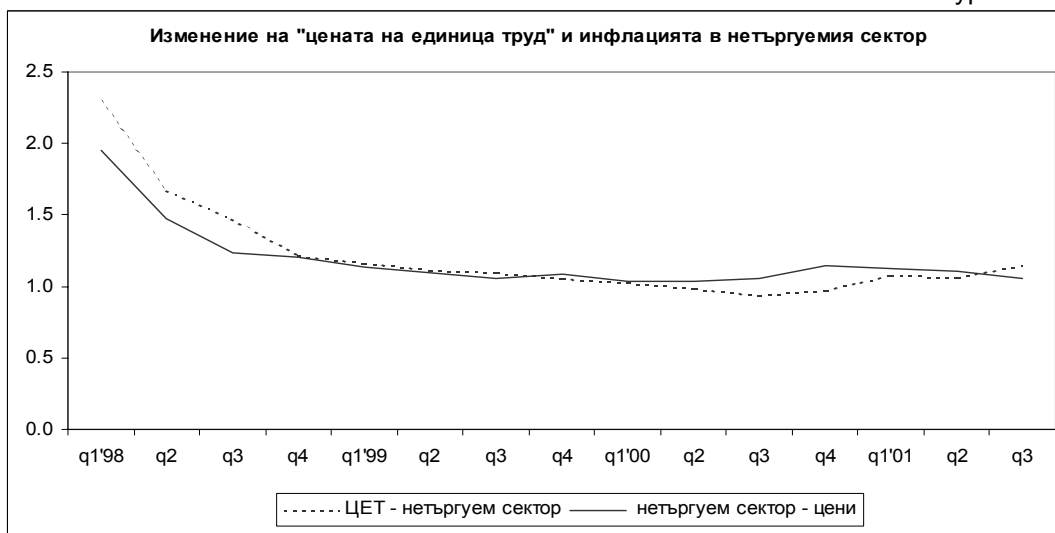
равнището на номиналните заплати в индустрията и услугите, което отговаря на теорията на изследвания ефект.

Връзката заплати – инфлация може да се проследи чрез изчисляването на показателя цена на единица труд (ЦЕТ). Той е изчислен като номиналното изменение на СРЗ е разделено на изменението на производителността на труда по сектори. Източник на инфлация за цялата икономика ще има, когато ръстът на заплатите в търгуемия сектор постоянно изпреварва този на производителността на труда в този сектор. През последните 4 години в България механизмът на формиране на заплатите работи доста добре.

Фигура 9

Фигура 10

От фиг. 9 се вижда, че факторът ЦЕТ не е източникът на инфлация за търгуемия сектор. До средата на 1999г. темповете на ЦЕТ са по-високи от темпа на инфлация в търгуемия сектор. След този период тенденцията се променя, като цените растат по-бързо от ЦЕТ, което може да се обясни със започналото възстановяване равнищата на международните цени в този период. През 1999 и 2000г. средногодишните темпове на индексите на цените на производител (ИЦП) бяха по-високи от ИПЦ.

При нетъргуемия сектор връзката ЦЕТ – цени е много по-силна. Коефициентите на корелация между ЦЕТ и инфлацията по сектори за периода 1998г. – трето тримесечие на 2001г. са 0.56 и 0.97 съответно за търгуемия и нетъргуемия сектор.

Таблица 5

Показатели в проценти средно за периода 1998 – 2001 г.

	Производителност	Заплати	ЦЕТ	Инфлация
Търгуем сектор	10.7	11.6	0.8	7.8
Нетъргуем сектор	4.2	23.3	18.3	17.0

В България равнището на заплатите и на цените (включително и за търгуемия сектор) е доста по-ниско от това в ЕС. Ето защо е много важно ръстът на заплатите, особено в търгуемия сектор, да бъде обвързан с производителността, за да може приспособяването на равнището на доходите и цените към това на развитите страни да става без загуба на конкурентоспособност.

В някои сектори на икономиката се упражнява контрол от правителството по отношение на цените. Такива са секторите “Производство и разпределение на електроенергия, топлоенергия, газ и вода”, “Съобщения”, а в началото на 90-те години имаше правителствен контрол върху някои хранителни стоки с особено значение за жизненото равнище на населението и икономиката на страната.

Административният контрол изкуствено задържа стабилно равнището на цените на стоките и услугите за определен период, което пречи за пълното проявление на хипотезата на BS. Върху тези стоки и услуги вместо арбитража на закона за единната цена действа контрола от страна на правителството. В някои изследвания за страните в преход тези сектори от икономиката се изключват при изчисляването на ефекта BS. В това изследване, както беше посочено, е обхваната цялата икономика.

От средата на 1997г. правителственият контрол върху цените е сведен до малък брой стоки и услуги и техните корекции засягат почти изцяло цените за населението, а не производствените цени или тези за стопански нужди. При повишаване на цените на електроенергията за стопански нужди се увеличават цените на производител поради калкулираните разходи от това увеличение, т.е. увеличават се цените на търгуемите стоки, което е свързано със загуба на конкурентоспособност за нашите стоки. В бъдеще не могат да се очакват големи увеличения на цените на електроенергията за стопански нужди поради факта, че в началото на 2002г. тяхното равнище е по-ниско от средното за ЕС с около 20%. Едни бъдещи повишения с няколко процента

няма да предизвикат сериозна загуба на конкурентоспособност и висока инфлация.

Преди либерализацията на енергийния пазар ценовата политика трябва да е насочена към създаване на условия за покриване на всички експлоатационни разходи и за финансиране на инвестиционната програма в този сектор. В плана на Комитета по енергетика за реструктуриране, премахване на субсидиите и финансово оздравяване на предприятията от енергийния отрасъл за периода 1998 – 2001г. беше заложено изравняване на равнището на цените на електроенергията за населението с това за стопански нужди. През март 2000г. правителството в своята актуализираната програма “България 2001” реши да замрази нарастването на цените на електроенергията и топлоенергията заради високата социална цена, която домакинствата бяха платили в периода 1997 – 2000г. По този начин се отложи изравняването на равнището на цените на електроенергията за домакинствата с тези за стопански нужди. През октомври 2001г. новото правителство повиши цените за домакинствата, като неговите намерения са изравняването на двата вида цени да стане през 2002г.

Цената на електроенергията за населението в България значително изостава от средното равнище за ЕС.¹² Според доклад на Европейската банка за възстановяване и развитие (ЕБВР) от ноември 2001г., страните от Източна Европа трябва да увеличат двойно цената на електроенергията с цел предотвратяване разхищението на енергия и привличане на чуждестранни стратегически инвеститори. От прил. 2 може да се види, че равнището на цените на електроенергия, газ и други горива в България е 7.7 пъти по-ниско от това в ЕС.

В краткосрочен период повишенията в енергийните цени за населението ще продължават да оказват значително влияние върху общия ИПЦ. Възможно е да се предизвика повишение в търгуемия сектор (като част от дефлатора на БДС) чрез претенции за по-високи заплати в енергийния. Тогава това повишение на заплатите от търгуемия ще се пренесе и към нетъргуемия сектор, а следователно и към цените.

През периода 1998 – 2000г. темповете на инфлация в търгуемия сектор са по-ниски от общия дефлатор на БДС. Даже през 1999 и 2000г. ДБДС в търгуемия сектор е по-нисък от нарастването на производителността в този сектор. Постигането на ниска инфлация в него е от голямо значение за конкурентните позиции на българската икономика и за стабилността на валутния курс.

6. Роля на ефекта BS върху реалния валутен курс през периода 1995 – 2000г.

Както беше отбелязано, по-високите темпове на нарастване на производителността в търгуемия спрямо нетъргуемия сектор водят до повишаване относителната цена на нетъргуемите стоки и оттук – до по-висока инфлация в България в сравнение с нарастването на цените в ЕС.

¹² Средното равнище на цената на електроенергията за населението в ЕС за 2000г. е 0.0942 евро за 1кВтч. През октомври 2001г. средната цена за България е 0.043 евро (0.04 USD). Разликата е 2.2 пъти.

По теория ефектът BS води до реално надценяване на местната валута. Разлагането на формула 5 на три компонента позволява да се проследи от кой компонент идва надценяването.

В някои изследвания, например на Cihak и Holub (2001), се приема, че търгуемият компонент като част от реалния ефективен валутен курс няма принос в реалното надценяване, защото цените на търгуемите стоки в страната и в чужбина би трябвало да се изменят с един и същи темп според закона за единната цена. Това допускане се прави, за да се подчертае приноса на втория компонент (нетъргуемия) в РЕВК.

Анализът на РЕВК за България е доста подробен. Използвани са трите сектора като част от БДС – селско стопанство, индустрия и услуги за страната и нейните търговски партньори. Трябва да се подчертае, че допускането, което беше направено по отношение на това, че селското стопанство и индустрията представляват търгуемия сектор, а услугите – нетъргуемия, е направено и за страните – основни търговски партньори на България.

Реалният ефективен валутен курс за страната беше изчислен с използването на данни за 16 държави, които в периода 1995 – 2001г. съставляват 70.5% от външната ни търговия (вж. прил. 3).¹³

Реалният ефективен валутен курс се е повишил с 19.1%, като в това число търгуемият компонент е посъкпнал с 5.7%, а нетъргуемият – с 13.8%. При представяне на тези данни като индекси, за третия компонент (получен като резултативен от общия РЕВК и останалите два компонента) се получава изменение от -0.1%, което се различава незначително от директното изчисление на третия компонент -0.5%, представено по-горе. Тогава можем да изчислим, че средно за периода 1995 – 2000г. РЕВК посъкпва с 3.6%, като

¹³ От прил. 3 могат да се направят следните изводи за България в сравнение с търговските партньори, през изследвания период (1995 – 2000г.):

- Страната има най-високата номинална обезценка спрямо щатския долар – 31.6 пъти. От това следва, че левът се обезценява номинално спрямо националните валути на всичките изследвани страни.
- Най-високата е и инфлацията, изразена чрез общия дефлатор на БДС в сравнение с другите страни. За изследвания период цените са се повишили 29.9 пъти.
- От всички изследвани страни България има най-голям стокообмен с Русия (16.6%), следват Италия (9.8%), Германия (11.7%), Гърция (6.3%), Турция (5.2%). Обхванатите в тази извадка страни от ЕС са 9 и съставляват 42.3% от общия стокообмен на България, докато с всичките държави от ЕС той съставлява 51.7%.
- За изследвания период българският лев реално е посъкпнал с 19.1% спрямо валутите на търговските партньори. Левът е посъкпнал спрямо валутите на почти всички търговски партньори на България при база 1995г. = 100, с изключение на Великобритания, САЩ, Турция и Полша.
- При търгуемите стоки страната ни също има най-високата инфлация – повишението е 25.4 пъти.
- Реалното ефективно посъкпване на националната валута, изразено чрез индексите на цените на търгуемите стоки е 5.7%. Това е резултатът от първия компонент на формула (5).
- Относителната цена на нетъргуемите към търгуемите стоки за България се е повишила с 35.1% за периода 1995 – 2000г. и заема най-високата стойност с изключение на Полша (42.7%). Относителната цена на нетъргуемите стоки общо за търговските партньори е 8%.
- Влиянието на относителната цена на нетъргуемите стоки върху РЕВК на България е 13.8%, което е изчислено въз основа на втория компонент на формула (5).
- Изчисляването на третия компонент на формула 5 е представено в табл. П10. Той почти няма влияние върху РЕВК. За изследвания период неговото изменение е -0.5%.

в т. ч. влиянието на търгуемия компонент е 1.1%, на нетъргуемия е 2.6% и на третия компонент е -0.2%.

Таблица 6
РЕВК спрямо основните търговски партньори (база 1995 г.)

Година	РЕВК	търгуем комп.	нетърг. комп.	разлика в теглата
1996	-22.8	-22.9	0.2	-0.1
1997	-11.4	-5.3	-5.8	-0.7
1998	12.1	10.5	2.2	-0.7
1999	24.1	17.2	8.1	-2.1
2000	19.1	5.7	13.8	-1.0
Средногодишен темп	3.6	1.1	2.6	-0.2

В раздел III изследвахме влиянието на ефекта BS върху инфлацията в България. Числата за производителността в търгуемия/нетъргуемия сектор и относителната цена на нетъргуемия/търгуемия бяха доста близки. При база 1995г. средногодишният темп на нарастване на относителната производителност е 6.9%, а на относителната цена на нетъргуемите стоки е 6.2% за България, а за основните търговски партньори темповете са съответно 2.5 и 1.6%.

Таблица 7
Ефект BS и неговото влияние върху REER за България, 1995 г. приета за база

Години	Производителност			Относителна цена			Бълг. / Партн. Претеглено
	търгуем / нетъргуем сектор			Нетъргуем / търгуем сектор			
	България	Партньори	Бълг / Партн	България	Партньори	Бълг / Партн	
1996	4.2	1.4	2.8	0.8	0.5	0.3	0.2
1997	33.4	5.6	26.3	-10.6	2.0	-12.4	-5.8
1998	42.6	6.4	34.0	12.5	7.8	4.4	2.2
1999	42.1	10.1	29.1	30.8	13.7	15.0	8.1
2000	39.6	13.1	23.4	35.1	8.0	25.1	13.8
Средногодишен темп	6.9	2.5	4.3	6.2	1.6	4.6	2.6

Оттук изчислените отношения за тези два показателя за България спрямо търговските партньори са съответно 4.3 и 4.6%. Чрез втория компонент на формула 5 се изчислява приноса на нетъргуемия компонент в РЕВК, който е представен в последната колона на табл. 7. Поради по-големия дял на търгуемите стоки в БДС в България в сравнение със страните от ЕС, приносът на нетъргуемия компонент в РЕВК става 2.6%. Това число може да бъде използвано като краен резултат за влиянието на ефекта BS върху инфлацията и РЕВК за периода 1995 – 2000г. При средногодишен темп от 4.3% на растеж на производителността в търгуемия към нетъргуемия сектор (спрямо търговските партньори) РЕВК поскъпва с 2.6% заради този ефект. Нашата страна е с фиксиран валутен курс и промените в РЕВК се дължат само на разликите в инфлациите в страната и чужбина. Тогава поскъпването на РЕВК, дължащо се на ефекта BS, може да се приеме и като влияние на този ефект върху инфлацията в България, изчислена чрез ДБДС.

При използване на ИПЦ и ИЦП за изчисляване на РЕВК стойностите за периода 1995 – 2000г. са съответно 32.4 и 42%, а с дефлатора на брутния вътрешен продукт (ДБВП) – 23.2%.

Направените изчисления дават възможност за сравнение на отделните компоненти на РЕВК. Реалното надценяване на валутата идва в по-голямата си част от нетъргуемия компонент – относителната цена на нетъргуемите към търгуемите стоки, чието нарастване е предизвикано от по-бързите темпове на производителност в търгуемия спрямо нетъргуемия сектор. По-бързият растеж на производителността в търгуемия сектор за България спрямо търговските ѝ партньори води до реалното поскъпване на РЕВК. Според Halpern и Wyplosz (2001)¹⁴ за страните в преход растежът на производителността в индустрията води до реално поскъпване, а в услугите – до реална обезценка на местната валута.

За страните, които са в режим на паричен съвет, РЕВК зависи само от разликата в инфлациите в страната и в чужбина. Тогава по-голямото реално поскъпване на националните валути за тези страни ще зависи не само от ефекта на BS, но и от това, че номиналният валутен курс не може да бъде обезценяван. Според доклад на Европейската комисия (ЕК)¹⁵ за периода 1995 – 2000г. от всички страни – кандидатки за членство в ЕС най-голямо реално поскъпване на националната валута има Литва (над 80%), заради фиксирания валутен курс към щатския долар. Тяхната оценка за България показва реално поскъпване на РЕВК с 40% (на база ИПЦ) спрямо ЕС, което съвпада с нашата оценка (38.6%), при свеждане на търговските партньори само до тези от страните в ЕС.

Цените на търгуемите стоки оказват пряко влияние върху конкурентоспособността. От въвеждането на паричен съвет темповете на нарастване цените на търгуемите стоки са по-ниски от общата инфлация (ДБДС). Оттук и РЕВК, изчислен за търгуемите стоки, показва само 5.7% реално поскъпване на лева. Този показател се подобрява значително през 2000г., когато РЕВК има реална обезценка от 9.8% спрямо предходната година. През 1999 и 2000г. РЕВК за търгуемите стоки показва подобряване условията на търговия спрямо голяма част от нашите търговски партньори. Тези две години се свързват с ускоряване растежа на световната икономика и възстановяване равнището на цените на стоките, търгувани на международните пазари, които оказаха положително влияние върху икономиката на България.

Ефектът BS има значително влияние за реалното поскъпване на българския лев през периода 1995 – 2000г., като след въвеждането на паричен съвет то е още по-силно изразено, а също и влиянието на изследвания ефект. Реалното поскъпване на лева е най-силно изразено през 1997 и 1998г., а през 2000г. се отчита обезценка спрямо предходната година. През 2000г. общата реална обезценка се дължи на номиналното обезценяване на лева спрямо щатския долар (15.6%).

¹⁴ Halpern and Wyplosz, Economic transformation and real exchange rates in 2000s: The Balassa-Samulson connection", *Economic Survey of Europe*, 2001, 1.

¹⁵ European Commission, Real convergence in candidate countries, 16 November 2001, ECFIN/708/01-EN.

Поскърпването на българския лев показва влошаване конкурентоспособността на българската икономика, доколкото РЕВК е индикатор за това. Задълбочаващият се дефицит в търговския баланс и текущата сметка в периода след въвеждането на паричен съвет съвпадат като тенденция с реалното надценяване на националната валута. Върху дефицита в текущата сметка оказват влияние много фактори, затова не може фиксираният валутен курс да бъде проблем за конкурентоспособността.

7. Заключение

По-високият темп на производителност в търгуемия сектор в България осигурява приспособяване на доходите и цените към равнището на страните от ЕС. Чрез механизма на ефекта BS този процес ще продължава да предизвиква по-висока инфлация в сравнение с тази на ЕС. Допълнително към инфлацията в България влияние ще оказва приключването на процеса на либерализация на цените и хармонизацията на акцизите.

Този модел предполага, че стабилността на общото ценово равнище е възможно, само ако валутният курс поскърпва заради нетъргуемия компонент на РЕВК, като поскърпването е предизвикано от по-високите темпове на производителност в търгуемия в сравнение с нетъргуемия сектор. Тогава нарастването на цените на нетъргуемите стоки не би предизвикало влошаване на конкурентоспособността на страната, а само по-високо равнище на относителните цени.

РЕВК ще продължи да поскърпва с темп, който се очаква да бъде по-нисък от средния за изследвания период, тъй като тенденцията е към намаляване приноса на ефекта BS върху инфлацията и оттам върху РЕВК.

Другите страни в преход също изпитват реално надценяване на техните валути в резултат на по-високите темпове на растеж на производителността в търгуемия сектор, но това не може да се разглежда като проблем на прехода към присъединяване към ЕС. Това са промени в относителните цени и те не могат да бъдат обект на правителствено регулиране или намеса.

Моделът BS

Повишаването на производителността в търгуемия сектор предполага повишение на реалните заплати в него. Ръстът в цените на стоките произвеждани в този сектор е ограничен от арбитража на закона на единната цена. Така не се губи конкурентоспособност. Но повишаването на заплатите в търгуемия сектор се пренася и в нетъргуемия, с цел предотвратяване на евентуален отлив на работна сила от нетъргуемия към търгуемия сектор, т.е. предполага се съществуването на пълна мобилност на работната сила.¹⁶ В нетъргуемия сектор повишаването на заплатите е възможно чрез увеличение номиналните цени на произвежданите в този сектор стоки и услуги. По този начин относителната цена на нетъргуемите стоки нараства. Подобна хипотеза е известна в теорията с името ефект на BS.

Balassa (1964) и Samuelson (1964) заключават, че по-бързият растеж на производителността в търгуемия сектор, отколкото в нетъргуемия, при равни заплати в двата сектора води до намаляване относителната цена на търгуемите стоки.

Равенството на BS за промяната на относителната цена на нетъргуемите стоки и услуги е изведено от производствената функция на Cobb-Douglas за малка отворена икономика.

В някои изследвания¹⁷ връзката между изменението на производителността и цените на нетъргуемите стоки е представено по следния начин:

$$\log P_n - \log P_t = \frac{\alpha_n}{\alpha_t} * \log A_t - \log A_n, \quad (П1)$$

където

P_n и P_t са индексите на цените съответно на нетъргуемите и търгуемите стоки и услуги;

α_n и α_t – делът на труда съответно в нетъргуемия и търгуемия сектор,

A_t и A_n – съответно индекси на производителността в търгуемия и нетъргуемия сектор.

В производствената функция на Cobb-Douglas¹⁸ α е постоянно число между 0 и 1, което измерва дела на труда в дохода, а $(1-\alpha)$ – какъв дял от дохода идва от капитала. Следователно α е доходът от труда (labor income), който в теорията се определя като компенсация на наетите лица и в дългосрочен период неговото число към общия доход остава относително постоянно.

Производителността A се отнася за общата факторна производителност, но в изчисленията ползваме производителността на труда, поради липсата на данни за капитала.

¹⁶ Свободно движение на работната сила между географските райони в страната, между различните сектори на икономиката и между различните професии.

¹⁷ De Gregorio, Giovanni and Wolf, International evidence on tradables and nontradables inflation, NBER, August 1993, WP 4438.

¹⁸ $Y = A * L^{\alpha} * K^{1-\alpha}$

Предположението на BS, че ако в двата сектора (търгуем и нетъргуем) делът на труда е равен – $\alpha_n = \alpha_t$, то връзката между нарастването на производителността в търгуемия сектор и повишаването на относителната цена на нетъргуемите стоки и услуги е правопрпорционална. Ако $\alpha_n > \alpha_t$, то относителната цена на нетъргуемите стоки отново ще се повиши, даже ако имаме изравнена производителност в двата сектора $A_t = A_n$.

По-голямата производителност в търгуемия сектор води до реално поскъпване на националната валута, тъй като повишаването на цените на нетъргуемите стоки и услуги води до повишаване на вътрешните цени или на общата инфлация.

Приложение II

Индекси на сравнителни равнища на цени (EU15=100)

		EU15	BG	CZ	EE	HU	LV	LT	PL	RO	SK	SI
1	Крайно потребление на домакинствата	100	25	37	40	39	41	36	44	29	30	63
2	Храна и безалкохолни напитки	100	42	49	61	53	67	59	55	43	50	95
3	Храна	100	42	48	60	52	66	58	53	42	49	94
4	Хляб и зърнени храни	100	15	41	48	49	49	43	53	33	43	98
5	Месо и месни продукти	100	49	42	62	43	62	56	43	36	44	99
6	Риба и рибни продукти	100	77	54	67	74	81	71	57	61	55	87
7	Мляко, сирене и яйца	100	65	50	59	63	71	66	51	57	52	90
8	Растителни и животински мазнини	100	66	61	78	56	82	79	60	49	61	92
9	Плодове, зеленчуци, картофи	100	45	51	62	50	72	55	59	40	52	86
10	Други храни	100	72	57	69	64	84	71	65	52	57	105
11	Безалкохолни напитки	100	48	63	71	66	76	78	80	69	64	99
12	Алкохолни напитки и тютюн	100	33	58	62	55	77	66	62	42	44	64
13	Алкохолни напитки	100	46	82	112	75	134	117	95	60	53	87
14	Тютюн	100	25	42	31	40	36	23	39	27	37	48
15	Облекло и обувки	100	40	58	65	57	85	65	58	25	45	74
16	Облекло и услуги за облеклото	100	39	57	63	54	90	68	62	24	49	76
17	Обувки и услуги	100	46	64	70	70	74	62	48	27	35	66
18	Наеми, горива и енергия	100	20	26	28	32	17	21	31	28	19	60
19	Наеми за жилище	100	20	16	23	24	8	13	23	32	14	56
20	Услуги за поддържане на жилището	100	55	35	55	41	28	53	39	23	22	57
21	Електричество, газ и друга енергия	100	13	65	30	51	35	32	52	25	33	80
22	Мебели, обзавеждане и поддръжка	100	27	54	57	55	60	54	59	32	48	65
23	Мебели, подови покрития, текстил	100	28	69	58	63	61	54	52	34	50	61
24	Домакински уреди и поправка	100	36	39	43	46	53	49	85	28	40	72
25	Други домакински стоки и услуги	100	26	54	66	54	66	60	56	34	52	68
26	Здравеопазване	100	23	23	30	23	23	23	36	19	16	46
27	Лекарства и медицински уреди	100	133	45	77	47	63	53	78	41	49	62
28	Лекарски услуги	100	13	19	23	18	17	18	27	13	11	42
29	Транспорт	100	44	57	57	71	69	55	64	47	44	76

30	Лични превозни средства	100	82	84	87	85	100	88	80	111	75	89
31	Поддръжка на транспортни средства	100	53	71	59	89	68	61	75	42	73	79
32	Купени транспортни услуги	100	13	20	28	33	45	27	37	18	14	53
33	Съобщения	100	12	85	60	76	202	39	71	37	48	40
34	Култура и развлечения	100	23	41	46	40	48	46	53	36	32	69
35	Оборудване за развлечения	100	26	62	53	60	72	61	92	57	55	84
36	Развлекателни и културни услуги	100	18	33	33	32	31	31	40	23	23	56
37	Книги, вестници, списания	100	40	36	85	39	91	84	44	28	32	94
38	Образование	100	8	20	19	20	17	16	21	11	17	47
39	Ресторанти, кафенета, хотели	100	29	42	58	46	64	47	59	43	39	64
40	Други стоки и услуги	100	29	36	40	33	38	36	41	23	29	62
41	Нетен туризъм	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
42	Колективно потребление	100	12	29	25	29	23	23	31	14	21	50
43	Бруто образуване на основен капитал	100	39	58	74	63	71	68	61	41	57	77
44	Машини и оборудване	100	61	79	89	79	84	82	82	66	78	91
45	Неелектрически машини	100	49	75	92	81	90	82	78	53	70	84
46	Електрически машини	100	77	82	90	75	74	81	90	71	93	107
47	Транспортни средства	100	77	85	85	77	85	78	82	110	79	87
48	Строителство	100	25	40	63	52	59	58	45	27	41	65
49	Жилищни сгради	100	26	34	69	51	58	55	36	22	34	59
50	Нежилищни сгради	100	25	44	73	51	62	58	47	26	43	63
51	Друго строителство	100	24	44	47	55	57	60	54	36	51	81
52	Други изделия	100	57	87	77	69	83	77	78	44	67	84
53	Изменение на запасите	100	50	65	71	68	78	69	70	50	61	88
54	Нетен износ (салдо)	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
55	Брутен вътрешен продукт	100	25	40	43	42	43	39	46	29	33	65

Приложение III

Таблица П1. Номинален валутен курс - национална валута на търговските партньори и на България за 1 щатски долар, 1995 г. = 100

	Италия	Германия	Гърция	Франция	Белгия	Испания	Великобритания	Австрия	Холандия	Турция	САЩ	Япония	Полша	Чехия	Словакия	Русия	България
1995	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1996	94.7	105.0	103.9	102.5	105.0	101.6	101.1	105.0	105.0	177.6	100.0	115.6	111.2	102.3	103.2	112.3	264.8
1997	104.6	121.0	117.9	116.9	121.3	117.4	96.4	121.1	121.5	331.3	100.0	128.6	135.2	119.4	113.1	126.9	2504.4
1998	106.6	122.8	127.6	118.2	123.1	119.8	95.3	122.8	123.5	568.7	100.0	139.2	143.3	121.6	118.6	212.9	2621.1
1999	111.6	128.1	138.1	123.3	128.4	125.3	97.5	128.1	128.8	913.5	100.0	121.1	163.6	130.2	139.2	540.0	2734.0
2000	129.0	148.1	159.7	142.6	148.5	144.8	104.1	148.1	149.0	1363.8	100.0	114.6	179.2	145.4	154.9	617.0	3160.9

Таблица П2. Номинален валутен курс - лева за 1 национална валута на търговските партньори, 1995 г. = 100

	Италия	Германия	Гърция	Франция	Белгия	Испания	Великобритания	Австрия	Холандия	Турция	САЩ	Япония	Полша	Чехия	Словакия	Русия
1995	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1996	279.6	252.2	254.9	258.4	252.2	260.7	262.0	252.2	252.2	149.1	264.8	229.0	238.2	258.9	256.7	235.8
1997	2395.3	2069.8	2124.7	2141.7	2063.8	2132.8	2598.4	2068.8	2060.9	756.0	2504.4	1947.0	1852.0	2096.9	2213.6	1973.8
1998	2459.1	2134.7	2054.7	2217.7	2128.7	2187.6	2750.5	2134.6	2121.6	460.9	2621.1	1883.3	1828.9	2155.0	2210.4	1231.3
1999	2450.4	2134.3	1980.3	2216.5	2128.6	2182.8	2802.9	2134.1	2122.3	299.3	2734.0	2257.6	1671.2	2099.1	1964.0	506.3
2000	2450.0	2133.9	1979.9	2216.1	2128.2	2182.4	3036.0	2133.7	2121.9	231.8	3160.9	2758.9	1763.7	2173.5	2040.2	512.3

Таблица П3. Общ дефлатор на брутна добавена стойност, 1995 г. = 100

	Италия	Германия	Гърция	Франция	Белгия	Испания	Великобритания	Австрия	Холандия	Турция	САЩ	Япония	Полша	Чехия	Словакия	Русия	България
1995	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1996	105.3	100.8	107.3	101.0	101.3	103.4	103.1	101.2	100.6	182.4	101.9	99.3	119.2	107.6	104.7	149.1	219.2
1997	107.4	101.4	113.7	102.3	102.1	105.6	105.9	101.7	102.3	331.9	103.7	99.5	137.3	116.5	111.8	172.6	2229.4
1998	109.6	102.0	119.2	103.2	104.1	107.9	108.2	102.4	104.2	590.2	104.7	99.3	154.1	129.5	117.3	203.3	2750.6
1999	111.3	102.0	122.6	103.7	105.1	110.5	110.1	103.4	105.9	912.7	105.9	97.8	163.8	131.9	124.7	354.3	2808.3
2000	113.4	101.1	128.5	104.7	106.5	114.3	112.1	104.6	110.0	1347.1	108.1	97.2	175.3	133.1	132.7	461.0	2989.8

Таблица П4. Тегла на страните - основни търговски партньори на България, средно за периода 1995 - 2001 г.

тегла	9.8	11.7	6.3	4.0	2.3	1.7	2.5	2.0	1.9	5.2	3.2	0.7	0.9	1.0	0.4	16.6	70.5
-------	-----	------	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	------	------

Таблица П5. Реален ефективен валутен курс - България спрямо търговските партньори, 1995 г. = 100

	Италия	Германия	Гърция	Франция	Белгия	Испания	Великобритания	Австрия	Холандия	Турция	САЩ	Япония	Полша	Чехия	Словакия	Русия	Общо партньори
1995	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1996	74.4	86.2	80.2	84.0	85.8	81.3	81.1	85.9	86.4	80.6	81.2	96.4	77.2	78.6	81.6	62.3	77.2
1997	86.7	106.3	92.3	101.7	105.8	99.0	81.0	106.0	105.8	88.8	85.9	115.1	87.7	91.2	90.0	65.4	88.6
1998	102.0	126.3	112.4	120.2	124.2	116.5	92.4	125.8	124.4	101.1	100.2	147.0	97.6	98.6	106.1	109.9	112.1
1999	103.0	128.9	115.7	122.2	125.6	116.4	91.0	127.2	125.0	102.8	96.9	127.2	102.6	101.4	114.7	156.6	124.1
2000	107.6	138.6	117.5	128.9	131.9	119.9	87.8	133.9	128.1	95.8	87.5	111.5	96.7	103.4	110.4	126.6	119.1

Изчисление на компонент 1 от формулата за РЕВК

Таблица П6. Дефлатор на търгуемите стоки (като част от общия дефлатор на брутната добавена стойност), 1995 г. = 100

	Италия	Германия	Гърция	Франция	Белгия	Испания	Великобритания	Австрия	Холандия	Турция	САЩ	Япония	Полша	Чехия	Словакия	Русия	България
1995	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1996	103.7	101.9	105.7	99.6	98.7	102.2	104.4	100.3	101.0	180.5	100.6	94.7	113.4	105.9	106.3	150.8	218.2
1997	104.3	101.3	109.2	100.2	97.6	102.9	105.1	100.2	103.5	318.5	100.5	98.0	123.5	113.0	111.0	176.7	2347.8
1998	106.0	102.5	112.6	100.2	97.8	103.3	104.4	101.2	103.9	563.6	99.7	98.7	132.1	128.9	114.5	185.7	2595.4
1999	106.6	102.1	116.5	100.2	95.6	104.3	105.0	101.6	103.0	845.6	99.4	96.0	138.3	130.2	120.8	295.0	2437.6
2000	108.6	101.9	121.0	101.6	96.5	107.5	108.5	102.5	109.2	1260.2	99.9	95.0	143.9	132.9	128.3	432.3	2540.6

Таблица П7. Реален ефективен валутен курс, чрез дефлатора на търгуемите стоки, България спрямо търговските партньори, 1995 г. = 100

	Италия	Германия	Гърция	Франция	Белгия	Испания	Великобритания	Австрия	Холандия	Турция	САЩ	Япония	Полша	Чехия	Словакия	Русия	Общо партньори
1995	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1996	75.3	84.9	81.0	84.8	87.7	81.9	79.8	86.3	85.7	81.0	81.9	100.7	80.8	79.6	79.9	61.4	77.1
1997	94.0	111.9	101.2	109.4	116.6	107.0	85.9	113.3	110.1	97.5	93.2	123.0	102.6	99.1	95.6	67.3	94.7
1998	99.6	118.6	112.2	116.8	124.7	114.8	90.4	120.1	117.8	99.9	99.3	139.7	107.4	93.4	102.5	113.5	110.5
1999	93.3	111.8	105.7	109.7	119.7	107.1	82.8	112.5	111.5	96.3	89.7	112.4	105.5	89.2	102.7	163.2	117.2
2000	95.5	116.9	106.0	112.8	123.8	108.3	77.1	116.1	109.6	87.0	80.5	96.9	100.1	87.9	97.1	114.7	105.7

Изчисление на компонент 2 от формулата за РЕВК

Таблица П8. Относителна цена - нетъргуеми към търгуеми стоки, 1995 г.= 100

	Италия	Германия	Гърция	Франция	Белгия	Испания	Великобритания	Австрия	Холандия	Турция	САЩ	Япония	Полша	Чехия	Словакия	Русия	България	Общо партньори
1995	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1996	102.5	98.5	102.2	102.1	103.8	101.8	98.2	101.4	99.5	102.0	102.2	107.4	109.6	103.1	97.1	98.0	100.8	100.5
1997	104.6	100.1	106.2	103.0	106.7	104.1	101.1	102.3	98.4	107.8	105.5	102.3	121.2	105.9	101.3	95.9	89.4	102.0
1998	105.3	99.2	108.5	104.3	109.2	106.8	105.4	101.8	100.5	108.9	108.8	101.0	132.0	100.8	104.1	116.6	112.5	107.8
1999	106.8	99.9	107.7	104.8	114.2	109.2	107.1	102.8	103.9	114.5	111.7	102.7	134.9	102.3	105.4	136.2	130.8	113.7
2000	106.9	98.8	109.7	104.2	115.1	109.8	104.8	103.1	101.0	112.5	114.8	103.4	142.7	100.2	105.8	112.2	135.1	108.0

Таблица П9. Относителна цена - нетъргуеми към търгуеми стоки, (България / търговски партньори), 1995 г. = 100

	Италия	Германия	Гърция	Франция	Белгия	Испания	Великобритания	Австрия	Холандия	Турция	САЩ	Япония	Полша	Чехия	Словакия	Русия	Общо партньори
1995	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1996	98.4	102.3	98.7	98.8	97.2	99.1	102.7	99.4	101.4	98.9	98.6	93.9	92.0	97.8	103.8	102.9	100.2
1997	85.4	89.3	84.2	86.8	83.8	85.9	88.4	87.4	90.9	82.9	84.8	87.4	73.7	84.4	88.2	93.2	94.2
1998	106.9	113.4	103.7	107.9	103.0	105.3	106.8	110.5	111.9	103.4	103.4	111.4	85.3	111.6	108.1	96.5	102.2
1999	122.5	130.9	121.4	124.8	114.5	119.8	122.2	127.3	125.9	114.2	117.1	127.3	96.9	127.9	124.1	96.0	108.1
2000	126.4	136.7	123.2	129.7	117.4	123.1	129.0	131.0	133.7	120.1	117.7	130.7	94.7	134.9	127.7	120.4	113.8

Изчисление на компонент 3 от формулата за РЕВК

Таблица П10. Относителен дял на търгуемия сектор в БДС, по страни

	Италия	Германия	Гърция	Франция	Белгия	Испания	Великобр.	Австрия	Холандия	Турция	САЩ	Япония	Полша	Чехия	Словакия	Русия	България	Общо партньори
1995	0.36	0.33	0.32	0.30	0.30	0.34	0.34	0.33	0.31	0.48	0.41	0.35	0.46	0.47	0.45	0.45	0.46	0.38
1996	0.35	0.33	0.31	0.29	0.29	0.34	0.33	0.33	0.31	0.47	0.41	0.33	0.44	0.48	0.45	0.45	0.46	0.37
1997	0.34	0.32	0.31	0.28	0.30	0.34	0.32	0.33	0.30	0.45	0.41	0.34	0.43	0.47	0.42	0.43	0.55	0.36
1998	0.34	0.32	0.30	0.28	0.29	0.33	0.31	0.34	0.29	0.45	0.41	0.33	0.41	0.45	0.40	0.43	0.50	0.36
1999	0.33	0.31	0.31	0.28	0.28	0.33	0.30	0.34	0.29	0.43	0.41	0.32	0.40	0.43	0.40	0.45	0.44	0.36
2000	0.33	0.31	0.31	0.28	0.28	0.33	0.30	0.34	0.29	0.43	0.41	0.33	0.43	0.44	0.39	0.46	0.42	0.36

Таблица П11. Динамика на производителността на труда - търгуем към нетъргуем сектор, по отделни страни, 1995 г. = 100

	Италия	Германия	Гърция	Франция	Белгия	Испания	Великобритания	Австрия	Холандия	Турция	САЩ	Япония	Полша	Чехия	Словакия	Русия	България	Общо партньори
1995	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1996	101.5	100.0	98.5	101.0	104.8	101.4	100.0	105.7	101.1	99.3	102.8	102.6	101.8	111.3	102.9	102.3	104.2	101.4
1997	102.0	102.6	102.3	103.4	112.4	101.7	95.9	114.7	97.7	101.3	106.8	103.3	112.9	112.3	96.7	113.0	133.4	105.6
1998	102.6	102.6	103.7	106.6	112.0	101.7	98.2	115.9	99.0	105.1	110.2	101.9	120.6	100.4	98.3	112.6	142.6	106.4
1999	105.6	103.3	106.2	108.5	114.0	101.0	100.3	117.4	100.1	101.8	113.3	102.6	120.7	100.6	106.8	124.0	142.1	110.1
2000	108.0	105.9	107.8	111.0	115.1	101.3	102.1	122.1	102.1	107.3	116.4	103.2	126.5	104.3	109.4	127.9	139.6	113.1

ИНФОРМАЦИОНЕН ШУМ ВЪВ ФОНДОВИЯ ПАЗАР И ДОХОДНОСТ НА ФИНАНСОВИЯ АКТИВ

В разработката е въведен шума като нов фактор на доходност и разширява набора от инструменти и методи на анализа. С отчитането на повече фактори на доходността се цели получаване на по-достоверна оценка на чувствителността, която да предлага по-надеждна основа за избор за корпоративни акции за инвестиционния портфейл. Познаването на степента, в която доходността от корпоративната акция се влияе от шумовото въздействие на фондовия пазар е нов и значим белег за селекция на активите, който предоставя благоприятна изходна позиция за прогнозиране на бъдещия доход от актива.

1. Състояние на модела

В статията „Финансовият актив: Пазарно поведение и доходност“² разглеждаме основния проблем на аналитичните финанси – оценяването на активите. Показваме, че доходността на финансовия актив определя неговата пазарна цена. Познаването на бъдещата доходност на финансовите активи предлага надеждна основа за определяне на бъдещата пазарна цена на актива, за избор на подходящия актив и оттам за реализиране на поставена инвестиционна цел.

Тук се връщаме отново към тази разработка, като разширяваме и задълбочаваме анализа по отношение факторите на доходността и на инструментите, използвани за оценката на тяхното влияние.

Анализът на доходността има смисъл дотолкова, доколкото дава възможност да се разработят критерии, с помощта на които всеки инвеститор да може да взема рационални и обосновани инвестиционни решения, които да водят до положителни финансови резултати за него. В цитираната статия се спряхме на всички по-важни методи за анализ на финансовите активи, разработени от средата на XX в. насам. Стана ясно, че обща черта на тези методи е използването на чувствителността на дохода от актива по отношение на външни за него фактори. Така се разкриват вътрешноприсъщите свойства на активите, които допринасят едни от тях да са по-подходящи за постигане на дадена инвестиционна цел, а други – по-малко подходящи. Разгледахме също досегашните линейни методи за оценяване на чувствителността (концепцията на *Бета*), спряхме се на някои

¹ Николай Стойчев е задочен аспирант в Икономически институт на БАН, секция „Макроикономика“, тел: 9890595, факс: 9882108, e-mail: nikolay_stoychev@elits.rousse.bg.

² Вж. сп. „Икономическа мисъл“, 2000, N 3, с. 68-92.

предложения за нелинейна параметрична регресия на зависимостта и предложихме нов, непараметричен подход за оценка на чувствителността.

Непараметричната регресия на емпиричен материал е мощен и неповлиян (unbiased) инструмент за оценяване на зависимост, чиито свойства са предварително неизвестни. При нея линейното регресионно уравнение за намирането на *Бета*

$$r_i = \alpha_i + \beta_i \times r_m,$$

където r_i е доходността на актив i ,

α_i – пазарно независимият компонент на доходността на актива,

β_i – коефициент, показващ степента, в която доходът от индивидуалния актив зависи от пазарната доходност,

r_m – пазарната норма на доходност,

се свежда до непараметрично оценена функция f , като показаната на фиг. 1.

Фигура 1

Основна версия на модела:
Пазарно въздействие и отклик на актива

В тази разработка f се допълва с един нов, съществен фактор на дохода.

При представянето на идеята за Бета приведохме резултатите от редица изследвания, които показват голямата волатилност на показателя *Бета*.³ По-нататък посочихме как непараметричната функционална оценка на чувствителността води до получаване на гъвкава по отношение многообразието от свойства на различните активи и стабилна във времето зависимост между общопазарната доходност и дохода от актива. Непараметричната оценка на чувствителността се оказва не само по-достоверен показател, но и концепция, по-близка до икономическите реалности на фондовия пазар. Тя увеличава степените на свобода на

³ Pogue G., Solnik B. (1974), *The Market Model applied to European common stocks: some empirical results*, Journal of Financial and Quantitative Analysis, 9:917-944.

Uhler H., Steiner P. (1994), *Wertpapieranalyse*. Physica-Verlag, Heidelberg, стр.181-184.

Hielscher U., Heintzelmann H. (1975), *Beta-Faktoren*. Beiträge zur Aktienanalyse, 14:5-25.

Mühlbrandt F. (1978), *Chancen und Risiken der Aktienanalyse*. Köln.

оценителя и му предоставя повече възможности да се адаптира към нелинейната природа на реалните икономически процеси. В резултат се постига една много по-точна от линейната и сравнително също толкова стабилна във времето оценка на чувствителността.

Технически концепцията от фиг. 1 ни позволява да се намери начин за изразяване на чувствителността като операционна структура на неизвестна система, на чийто вход постъпва сигналът на пазара $s[k]$, а на изхода се получава сигналът на акцията $y[k]$.

2. Хипотезата за шума

Информацията, необходима ни за оценка на чувствителността, се съдържа в сигналите на актива и пазара. Какво би се получило ако суровите сигнали на пазара и на акцията съдържат не само релевантна информация, а и различни смущения, т.е. са *зашумени*? В общия случай количеството на шума в сигналите ще определя информационната стойност и на получения резултат за чувствителността. Ако приемем наличния в сигналите шум за случаен, колкото по-зашумени са $s[k]$ и $y[k]$, толкова по-малко надеждна ще е и оценката на чувствителността, направена на тяхна база.

Още през 20-те години на XX век изследователи⁴ са предложили времевия ред на фондовия пазар да бъде сегментиран на тренд, цикъл, сезонен компонент и нерегулярен компонент. Този възглед общо взето преобладава и сега. Измерването на всеки един времеви сегмент продължава да бъде усъвършенствано. Днес има тенденция всеки от сегментите да бъде разглеждан отделно. Но принципно трендът, цикълът, сезонният и нерегулярният компонент не са напълно отделими с елементарни методи. Всеки сегмент от времеви ред дава някакво отражение върху другите сегменти. Затова изолирането на сегментите е полезен подход, но не дава удовлетворителни резултати при довеждането му до крайност. Тази предпазливост важи и за резултатите от алтернативната парадигма на метода на Persons. Тя дели времевия ред само на постоянен и променлив компонент.

Нерегулярният компонент е третиран различно от изследователите. За Schleifer и Summers⁵ той е просто шум. *Шумът* е продукт на нерационалните действия на инвеститорите (действащи по подтика на чувствата и емоциите). Шумът е също продукт на търговия с положителна обратна връзка⁶, търговия която преследва тренда. Например сривът на фондовия пазар от 1987 беше напълно неочакван според рационалните теории. Той не отрази нито голямо нарастване на рисковата премия, защото икономиката е станала по-рискова, нито беше резултат от голям спад на очаквания ръст на дивидентите.

Други изследователи⁷ не следват схемата "средна стойност-дисперсия", а се стремят да използват *бифуркациите от теорията на хаоса* за да обяснят привидната, но не действителна случайност на фондовия

⁴ Hanp. Warren Persons, сравни Niemira M., Klein Ph. (1994), *Forecasting financial and economic cycles*, Wiley, стр.158-159.

⁵ Schleifer A., Summers L. (1990), *The noise approach to finance*. Journal of Economic Perspectives, 4, Spring, стр.19-33.

⁶ Positive feedback trend

⁷ Moservich J. (1994), *Chaos theory*, in: *Global Asset Allocation*, Wiley, стр.252-253.

пазар. Думата "случаен" всъщност има два смисъла. Единият е изследван от теорията на вероятностите и е дефиниран математически точно. Другият смисъл обхваща процеси, които изглежда да нямат никаква мостра на повтораемост, т.е. да не са предсказуеми, но които въпреки това могат да бъдат резултат от детерминистичен процес.

Необходимо е случайното движение, съдържащо се в цената на акцията през анализирания период, да се отстрани. Най-елементарният метод е използването на плъзгаща се средна разлика (например 3-седмична). Резултатът след изваждането на тази разлика от стойностите на цената на акцията през периода е графика, на която ясно се открояват тенденции и цикли.

Изолриането на случайния шум може да стане с помощта и на *канален анализ*.⁸ Разработен от Milliard⁹, методът се състои в определянето на канал с постоянна дълбочина, който да обхваща по специфичен начин флуктуациите на входните данни. В резултат се получава лента с плавни очертания, която обхваща случайните трептения на сигнала и откроява отчетливи трендове и цикли.

За Niemira и Klein¹⁰ нерегулярният компонент е нещо повече от шум. Наред със случайния шум, нерегулярният компонент на един времеви ред в икономиката може да съдържа част от най-интересната историческа информация за икономическия процес. Въпреки това, в практиката този компонент засега е тотално игнориран. Рационалното разсъждение зад тази практика е, че нерегулярният компонент, като изразител на грешката при моделирането на дългосрочните, цикличните и сезонните въздействия върху цената на актива, е нормално да се приеме, че очакваната му стойност е нула. Това означава, че разглеждан в течение на времето, той не представлява статистически проблем и може да се пренебрегне като елемент на регресионното уравнение. Дали това обаче е коректно предположение? Дори да не представлява статистически проблем, не би ли могъл той да бъде икономически? И още, дали това принципно схващане би се изменило, ако е налице наистина успешен метод за надеждно отделяне на случайния шум?

Niemira и Klein подчертават, че нерегулярният компонент трябва да бъде използван, а не игнориран. Той едва ли е единствено шум. Да се разбере нерегулярния компонент на стопански цикъл например означава, според тях, да се разбере историята на стопанството.

3. Предлагащото разширяване на метода

Биха могли да се намерят начини за ограничаване и отстраняване на шума в пробите $s[k]$ и $y[k]$ и за оценката на чувствителността по-нататък само да се формира изчистения от шума сигнал. Веднага възниква втори въпрос: След като обаче шумът е налице и изглежда, че определя в някаква степен вида на реакцията на актива, т.е. *реализираната от него доходност*, не е ли той и фактор на доходността? С други думи, не е ли оправдано икономически шумът да се игнорира при оценяването на чувствителността?

⁸ Channel analysis

⁹ Milliard Br. (1990), *Channel analysis*, Qudos Publications, Bramhall, UK, стр.88-89.

¹⁰ Niemira M., Klein Ph. (1994), *Forecasting financial and economic cycles*, Wiley, стр.158

Възможни са два подхода.

Единият е шумът да се игнорира напълно, за да се получи истинската крива на реакция на актива. Предварително ще е ясно, че активът *няма* да реагира *точно така* на движението на пазара, но ще е ясен и точният му *принос* в получената по метода от фиг. 1 оценка на чувствителността. Така ще се изясни и доколко доходът от акцията е продукт на случайни, т.е. непредсказуеми фактори. Когато високата доходност, реализирана от дадена акция не се потвърждава при изчистване на шума, ще означава, че тя е била "въвлечена" от пазара да вземе участие в реализирането на завишена възвръщаемост, но самата компания не е допринесла особено за дохода. Такава инвестиция не предлага надеждна прогноза за бъдеща свръхпазарна доходност и ако това е инвестиционната цел, би трябвало да бъде избягвана.

Другият подход е да се приеме, че шумът формира дохода на актива и да се стремим да предскажем в някакви граници равнището и проявлението му при конкретната акция. Това означава да се предполага, че шумът в пазара влияе различно на различните активи, т.е. оценката на *чувствителността към пазарния шум* трябва да е подобна на тази на актива.

Тук се търси компромис между двата подхода. Приема се, че шумът в пазара е фактор на дохода, който влияе различно върху различните компании и оттам на дохода от техните акции. Усилията са насочени към ограничаване на случайния шум (ако го има), наличен в сигнала на актива $y[k]$ с подходящи средства, а не да правим прогнозиране на вида на наличния шум въобще. Когато се сравнят двете графики на чувствителността, съответно на оценената по суровите данни и по шумоподтиснатите данни, може да се добие представа и за приноса на компанията в реализираната възвръщаемост от акцията, и за степента, в която активът е повлиян от пазарния шум. Степента, в която активът е в състояние да "наложи" на пазара собствения си сигнал, ще позволи да се отсеят активите, показали добри показатели за доходност по метода от фиг. 1.

Друго възможно приложение на разширената версия на модела може да бъде при спекулативните вложения – там където се търси актив, който неочаквано за останалите да реализира добра възвръщаемост при спадащ пазар, например когато шумът в пазара предопределя силно положителна реакция в диапазона $r_{\text{market}} < 0$. Това разбира се, предполага прогноза както за поведението на пазара, така и за наличното количество шум в $s[k]$ бъдещия момент.¹¹ Примери за някои от тези приложения са дадени при анализа на конкретни акции по-нататък в текста.

На фиг. 2 е показан алгоритъмът, с който се моделира поведението на актива в разширената версия на модела. Изследвани са акциите на 22 водещи немски компании¹², на които се спряхме и във "Финансовият актив: ...". За benchmark използвахме индекса DAX-100. Източник на пазарните данни е Reuters чрез DataStream Лондон. Всеки път са правени по 3 оценки (табл. 1).

¹¹ Примери за някои от тези приложения са дадени при анализа на конкретни акции по-нататък в текста

¹² Същите от "Финансовият актив ..."

Фигура 2

Разширена версия на модела:
Пазарът като зашумена среда

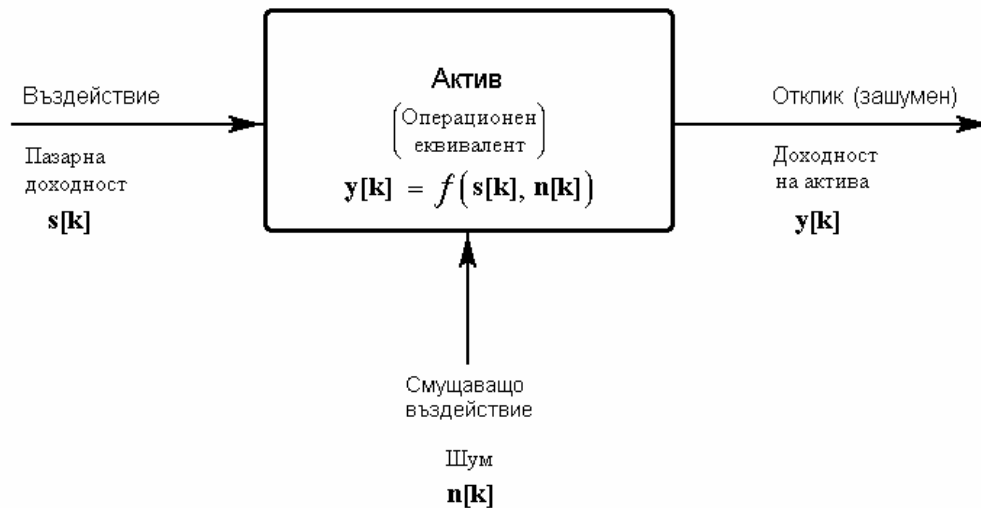

Таблица 1

Сегменти на данните за непараметричните оценки на чувствителността

	Обхват	Дължина	Данни	Отстояние от предишния сегмент	Отстояние от първия сегмент
Сегмент 1	07.04.1994 ÷ 24.08.1994	100	месечен доход	-	-
Сегмент 2	31.07.1995 ÷ 25.12.1995	100	месечен доход	1г 4м	1г 4м
Сегмент 3	04.01.2001 ÷ 23.05.2001	100	месечен доход	5г 5м	6г 9м

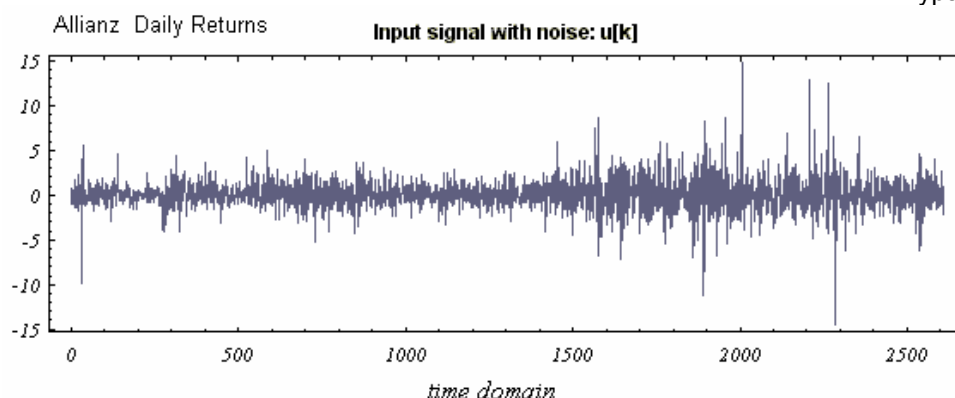
На фиг. 3 е представен сигнала на *дневната* доходност на Allianz¹³ за десетгодишен период – от 04.07.1991 до 04.07.2001. По абсцисата са номерата на отчетите (пробите) от сигнала. Фигура 4 представя честотната характеристика на същия сигнал. По абсцисата е нанесена честотата (регулярността) на повторение на съответното събитие. Например отчетът с абсциса 25, чиято ордината е ≈ 3 трябва да се тълкува така: събитията, които се повтарят 25 пъти в годината са с магнитуд от около 3. За сравнение магнитудът на събитието, което се повтаря 70 пъти в годината е едва 1.4.

Скалата по абсцисата свършва вдясно до 180. Това не е случайно. Оценяването на чувствителността се извършва по дискретни сигнали, отчитани посредством вземане на равноотдалечени проби от непрекъснатите сигнали на актива и пазара. В случая отчитането става всеки ден, т.е. 360 пъти в годината, което означава, че според теоремата на Nyquist най-високата честотна компонента на аналоговия сигнал за цифровизиране не би

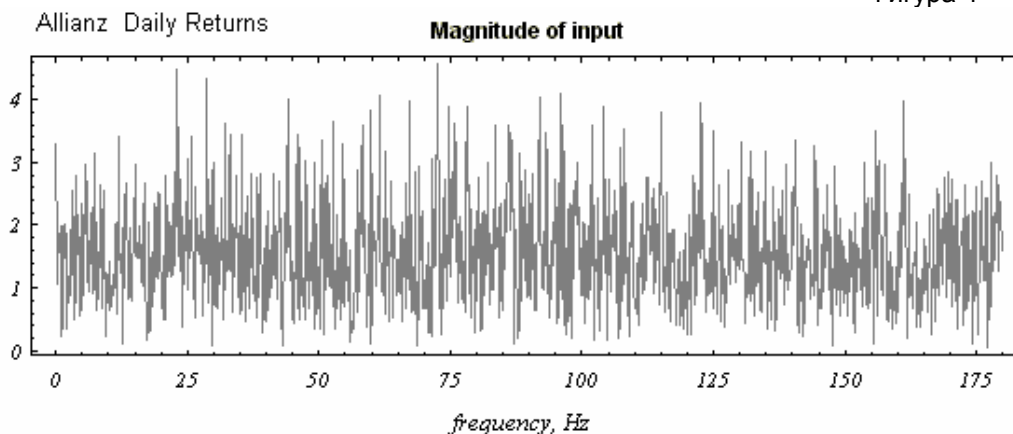
¹³ За оценките е използван емпиричен материал от Reuters, почерпен чрез DataStream Лондон.

трябвало да надвишава 180 пъти в годината. Затова честотният спектър се ограничава до тази горна гранична честота от 180 Hz.¹⁴ В техниката Hertz е мярка за честота, регулярност на повторенията в секунда. Една секунда е достатъчно дълъг интервал за физиката и техниката, в рамките на който се побира повторемостта на преобладаващата част от изучаваните процеси. Понеже на фондовия пазар измененията за една секунда нямат реален смисъл, по примера на техниката възприехме икономически смислен и достатъчно дълъг основен интервал от 1 година, на чиято база правим отчитането на регулярността.

Фигура 3

Фигура 4

Фигура 4 не показва никакви признаци на регулярност – графиката е хаотична и сравнително равномерно разпределена по целия честотен диапазон. Това е белег за наличие на бял шум с голяма амплитуда – такава, че напълно заглушава полезния сигнал. Нека да видим дали това действително е така.

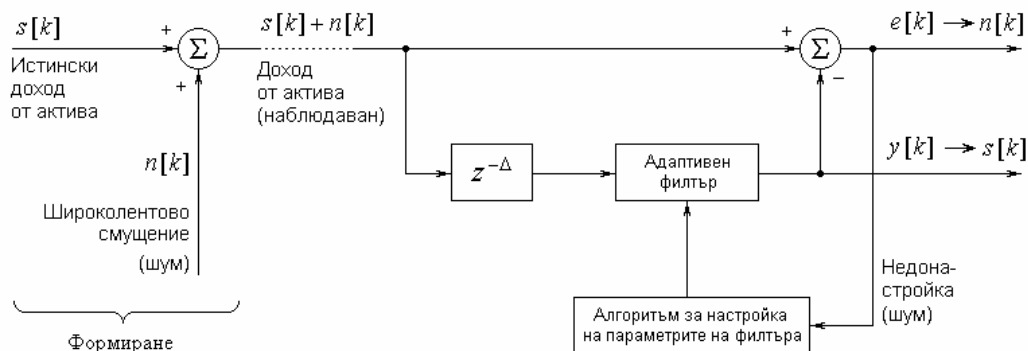
¹⁴ Smith St. (1999), *The Scientists and Engineer's guide to Digital Signal Processing*. California technical publishing, San Diego, стр.40-42,

Сигналят $u[n] = s[k] + n[k]$ се обработва по алгоритма от фиг. 5. Показателят $z^{-\Delta}$ указва, че в блока става закъснение на сигнала с Δ на брой дискрети. В зависимост от амплитудата и поляриността на сигнала на недонастройката $e[k]$ се доннастроят параметрите на адаптивния филтър така, че сигналят на изхода му $y[k]$ максимално да наподобява незашумения полезен сигнал $s[k]$. Адаптивният филтър е с 256 тегла. Голямата дължина на импулсната характеристика дава възможност за точно повторение на полезния сигнал $s[k]$. При постепенното конвергиране към минимална средноквадратична грешка сигналят на грешката се стреми към широколентовия сигнал на белия шум.¹⁵

Алгоритъмът предполага, че полезният сигнал и шумът са некорелирани, което е факт в случай, че смущението $n[k]$ е широколентово (с плосък спектър). Разчита се и на известна периодичност на полезния сигнал $s[k]$, която да го отличи от сигнала на шума. Достатъчно е $s[k]$ да е квазипериодичен в разглеждания сегмент, където става конволюирането с импулсната характеристика на адаптивния филтър. Така ако $u[k]$ се подава на входа на адаптивния филтър със закъснение от Δ дискрети, реакцията на изхода му ще се стреми към $s[k]$.¹⁶ Закъснението се въвежда с цел да се даде възможност на адаптивния филтър да отличи периодичните от неперидичните компоненти на $u[k]$. От своя страна сигналят на недонастройката $e[k]$ постепенно придобива параметрите на бял шум. На практика Δ се избира в интервала 1..5. В изчисленията по-нататък навсякъде е използвана една и съща стойност на $\Delta = 4$.

Фигура 5

Алгоритъм за адаптивно шумоподтискане

Пълното възстановяване на $s[k]$ не винаги е възможно. Входният сигнал понякога е твърде сложен периодичен. Наличният шум понякога е сложен съставен сигнал, чийто спектър се различава от плоския спектър на белия

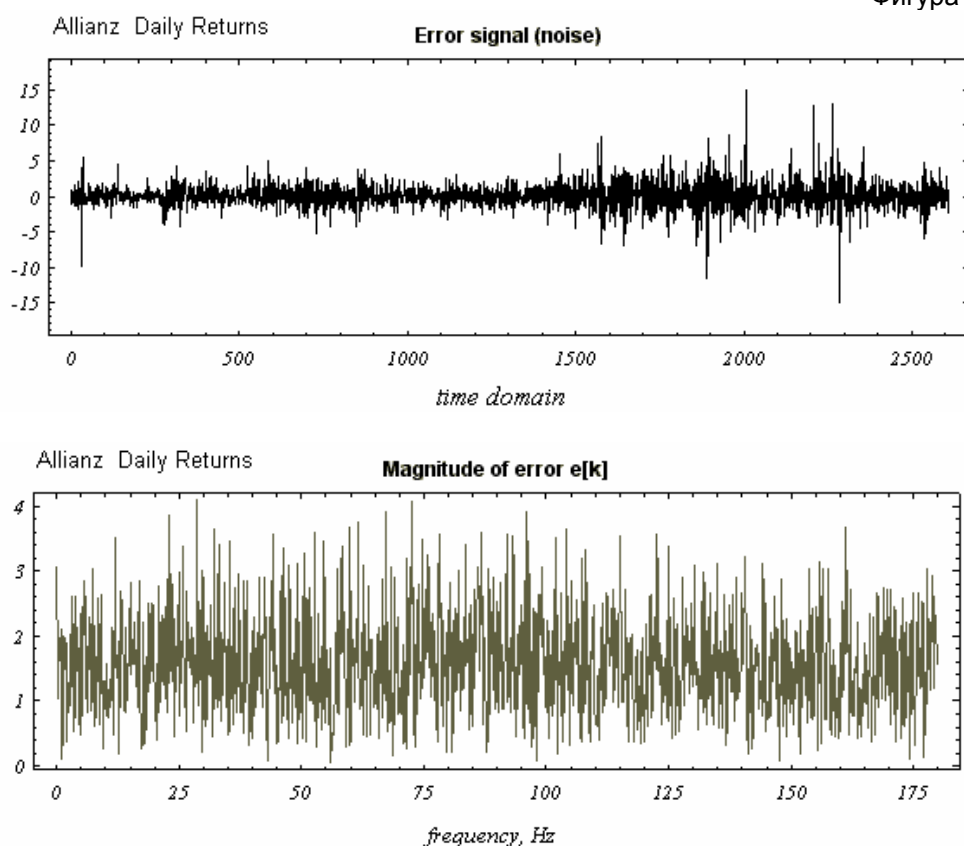
¹⁵ За използваните принципи и решения за шумоподтискането вж.: Widrow, B. and Stearns, S. (1985), *Adaptive signal processing*. Prentice-Hall, Upper Saddle River, NJ, напр. стр. 15-21, 195-200, 303-310.

¹⁶ Иванов, Р. (1997), *Цифрова обработка на едномерни сигнали*. Технически Университет Габрово, Габрово, стр.126.

шум. Съществува и известна опасност в $e[k]$ да попаднат и компоненти на полезния сигнал, тогава когато той има сравнително широколентов спектър. Такъв сигнал може да се тълкува като доходност на актив, който *сам е генератор на шум*. Затова е нужно амплитудата на $e[k]$ да бъде държана в определени граници. Те са във функция на амплитудата на полезния сигнал $s[k]$, но понеже тя не е предварително известна се заменя с функция на амплитудата на съвкупния сигнал $u[k]$.

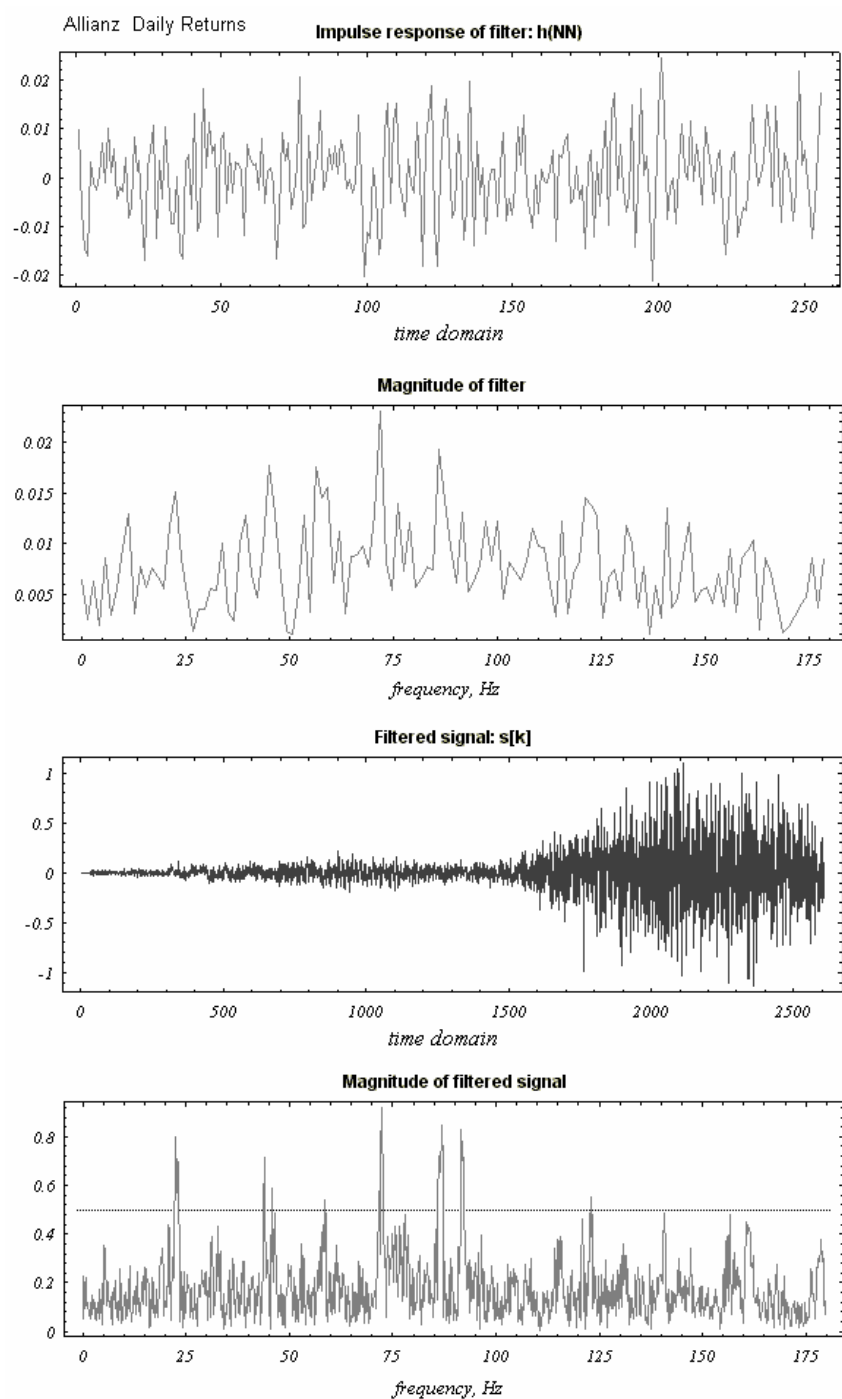
На фиг. 6 са показани развитието във времето на сигнала на недонастройката $e[k]$ заедно с неговата честотна характеристика.

Фигура 6

Сигналът на грешката видимо се покрива по ширина на спектъра и по магнитуд с този на входния сигнал $u[k]$. Това означава, че наистина голяма част от $u[k]$ е шум. Нека да видим как стоят нещата с адаптивния филтър. Фигура 7 представя пълната картина на обработката на сигнала.

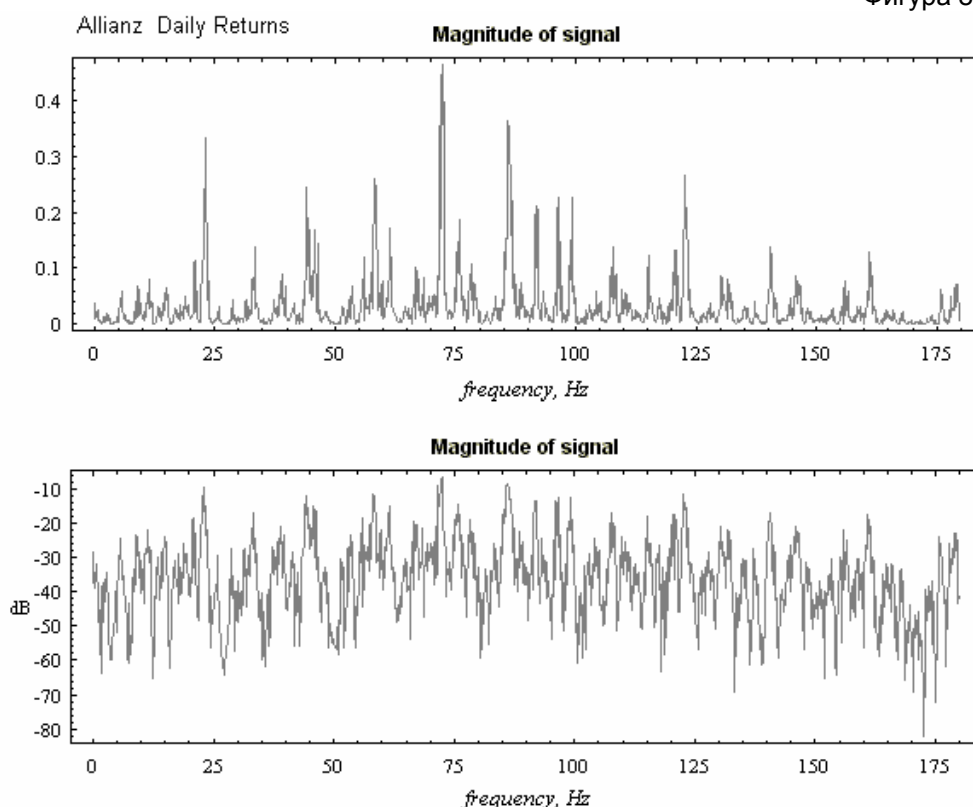
Фигура 7

Най-отгоре е импулсната характеристика на филтъра в края на обработката. След това е даден спектърът на тази импулсна характеристика. Той е опростен модел на честотната характеристика на сигнала, който трябва да бъде отделен от полезния сигнал. Честотната характеристика е ненулева по целия диапазон, т.е. определено широколентова. Третата графика на фиг. 7 е изходът на адаптивния филтър. Вижда се как постепенно параметрите на филтъра конвергират към оптималните (филтърът стартира с нулеви тегла), с което сигналът на изхода на филтъра $y[k]$ се стреми към полезния сигнал $s[k]$. На последната графика е показан спектърът на сигнала на изхода на адаптивния филтър по време на обработката. Ясно могат да се открият 8 пика над ниво 0.5. Това са основните честотни компоненти на полезния сигнал. Те могат да се опишат като синусоиди, съчетаващи се по линейен начин, за да формират $s[k]$. Останалото на фигурата е бял шум с широколентов спектър и малка амплитуда. Пиковете са 3-4 пъти по-високи от неговото средно равнище.

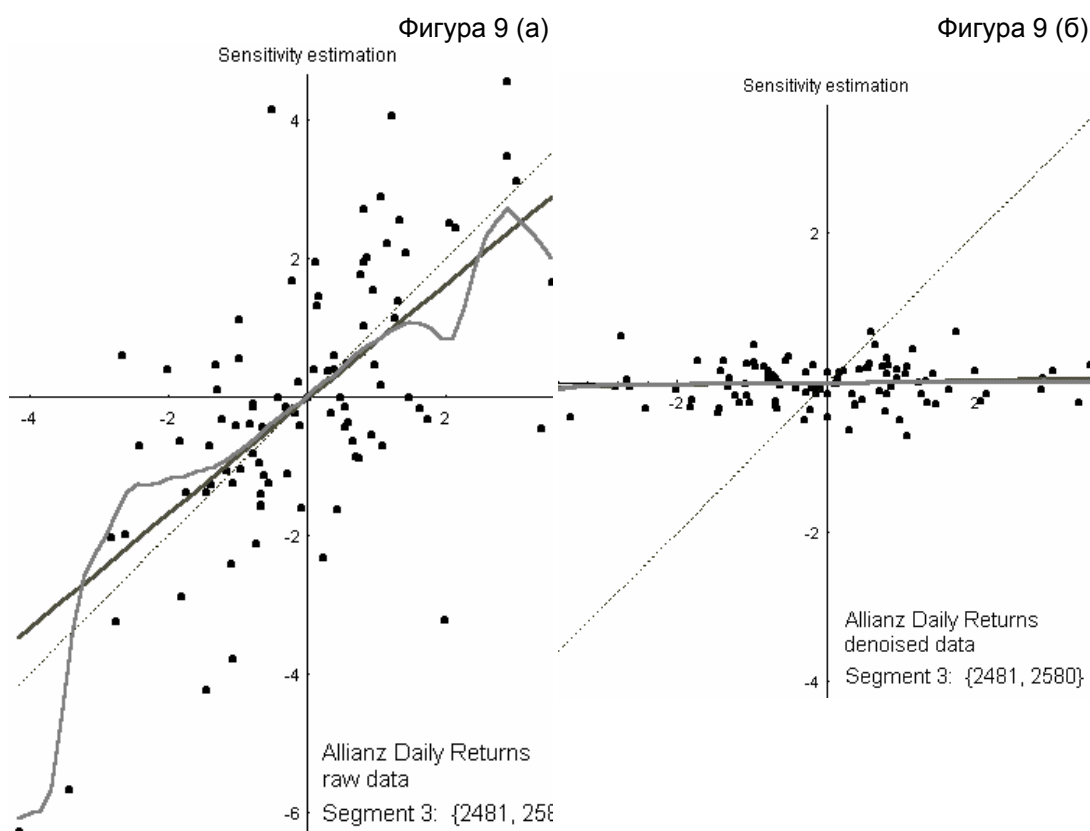
Фигура 8 показва спектъра на филтрирания сигнал след конвергирането на филтъра, т.е. сигналът, обработен с филтъра с установили се оптимални тегла. Горната графика дава честотната характеристика с линейна скала на магнитудата. Шумът почти не се забелязва.

Фигура 8

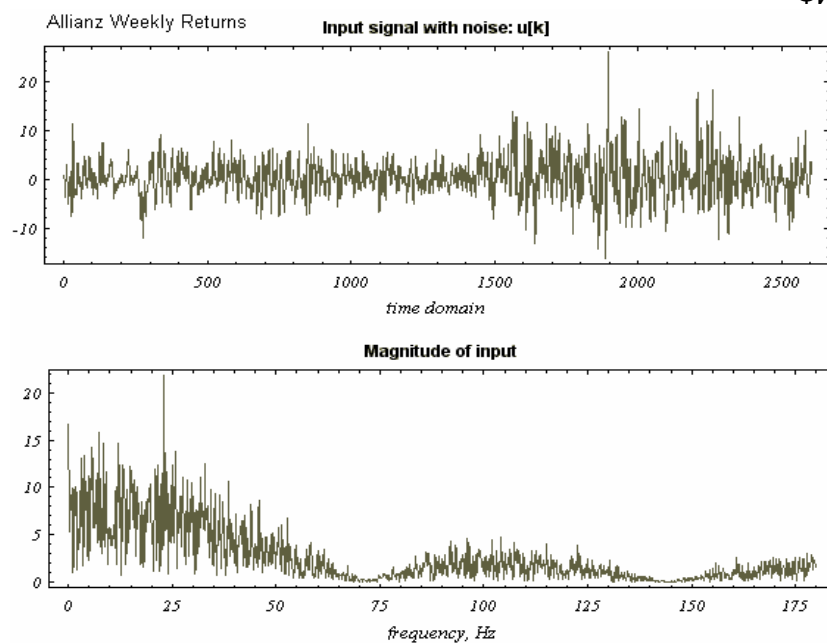
Долната графика показва спектъра с логаритмична скала на магнитуда. На нея се вижда, че общото отношение сигнал/шум (S/N) е повишено (подоброено) средно с 30-40 dB.

Какво става с оценката на чувствителността на акцията след отстраняването на шума? Фигури 9 (а) и (б) представят оценката на чувствителността на дневната доходност на Allianz, правена съответно по суровите емпирични данни и по шумоподтиснатите емпирични данни от фиг. 3, дискрети {2481, 2580}. Преобладаващата част от сигнала на актива е шум. Полезният сигнал е толкова слаб, че едва се забелязва някаква корелация на актива с пазара (фиг. 9, б), т.е. дневните доходности на Allianz са продукт изцяло на шума, наличен на фондовия пазар във Франкфурт.

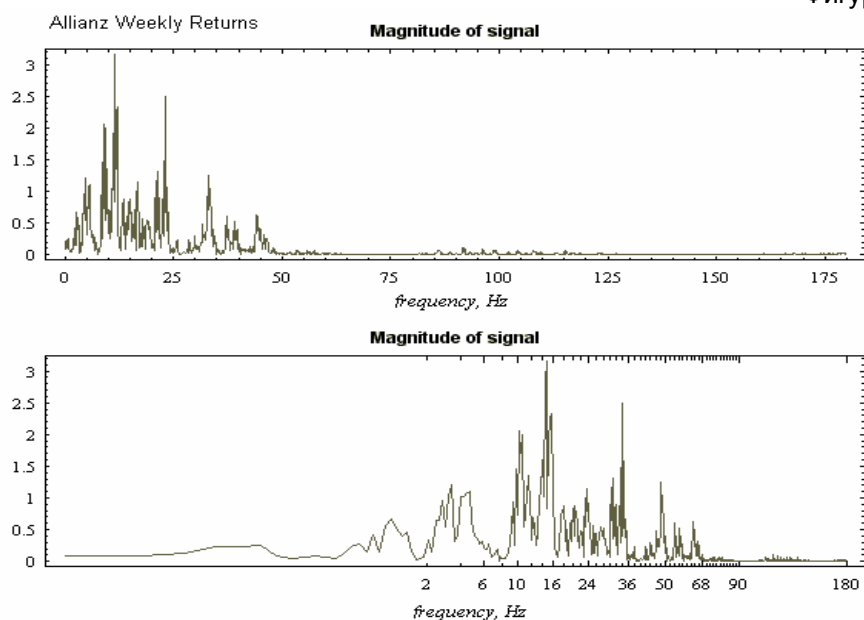
Ситуацията се променя при увеличение на базовия времеви интервал за изчисление на доходността. Фигура 10 показва *седмичната* доходност на Allianz за целия десетгодишен период, заедно със спектъра на сигнала. От времевата диаграма се вижда нарастване диапазона на доходността в сравнение с дневната. Честотната характеристика показва хаотичност, но е с по-малък обхват и амплитуда.

Фигура 10

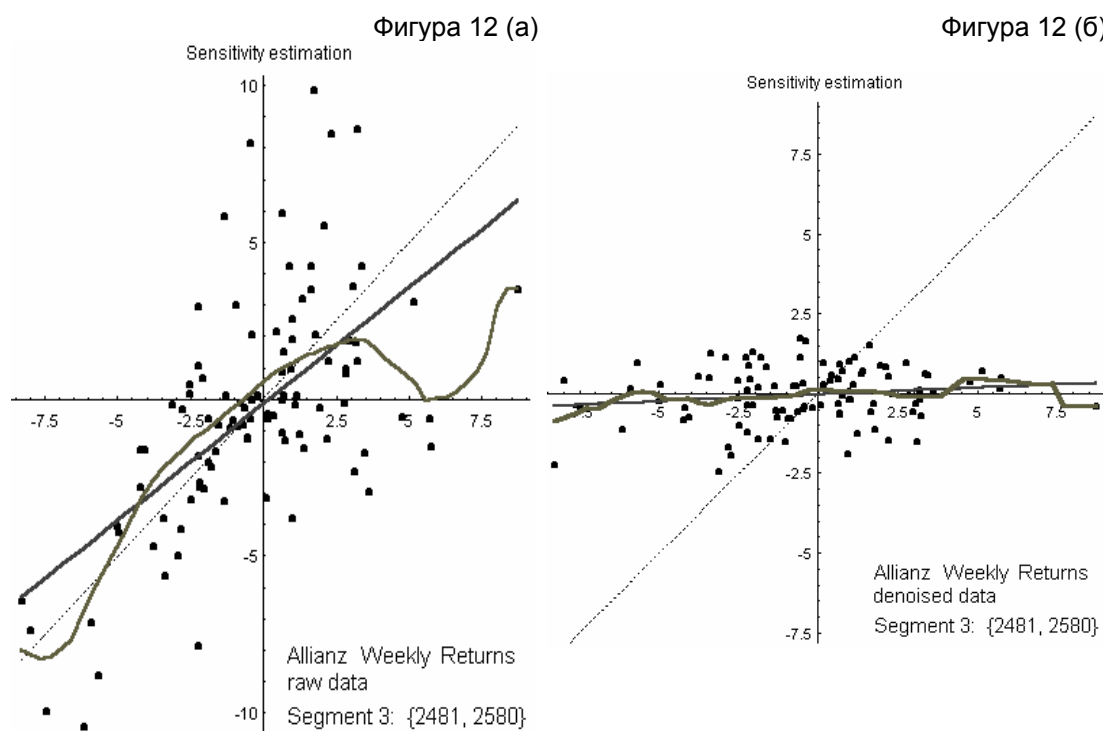
На фиг. 11 е даден спектърът на шумоподтиснатия по метода от фиг. 5 сигнал на седмичната доходност на Allianz. Шумът е отстранен така успешно, че графиката клони към нулата още от 50-кратната регулярност нагоре.

Фигура 11

Диаграмата с логаритмичната скала на честотата показва няколко основни честотни компонента на полезния сигнал – едната група с регулярност от 3 до 5 пъти в годината, другите съответно по 11, 15 и 33 пъти. Останалите, по-ниски пикове са други, по-слабо честотни компоненти или насложен върху полезния сигнал цветен шум.¹⁷

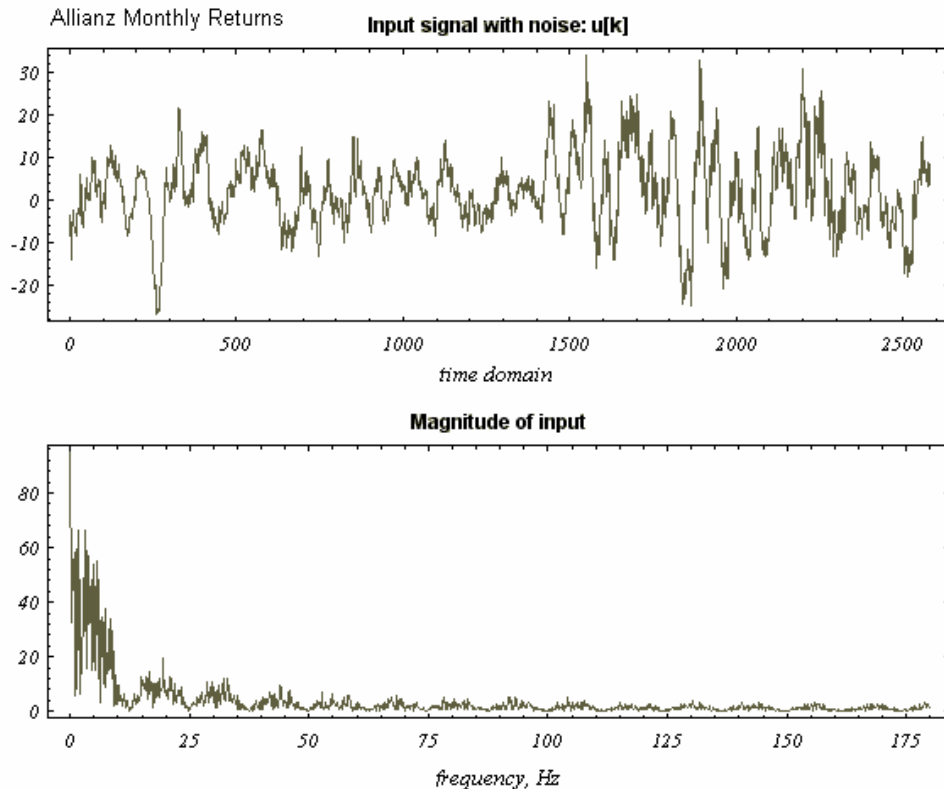
Фигура 12 представя непараметричните оценки на чувствителността, направени по седмичните доходности на Allianz, съответно по суровите (а) и по шумоподтиснатите (б) данни. Настъпило е известно, макар и малко, раздвижване на графиката в (б) по отношение на фиг. 9 (б).

Съвсем различно изглеждат времевите диаграми, честотните характеристики и оценките на чувствителността, когато доходността започне да се отчита на по-голяма времева база, например един месец или една година. На фиг. 13 е даден суровият сигнал на *месечната* доходност на Allianz за целия десетгодишен период и съответният спектър.

¹⁷ Цветният шум най-общо е с достатъчно изразена регулярност във времевата област, която не може да бъде игнорирана. В практиката са разработени и се ползват различни дефиниции за цветен шум. Розовият е най-близо до широколентовия бял шум, но се различава от него по спада в честотната област към честотата на Nyquist. Зеленият симулира честотния спектър на човешкия говор в телефонията, а в други области се разглежда като усреднен спектър на шума от околната среда. Те, заедно с червения, пурпурния, сивия и черния са част от множеството концепции за шума, които се стремят към неговото дефиниране и класифициране.

Фигура 13

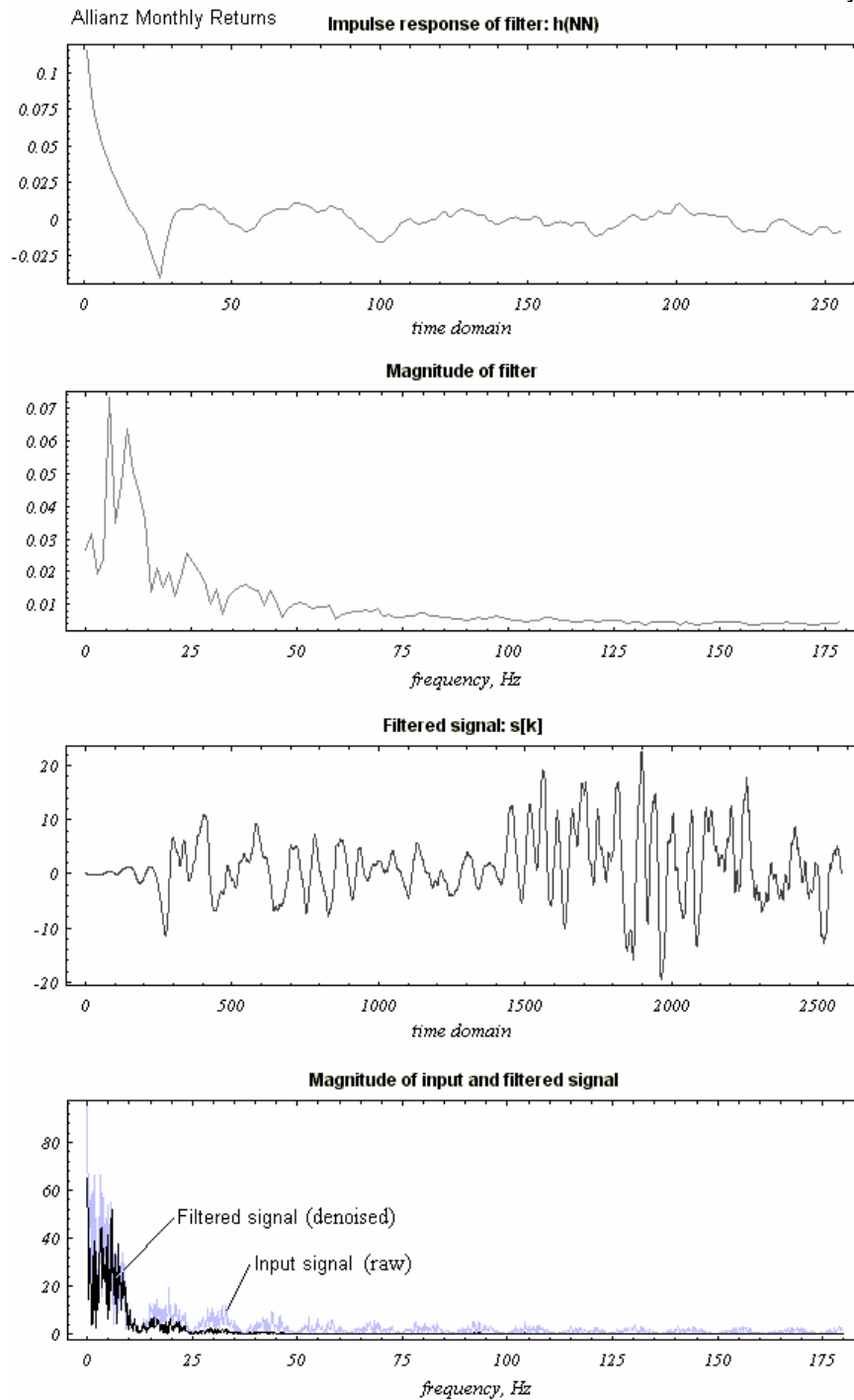

На честотната му характеристика може да се различават няколко типични белега за сигналите, добивани от датчици, без значение дали във въздушна, водна или подземна среда. На първо място, това са колебанията на сигнала от диапазона 0÷25 Hz или полезният сигнал $s[k]$. След това белият шум $n[k]$ с плосък спектър и малка амплитуда, който се простира по целия честотен диапазон. Накрая стремителното нарастване на сигнала с приближаване на нулевата честота, наречено $1/f$ -шум ("едно върху f " - шум). $1/f$ -шумът е измерван в най-разнообразни системи, като например плътност на движението по магистрали, електронен шум в транзистори, сеизмични наблюдения и др. Вероятно той е присъщ на всички системи и може да бъде засечен винаги, стига да се слезе достатъчно ниско в честотата.¹⁸

След обработката по метода от фиг. 5 белият шум бива отстранен напълно; в значителна степен бива отстранен и $1/f$ -шумът. Фигура 14 показва съответните времеви и честотни диаграми. Импулсната характеристика на адаптивния филтър е значително по-равна с отдалечаване от нулата в сравнение с тези при филтриране на дневните и седмичните доходности.

¹⁸ Smith St. (1999), *The Scientists and Engineer's guide to Digital Signal Processing*. California technical publishing, San Diego, стр.172.

Фигура 14

Това означава, че съществена част от теглата на филтъра се съсредоточава в началото на импулсната характеристика (дискрети 0÷110) или че шумът може да се отстрани с по-къс филтър, т.е. сигналът на шума намалява по амплитуда и сложност в сравнение с този при дневните и месечните доходности.

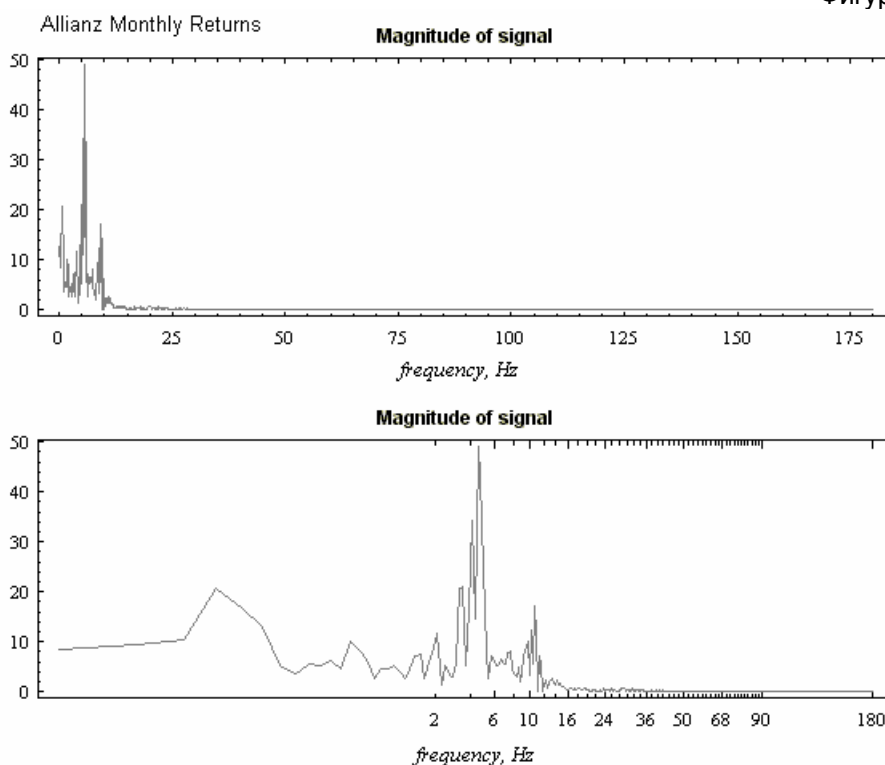
Според честотната характеристика на адаптивния филтър съществена част от сигнала е в интервала 5÷15 Hz. Очевиден е значителният спад на магнитуда във всички останали области – надясно за белия шум и наляво за $1/f$ -шума.

След зоната на конвергенция филтрираният сигнал изглежда аналогично на входния суров сигнал от фиг. 13. Отстранени са случайните трептения, насложени върху кривата, в резултат на което локалната амплитуда е спаднала с около 10 единици.

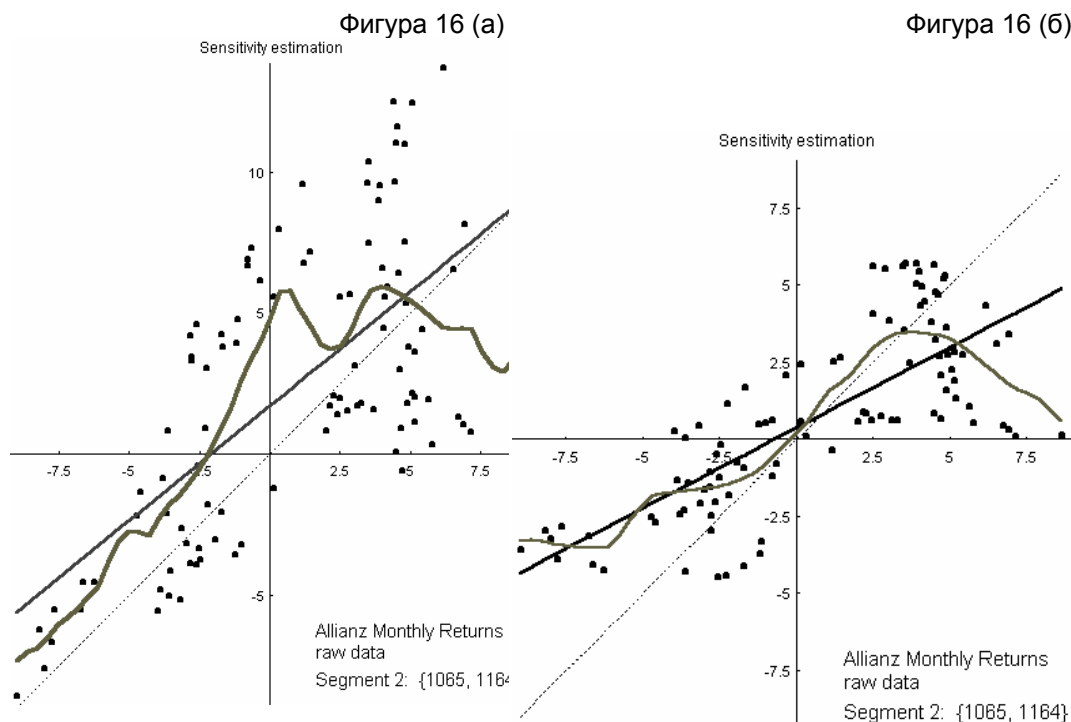
На последната диаграма на Фиг.14 са дадени спектрите на суровия и шумоподтиснатия сигнал. Ясно личат областите на действие на адаптивния филтър и резултантния полезен сигнал.

Фигура 15 показва спектъра на филтрирания сигнал. Честотната характеристика е съвсем изчистена от шума. Сигналът се формира около основна честотна компонента от 5 Hz плюс още няколко по-слаби компонента при 3, 4 и 11 Hz. Широкият пик около 0.6 Hz показва друга група събития от значение за сигнала, които са с повторемост 3 пъти на всеки пет години.

Фигура 15

Фигура 16 (а) и (б) дават оценките на чувствителността, направени съответно по суровия и по шумоподтиснатия сигнал на месечната доходност на Allianz. Общият вид на оценката на чувствителността се запазва. Диапазонът на реакция на актива се свива от $\{-7, +6\}$ до $\{-4, +3.5\}$.

Фигура 17 прави детайлен анализ на изместването на точките на емпиричния материал по време на филтрирането на сигнала (отделянето на шума) и показва крайното положение на всяка от точките. По-тъмните точки са първоначалните сурови данни, а по-светлите са шумоподтиснатите данни.

Тъй като пазарното въздействие остава постоянно, само ординатите на точките се променят. Изместването става винаги успоредно на оста y . Взето в цялостност, диапазонът по оста y намалява - колкото по-далечна (от абсцисата) по отношение на y е точката, толкова по-силно се измества тя по посока към средния регион на y -стойности. Стрелките с тънка прекъсвана линия показват това движение. Точките, които вече лежат в средния регион на y -стойностите остават приблизително на същото място или не изменят съществено положението си. Някои подобни случаи са показани на диаграмата с удебелените къси стрелки.

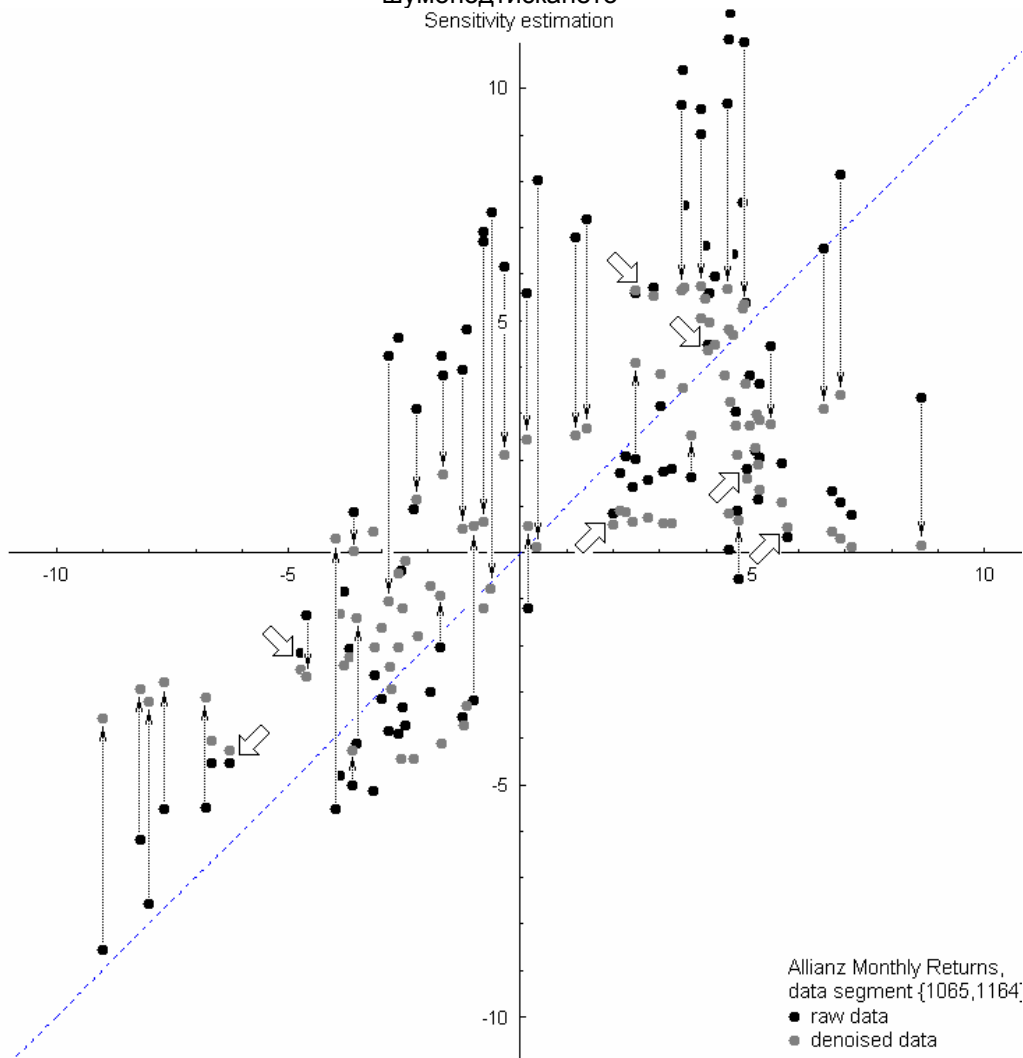
Какво означава наблюдаваното явление в понятията на фондовия пазар? То може да се интерпретира по следния начин: Първо, това което остава след шумоподтискането е вътрешноприсъщия сигнал на актива. Това е сигналът, ако на пазара би бил само този актив. Разликата между реакцията, оценена по суровите данни и тази по шумоподтиснатите измерва

силата на актива да се противопоставя на шумовото въздействие на пазара. Колкото по-близо са двете графики, толкова по-силен е активът. Това е нов подход за селекция на активите.

Второ, изместването демонстрира как се формира част от реакцията на актива – с шум. Почти всичко над по-светлите точки (когато изместването е надолу) или под тях (когато изместването е нагоре) е резултат от шумово въздействие, и не е трайна вътрешна характеристика на актива. Това означава, че една част от доходността на актива е продукт на случаен шум. Тя е толкова по-значима, колкото по-податлив е активът на шумовото въздействие на пазара.

Фигура 17

Изместване на точките от емпиричния материал вследствие на шумоподтискането

Затова оценката на чувствителността, направена по суровия емпиричен материал, може да се окаже заблуждаваща и да не покаже *трайните, типични* за актива характеристики или в по-добрия случай може да остави поле за непредсказуеми изненади (лоши и добри).

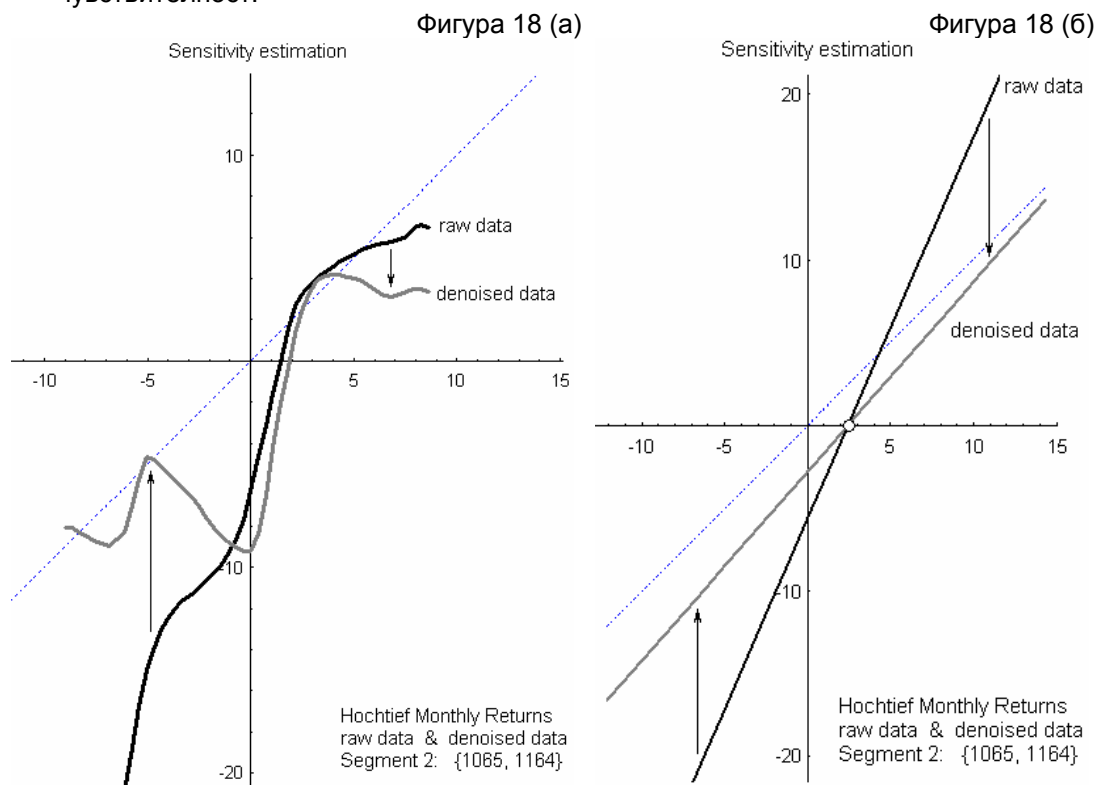
Когато чувствителността на дохода от акцията не се измени съществено след шумоподтискането, то активът е стабилен. Последното се потвърждава от сравнението на кривите на чувствителността при използване на един и същ сегмент данни – първият път чувствителността, оценена по суровите данни, вторият път – по шумоподтиснатите данни (фиг. 18 а). Изглежда е твърде много да изискваме от чувствителността на актива да остане със същата форма и след шумоподтискане на данните. По-реално е да се очаква, че *разликата* между двете остава сравнително постоянна. Веднъж установено, това дава възможност да бъде направена прогноза за поведението на актива въз основа на шумоподтиснатата (истинска) чувствителност и известната степен на шумово въздействие на пазара върху конкретния актив, в конкретния региона на r_{market} .

По същия начин както когато във "Финансовият актив: ..." бяха сравнявани чувствителностите на един и същ актив, оценени по различни сегменти на суровите данни, може да се наблюдава и оценката на прогнозната стойност на чувствителността, използвайки оценки по различни сегменти на *шумоподтиснатите* данни. Това позволява допълнително да се установи доколко шумът на пазара влияе по един траен начин върху конкретния актив или и това влияние е непостоянно, случайно. Следват практически примери за двата подхода.

Във фиг. 18 (а) и (б) се сравняват съответно непараметричните и линейните оценки на чувствителността на Hochtief в Сегмент 2 на данните - дискрети {1065, 1164}. По-тъмните графики са чувствителностите, оценени по суровите данни, а по-светлите – тези по шумоподтиснатите данни. И от двете диаграми личи значително изместване към графиката на истинската чувствителност на актива, т.е. съществено влияние на шума при формиране доходността на Hochtief. Докато при линейната оценка има една единствена обща точка между двете оценки ($r_{\text{market}} = 2.5\%$), а в целия останал диапазон разминаването нараства с отдалечаване от нея, непараметричната оценка показва стабилна реакция на актива там, където честотата на емпиричния материал е най-голяма (в диапазона на малките пазарни възвръщаемости). С други думи Hochtief остава стабилен в региона с най-често срещаните пазарни събития $r_{\text{market}} \in \{-2, +4\}$, макар и да се влияе от пазарния шум, когато r_{market} е голяма (в "+" и "-"). Със стрелки и на двете графики е показано очакваното движение на приближаване към абсцисата.

Фигура 19 представя непараметричните и линейните оценки на чувствителността на Südzucker в Сегмент 1 на пазарните данни – дискрети {721, 820}. За сравнение на фиг. 20 са дадени аналогичните оценки за Hochtief в същия сегмент. Поведението на линейните оценки след шумоподтискането е сходно с това при Hochtief в Сегмент 2. По-интересни са особеностите на чистия сигнал на активите, когато е оценявано непараметрично. Пълният, суров сигнал на всеки от активите от фиг. 19 и 20 показва доста сходни криви – факт, който беше отбелязан във "Финансовият актив: ...". Тогава за него беше дадено обяснението, че макар и да са в

различни сектори на стопанството, Südzucker и Hochtief са предприятия с ясно изразена сезонност и е естествено да демонстрират сходна чувствителност.

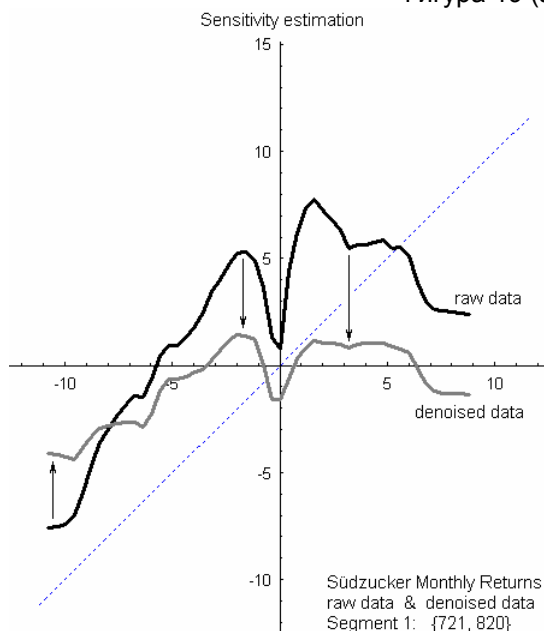

Анализът на шумоподтиснатите сигнали дава възможност да се установи, че характерната форма на кривата на чувствителността (спад около нулата с два пика от всяка страна и рязко пропадане към $r_{\text{market}} < -5\%$) е черта на Südzucker, а не толкова на Hochtief. Макар и повлиян от пазара, Südzucker запазва характерната форма на кривата и след отстраняването на шума, докато шумоподтискането разкрива съвършено различна крива на реакцията при Hochtief. Там шумът в пазара дотолкова е изменил реакцията на актива, че напълно е маскирал истинската му чувствителност, т.е. Hochtief се държи така, защото немският фондов пазар му "заповядва". Всъщност той се стреми да се държи като силно дефанзивен инструмент (положителна доходност дълбоко наляво в отрицателните пазарни възвръщаемости), но пазарът не му позволява да се наложи. Това е пример за слаб актив. На него не може да се разчита да съхрани стабилна крива на реакция на пазарните доходности. Потвърждението на това заключение е видно от оценките на чувствителността на двата актива в следващите сегменти на данните (фиг. 15 във "Финансовият актив: ...").

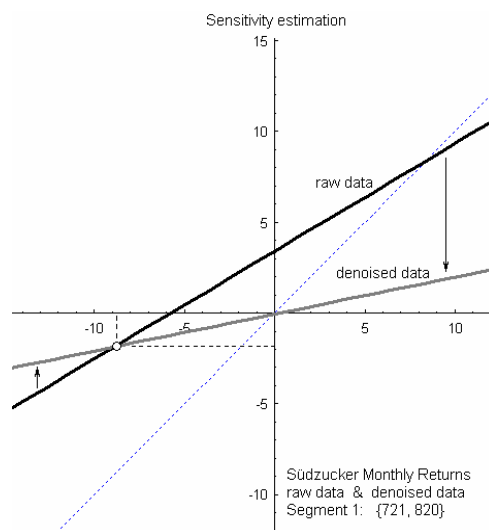
Докато Südzucker запазва в някаква степен характерната форма на кривата, Hochtief развива различна крива всеки път - в Сегмент 2 силно

агресивна крива на висока локална *Бета*, а в Сегмент 3 демонстрира равна крива на малка средна доходност с пик около $r_{\text{market}} = -6\%$.¹⁹

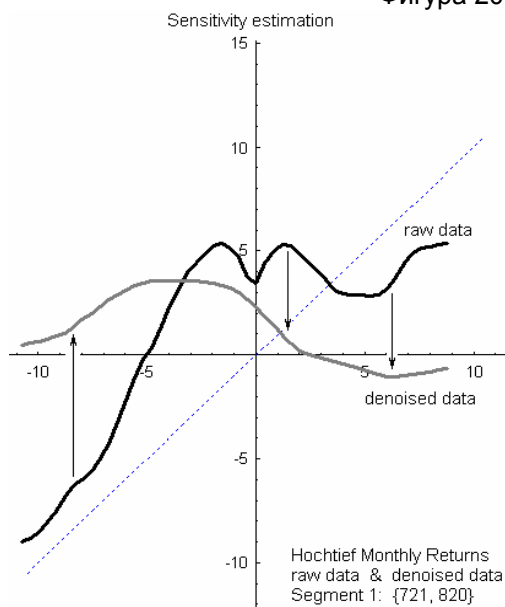
Фигура 19 (а)

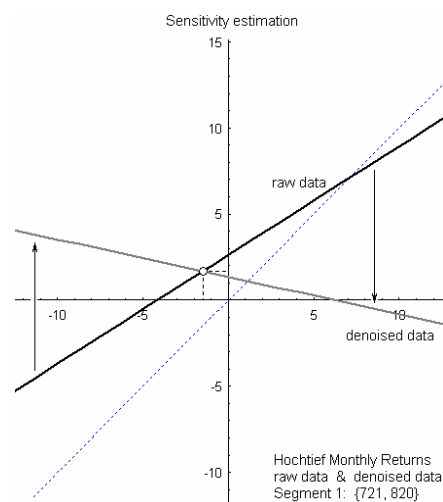
Фигура 19 (б)

Фигура 20 (а)

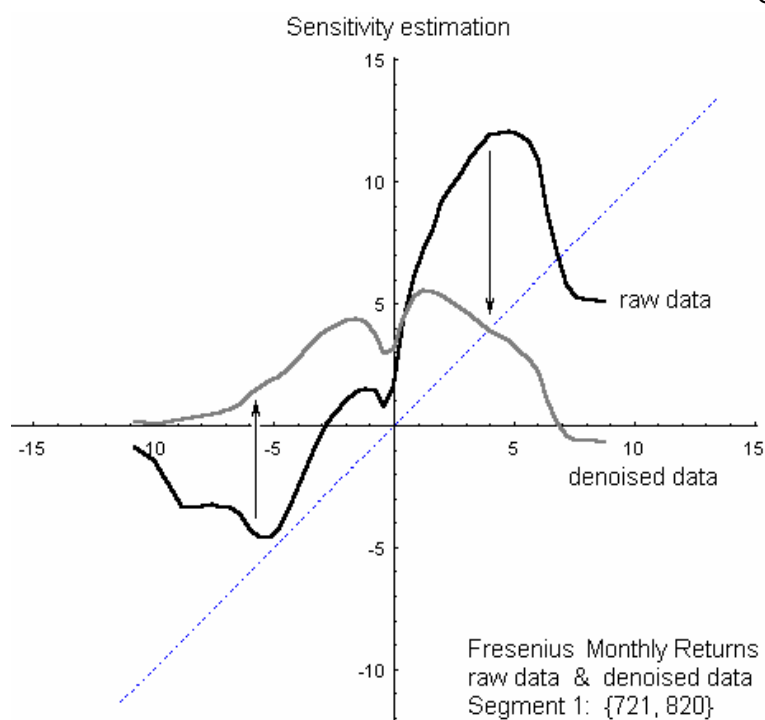
Фигура 20 (б)

¹⁹ Причините за него са описани във "Финансовият актив: ...". Той определено не отразява някаква трайна тенденция или сериозно изменение на самата компания.

Точно обратното явление наблюдаваме при акцията на Fresenius (фиг. 21). При нея характерната форма на кривата на чувствителността от фиг. 19(а) и 20(а) беше открита при шумоподтиснатата оценка, а не при тази по суровите данни. Акцията на Fresenius показва вътрешна склонност към подобно поведение, която е маскирана от влиянието на фондовия пазар. В резултат Fresenius е проявил една сравнително типична крива на реакция спрямо пазарната доходност. Данните са от същия период (Сегмент 1).

Фигура 21

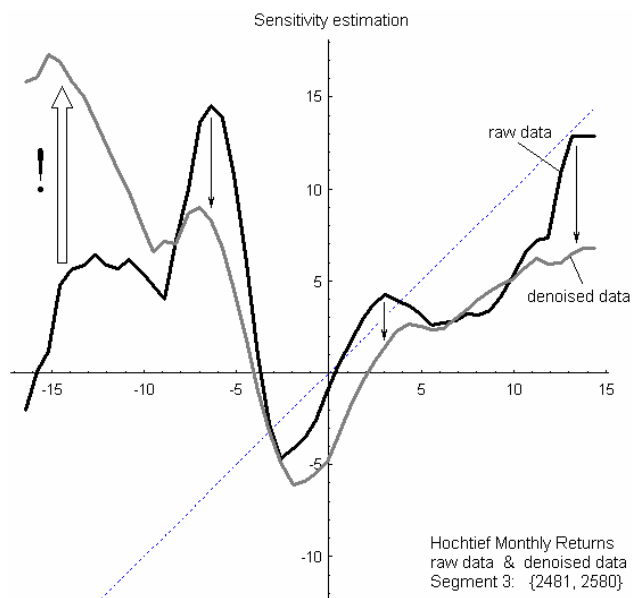

Винаги ли при шумоподтискане се наблюдава конвергиране на емпиричния материал към абсцисата? Интересно е да се види с какво е бил принуден да се "съобрази" пазарът за реакцията на Hochtief в Сегмент 3. Фигура 22 показва съответните оценки. От оценката на Hochtief във "Финансовият актив: ..." беше видно, че активът реагира положително на големи спадове на пазара. Едва графиката на шумоподтиснатата чувствителност дава ясна представа, за какво всъщност става дума. Противно на всички анализи, при които шумът способства за общо увеличение на доходността, изглежда тук активът да е ограничаван в реакцията му от пазарния шум. В периода януари – май 2001 в региона $r_{\text{market}} \in \{-16; -10\}$ фондовият пазар е ощетявал акционерите на Hochtief средно с 10% всеки месец!

След като бяха направени шумоподтиснати оценки на чувствителността и за останалите акции от табл. 3 във "Финансовият актив: ..." стана ясно, че такова развитие не е уникално. Акцията на BASF например показва сходни

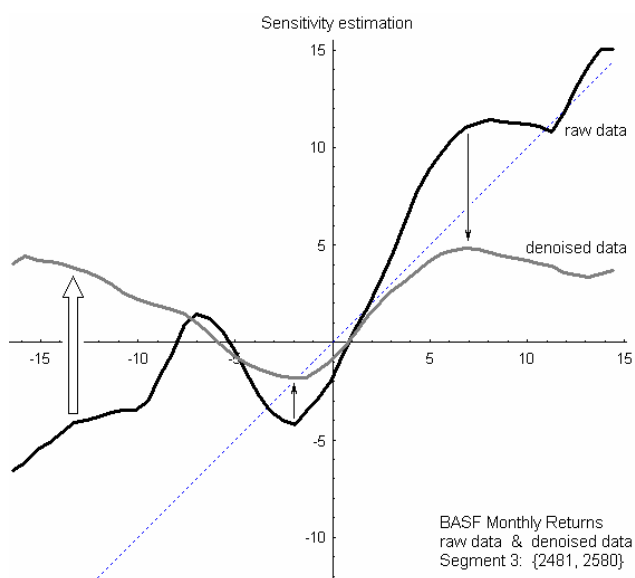
черти с Hochtief в Сегмент 3 (фиг. 23). Основната разлика тук е в причините, довели до това развитие.

Фигура 22

Вместо това, пазарът формира крива на реакция на BASF, която е сравнително типична за повечето активи във Франкфурт - най-общо графика на $\beta > 1$ с няколко спада по нея.

Фигура 23

За BASF не беше открита публикация или някакъв общоизвестен факт (пазарна информация), които да изтъкват причини за подобно поведение. Това с голяма вероятност означава, че видът на кривата на чувствителността (шумоподтиснатата) на BASF отразява вътрешноприсъщи свойства на акцията. На такъв мултинационален концерн изглежда му е тесен немският пазар. Той не му дава възможност да прояви истински солидно вложение.

Таблица 2
Резултати от оценките на чувствителността по шумоподтиснатите данни

Акция	Принадлежност		Отрасъл	Изместване				Равнище на значимост					
				от 1 ^{ва} към 3 ^{та}		от 2 ^{ра} към 3 ^{та}		Оценка 1 ^{ва}		Оценка 2 ^{ра}		Оценка 3 ^{та}	
	DAX-30	DAX-100		ЛИНЕЙНА	НЕПАРАМЕТРИЧНА	ЛИНЕЙНА	НЕПАРАМЕТРИЧНА	ЛИНЕЙНА	НЕПАРАМЕТРИЧНА	ЛИНЕЙНА	НЕПАРАМЕТРИЧНА	ЛИНЕЙНА	НЕПАРАМЕТРИЧНА
Allianz	•	•	застраховане	7.15	7.43	4.53	3.73	0.75	0.77	0.76	0.84	0.28	0.39
BASF	•	•	химия и фармац.	2.43	4.04	0.39	5.17	0.69	0.75	0.05	0.50	0.12	0.59
Bewag	•	•	снабдители	19.75	26.36	17.20	19.18	0.56	0.72	0.15	0.36	0.41	0.59
BMW	•	•	автомобилопр.	7.70	11.60	24.68	30.87	0.66	0.68	0.29	0.50	0.77	0.82
Commerzbank	•	•	финанси	8.14	7.52	1.20	4.17	0.90	0.92	0.80	0.86	0.49	0.60
Degussa	•	•	химия и металург.	0.43	2.23	0.46	2.57	0.60	0.76	0.72	0.78	0.60	0.68
Dresdner Bank	•	•	финанси	10.47	13.13	23.53	22.74	0.67	0.72	0.16	0.57	0.55	0.66
Fresenius	•	•	химия и фармац.	36.13	28.47	92.0	73.34	0.17	0.59	0.38	0.56	0.23	0.42
Hochtief	•	•	строителство	1.89	27.71	90.70	62.47	0.35	0.61	0.65	0.78	0.27	0.60
Hugo Boss	•	•	потребит. стоки	47.19	57.62	34.33	45.04	0.70	0.76	0.15	0.44	0.20	0.42
Klöckner	•	•	машиностроене	10.29	30.26	123.7	149.6	0.37	0.47	0.49	0.63	0.21	0.62
Lufthansa	•	•	въздушни превози	15.90	7.0	3.92	11.0	0.85	0.89	0.87	0.91	0.51	0.63
Porsche	•	•	автомобилопр.	55.24	56.93	28.27	15.87	0.69	0.75	0.90	0.92	0.02	0.30
Puma	•	•	потребит. стоки	54.96	84.77	76.71	99.05	0.09	0.27	0.44	0.51	0.58	0.71
Rheinmetall	•	•	машиностроене	156.5	128.2	122.8	87.32	0.73	0.84	0.53	0.67	0.80	0.87
RWE	•	•	снабдители	1.26	5.58	1.46	2.43	0.77	0.78	0.73	0.81	0.52	0.62
Siemens	•	•	технолог. и софт.	21.22	18.14	40.44	33.56	0.65	0.75	0.27	0.37	0.86	0.89
Spar	•	•	потребит. стоки	0.48	2.48	5.98	6.14	0.68	0.72	0.63	0.70	0.10	0.50
Südzucker	•	•	хранит. промишл.	32.09	36.65	43.65	49.76	0.22	0.38	0.10	0.55	0.23	0.38
ThyssenKrupp	•	•	машиностроене	4.06	2.84	0.35	4.65	0.79	0.86	0.79	0.88	0.40	0.50
Vossloh	•	•	технолог. и софт.	102.3	89.22	150.7	133.1	0.41	0.54	0.09	0.34	0.65	0.88
Wella	•	•	химия и фармац.	32.70	38.36	282.6	277.6	0.59	0.75	0.30	0.50	0.19	0.45

Таблица 2 обобщава параметричните резултати от 132-те шумоподтиснати оценки на чувствителността, направени за акции от Франкфуртския фондов пазар. Правят впечатление по-ниските стойности на средноквадратичното изместване на оценките от един сегмент на данните към друг. При линейните оценки то е средно 48% от изместването при суровите данни, съответно 47% при непараметричните оценки. В табл. 2 средната стойност на равнището на значимост се е установила на 0.49 при линейните оценки и на 0.64 при непараметричните, което означава лек спад съответно с 0.15 и 0.09 в сравнение с табл. 3 във "Финансовият актив: ...". За сметка на незначително намаление в равнището на значимост, шумоподтиснатите оценки показват една съществено по-добра устойчивост и надеждност в сравнение с оценките, правени по суровите данни.

По изместването от основната към шумоподтиснатата оценка може да се съди за силата (мощността) на актива, за неговата способност да налага

на пазара собственото си поведение. Таблица 3 обобщава данните за изместването за 132-те оценки от франкфуртския пазар. Дадени са и усреднените стойности на изместването общо за трите оценки - съответно трите линейни и трите непараметрични. С "♦" са отбелязани шестте най-силни актива.

Таблица 3

Изместване на шумоподтиснатата оценка от оценката по суровите данни
("Сила" на актива)

Акция	Принадлежност		Отрасъл	Изместване от основната към шумоподтиснатата оценка						Средни стойности по оценки		Силни акции
				Оценка 1 ^{ва}		Оценка 2 ^{ра}		Оценка 3 ^{та}				
	DAX-30	DAX-100		ЛИНЕЙНА	НЕПАРАМЕТРИЧНА	ЛИНЕЙНА	НЕПАРАМЕТРИЧНА	ЛИНЕЙНА	НЕПАРАМЕТРИЧНА	ЛИНЕЙНИ	НЕПАРАМЕТРИЧНИ	
Allianz	•	•	застраховане	4.9	11	3.8	6.2	20	17	9.6	11.4	♦
BASF	•	•	химия и фармац.	16	15	39	26	31	36	28.7	25.7	
Bewag			снабдители	3.5	8.3	9.9	12	6.7	11	6.7	10.4	♦
BMW	•	•	автомобилопр.	14	14	22	24	11	25	15.7	21.0	
Commerzbank	•	•	финанси	0.3	8.1	4.3	3.1	3.1	13	2.6	8.1	♦
Degussa	•	•	химия и металург.	18	17	25	22	13	15	18.7	18.0	
Dresdner Bank	•	•	финанси	4.6	8.3	3.1	6.4	11	28	6.2	14.2	
Fresenius	•	•	химия и фармац.	23	27	44	35	57	70	41.3	44.0	
Hochtief			строителство	23	26	44	61	10	32	25.7	39.7	
Hugo Boss			потребит. стоки	14	17	5.8	6.1	3.5	18	7.8	13.7	♦
Klöckner			машиностроене	36	34	108	75	46	43	63.3	50.7	
Lufthansa	•	•	въздушни превози	12	34	29	28	26	27	22.3	29.7	
Porsche			автомобилопр.	30	34	36	33	63	70	43.0	45.7	
Puma			потребит. стоки	81	91	15	14	26	34	40.7	46.3	
Rheinmetall			машиностроене	18	27	34	31	13	48	21.7	35.3	
RWE	•	•	снабдители	13	18	12	15	14	14	13.0	15.7	
Siemens	•	•	технолог. и софт.	16	16	16	13	18	17	16.7	15.3	
Spar			потребит. стоки	3.6	3.5	11	9.4	1.0	7.6	5.2	6.8	♦
Südzucker			хранит. промишл.	14	14	4.7	3.5	20	26	12.9	14.5	
ThyssenKrupp	•	•	машиностроене	3.4	4.1	29	33	44	60	25.5	32.4	
Vossloh			технолог. и софт.	2.4	4.2	8.2	7.7	17	15	9.2	9.0	♦
Wella			химия и фармац.	17	19	62	52	6.8	12	28.6	27.7	

Разбира се, силата на актива има значение тогава, когато кривата на чувствителността има желаните от инвеститора форма и магнитуд. Няма полза от една акция, колкото и да е силна, когато тя реализира предимно подпазарна възвръщаемост/загуби.

4. Заключение

При анализа на въздействието на пазарната доходност върху дохода от даден финансов актив се оценяват данни от вида: въздействие → ефект, конструкция, която в тази разработка разширихме, като добавихме влиянието и на пазарния шум: въздействие + шум → ефект.

Чувствителността на актива дава възможност да анализираме поведението му спрямо това на фондовия пазар. Анализът осигурява солидна основа за вземането на инвестиционни решения за избор на актив с определени характеристики, търсени от конкретния инвеститор.

Линейният модел не гарантира прецизност на оценката. Нерядко и информационната стойност на резултатите е съмнителна. Непараметричната регресия ни приближи до постигането на по-достоверна, гъвкава и същевременно стабилна във времето оценка на чувствителността на дохода.

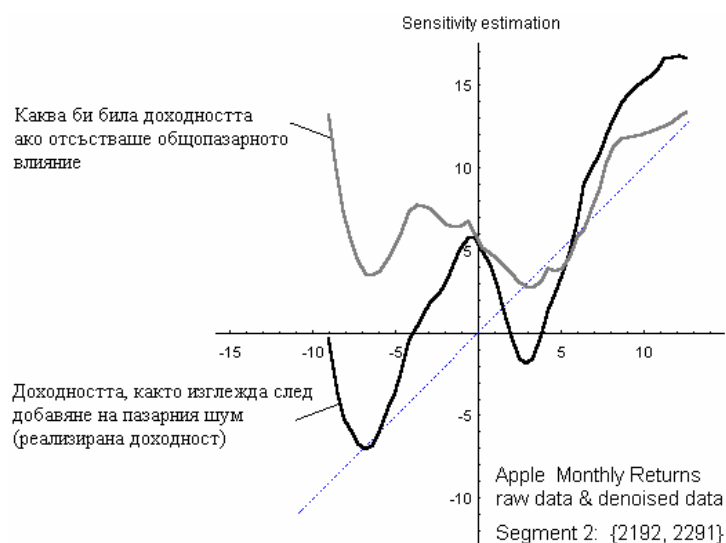
Въвеждането на концепцията за шума в пазара още повече разшири анализа на чувствителността. От *Бета* към кривата на непараметрична оценка на чувствителността разширихме концепцията за чувствителността, като ѝ предоставихме необходимите ѝ повече степени на свобода за описание на доходността. С включването в модела на шума в пазара и неговото влияние върху пазарно търгуваните активи концепцията за чувствителността се разшири допълнително и по отношение способността на актива да наложи на фондовия пазар собственото си поведение.

Новият подход излиза извън рамката, в която поведението на актива се разглежда единствено като *реакция* на определено пазарно въздействие. Той разпознава три отделими групи фактори на доходността на корпоративната акция – собственият сигнал на компанията-емитент (вътрешноприсъщият сигнал), конкретното пазарно въздействие (сигналът на пазара) и общопазарното въздействие (шум).

Понятията за силата или слабостта на актива нямат пряка връзка с неговите постижения във възвръщаемостта. Активът е силен, когато успява да "прокара" на пазара графиката на чувствителността, която би имал при отсъствие на шум в него. Това може да е черта и на актив със слаба доходност. Тогава състоянието би могло да се тълкува повече като неспособност на актива да прикрие недоврите си параметри на доходността.

Един слаб по смисъла на изнесеното дотук актив може да реализира по-добра доходност, отколкото му е вътрешноприсъщо, пак поради шума в пазара. Пример за слаб актив, който съчетава слабостта по отношение на общопазарното влияние с ниска реализирана възвръщаемост имаме, когато шумоподтисната графика се редуцира до графика на ниска доходност при добавянето на пазарния шум (фиг. 24).

Фигура 24

Представените състояния на активите не са перманентни. Интерес представлява развитието във времето на податливостта на акцията на влиянието на пазара. По-нататъшната работа в тази посока ще даде яснота по въпроса, доколко динамиката на чувствителността с течение на времето се дължи на фундаментални промени в свойствата на актива, съответно доколко разминаването на резултатите от непараметричния и линейния метод се дължи на особеностите на непараметричния метод или повече на външни фактори, като например шума в пазара.

На непрекъснато усложняващия се съвременен фондов пазар са необходими все по-точни методи за селекция на активите. Затова постоянно нарастват и изискванията на практиката към методите за оценяване на чувствителността на дохода от активите.

Представените разновидности на непараметричния метод за оценка на чувствителността на финансовия актив към пазарната доходност целят да окажат подкрепа на финансовия анализатор и на отделния инвеститор при вземането на целесъобразни инвестиционни решения. С тяхна помощ инвестиционният избор става по-рационален, а решението на инвестиционната задача - по-благоприятно за вложителя.

КРАЙНОТО ДОМАКИНСКО ПОТРЕБЛЕНИЕ КАТО ФАКТОР ЗА ИКОНОМИЧЕСКИ РАСТЕЖ В БЪЛГАРИЯ

Разглеждани са промените в номиналния и реалния общ доход като основен фактор за домакинското потребление у нас през последните години на преход към пазарна икономика. Във връзка с това се търсят ефектите от измененията в общия разход на домакинствата и тяхната покупателна способност. Установява се, че те са типични за крайно бедна страна.

Направеният въз основа на средната и пределната склонност към потребление анализ, а също и стойностите на мултипликатора и акселератора на домакинското потребление в България през периода 1990-2000 г. показват, че на този етап то не може да поеме ролята на двигател за увеличаване на производството и стимулиране на икономическото развитие у нас.

Домакинското потребление е основна съставна част на разходната структура на БВП. Оттук произтича и неговото важно въздействие върху равнището на икономическата дейност и определящото му значение в механизма на функциониране и развитие на икономическата система.

Потреблението има преди всичко биологична и социална природа, но освен това то има и икономическа същност. По своята икономическа същност "...потреблението в условията на пазарна икономика представлява придобиването на оскъдни блага и използването им за пряко задоволяване на човешките потребности въз основа на търсене, изявени предпочитания и избор, позволяващи минимизиране на разходите и максимизиране на ползите".²

Потреблението на блага е не само резултат от производството, но то придава цел, смисъл и съдържание на производствения процес. То определя неговите мащаби, структура, динамика и посока на развитие. В този смисъл е и важното значение, което потреблението има за по-нататъшното развитие на икономиката.

Когато става дума за потребление, обикновено се разбира използването на блага за пряко задоволяване на определени човешки нужди. Затова и тези блага се наричат крайни, а потреблението им крайно. Потреблението на крайните блага се осъществява от двата основни сектора в икономиката – домакинския и правителствения. Затова от гледна точка на съвременната статистика крайното потребление се измерва чрез сумата от

¹ Людмил Несторов е гл. ас. д-р в катедра "Обща теория на икономиката" СА "Д. А. Ценов" – Свищов, тел: (0631) 279256, факс: (0631) 23472, 24719, e-mail: lusines@abv.bg.

² Вж. Кънев, М. Макроикономика, второ издание. Свищов, Изд. къща "Д. Найденов", 1995, с. 58.

домакинското и правителственото потребление. Именно в качеството си на такова то се разглежда и като елемент от разходната структура на БВП.³

Предмет на изследване в публикацията е крайното домакинско потребление. Причината е, че то заема над две трети от разходната структура на БВП. Оттук и основната цел на анализа е да се посочи каква е ролята на крайното домакинско потребление за изменението в размера на БВП. Въз основа на това да се установи доколко и с какви средства домакинското потребление може да влияе върху динамиката на този основен макроикономически показател, по чието изменение може да се съди за темповете на икономическия растеж в страната.

Основните задачи, които са поставени с оглед постигане на посочените цели, са:

1. Да се изследват основните детерминанти на крайното домакинско потребление. В този смисъл в разработката са разглеждани: общият разполагаем доход (номинален и реален), структурата на общия разполагаем доход, работната заплата, пенсиите и спестяванията на населението.
2. Да се анализират промените, които настъпват в крайното домакинско потребление в резултат от измененията в основните му детерминанти. Изследвани са промените в общия разход на домакинствата в България, в неговата структура, в потреблението на основни хранителни продукти, в покупателната способност на доходите.
3. Да се проследи изменението в средната и пределната склонност към потребление и спестяване.
4. Да се изчислят коефициентите на мултипликатора и акселератора на крайното домакинско потребление през 1990-2000г., въз основа на които могат да се проследят връзките и зависимостите между него и БВП през изследвания период.
5. Да се посочат средствата за въздействие спрямо крайното домакинско потребление, които дават възможност то да засили своята роля като фактор за икономическия растеж у нас.

Потреблението зависи от редица фактори, по-важни от които са доходите и най-вече реалният паричен доход и отделните негови елементи (работна заплата, пенсии и спестявания). Върху тях оказват влияние инфлацията, данъчната, доходната и социалната политика на държавата, а също и традициите, обичаите, народопсихологията и др. В тази разработка се спираме само на измененията в общия доход, работната заплата, пенсиите и спестяванията, които влияят пряко на потреблението и отразяват в себе си въздействието на останалите икономически и неикономически фактори, което е косвено върху крайното домакинско потребление.

1. Основни детерминанти на домакинското потребление

Повече от десет години страната преживява труден преход към пазарна икономика, който е съпътстван с реструктуриране на стопанството, висока инфлация и безработица, силен спад в БВП. Всичко това се отрази

³ Вж. Основни макроикономически показатели. С., НСИ, 1998, с. XIII.

негативно върху покупателната способност и потреблението на домакинствата в България.

В основата на домакинското потребление стои **общият разполагаем доход**. За да достигнем до него и да определим влиянието му върху потреблението на домакинствата в България, е необходимо, първо, да посочим равнището на реалния общ доход, след което да се анализират размерът и структурата на общия доход на домакинствата у нас. Това ще спомогне по-точно да обясним и изясним ефектите на домакинското потребление върху съвкупното търсене, БВП и икономическия растеж.

През периода 1990-2000г. реалният общ доход на лице от домакинство е намалял с 61.2% (т.е. близо с две трети). Най-големият спад е през 1997г. когато реалният общ доход на човек от домакинство достигна едва 29.7% от този през 1990г. В резултат от икономическата и финансовата стабилизация в страната, реалния ръст на БВП и ниското равнище на инфлацията през 1998 и 1999г. се забелязва увеличаване на реалния общ доход спрямо предходната година съответно с 34.1 и 2.2%. За целия период 1997–2000г. годишният номинален общ доход на лице от домакинство е нараснал със 74.7%, а реалният – с 30.2%. Въпреки това през 2000г. общият реален доход намалява с 5% спрямо предходната година, което показва, че през последните четири години не съществува трайна тенденция към повишаване на реалния общ доход и той продължава да е по-нисък от достигнатото равнище през 1995г.

Причините за това неблагоприятно развитие в изменението на реалния общ доход са периодичното нарастване на номиналните доходи в условията на ниска инфлация през 1998 и 1999г. и сравнително по-високата средногодишната инфлация от 10.3% през 2000г.⁴ В основата на тази инфлация стоят най-вече поевтиняването на еврото спрямо щатския долар, поскъпването на петрола и цените на електроенергията. Това доведе до повишаване на цените и на другите стоки, като най-голямо е то при услугите (обществено хранене, лекарски и стоматологични услуги, водоснабдяване, транспорт, образование), при някои хранителни стоки, например зеленчуци, хляб, млечни произведения и др.⁵

Източник на инфлацията през 2000г. са и други фактори като: провежданата здравна реформа; необходимостта от повишаване цените на телекомуникационните и транспортните услуги с цел стабилизиране и оздравяване на тези стопански дейности, за да се приватизират на добра цена; неравномерното изпълнение на бюджета по неговата приходна и разходна част, което води до нарушения в паричното обръщение; все още високите производствени разходи на голяма част от нашите предприятия; все още недобре функциониращите стокови борси и оттам слабостите при определяне на цените на селскостопанските продукти; недостатъчно добрата работа на правителството с браншовите съюзи; наличието на сенчеста икономика, намесата на престъпни групировки при изкупуването на селскостопанските продукти и др.

⁴ Вж. Статистически справочник 2001, С., НСИ, 2001, с. 77.

⁵ Вж. за повече подробности Социално-икономическо развитие на България – 2000г. С., НСИ, 2001, 120-127.

Динамиката на изменение в номиналните и реалните доходи на населението през периода 1990 -2000г. може да се проследи от данните в табл. 1.

Таблица 1

Средномесечен номинален и реален общ доход на лице от домакинство в
България през периода 1990-2000г.

Година	Номинален доход, лв.	Индекс на номиналните доходи, в % при база предходната година	Реален доход, лв.	Индекс на реалните доходи, в % при база предх. година	Индекс на реалните доходи при база 1990г.
1990	254	100.0	209	100.0	100.0
1991	693	272.8	128	61.2	61.2
1992	1337	192.9	137	107.0	65.6
1993	1986	148.5	132	96.4	63.2
1994	3297	166.0	116	87.9	55.5
1995	4878	148.0	106	91.4	50.7
1996	7454	153.0	72	68.0	34.4
1997	75024	1006.5	62	86.1	29.7
1998	119360	159.1	83	134.1	39.7
1999	125	105.0	85	102.2	40.7
2000	131	104.8	81	95.0	38.8

Източник: Бюджети на домакинствата в България 1996г., С., НСИ, с. XII, 2000, с. 11.

Много показателно за домакинското потребление у нас е равнището на реалния разполагаем доход. През 2000г. то намалява спрямо предходната година с 4.5%, което е с 0.5% по-малко в сравнение с реалния общ доход. Този факт се дължи на номиналното нарастване на общия доход след приспадане на дължимите данъци. Ако се намали общият доход с личните осигурителни вноски и направените парични разходи за домашно стопанство, то реалният разполагаем доход намалява с 5.6% (т.е. с 0.6% повече от спада на реалния общ доход). Това е резултат от по-големите разходи за лично осигуряване, които постепенно се превръщат във важно перо на домакинските бюджети съобразно изграждането на съвременна, пазарноориентирана социална система на социално осигуряване, която да не е тежест за бюджета. За последните две години тези разходи нарастват от 13 на 32 лв. средно на лице от домакинство, което е увеличение с близо 2.5 пъти.⁶

Доколкото реалният общ доход е основен фактор за потреблението на домакинствата, съдейки по динамиката на неговото изменение, може да се направи изводът, че в България през периода 1990-2000г. съществува тенденция към бързо и трайно спадане на домакинското потребление.

Това се потвърждава и от структурата на доходите по източници през последните години. При нея се забелязват съществени промени, които по свой начин доказват продължаващия спад в домакинското потребление.

Динамиката на изменение в структурата на общия доход на домакинствата в България за периода 1990-2000 г. може да се проследи от данните в табл. 2.

⁶ Вж. Социално-икономическо развитие на България – 2000г. ..., с. 30.

Таблица 2

Структура на общия доход средномесечно на лице от домакинство в
България за периода 1990-2000г.

Източници	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Общ доход	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Заплата	57.3	45.4	44.4	42.9	38.2	38.0	39.5	37.9	40.1	41.9	38.1
Извън заплатата	0.4	0.4	2.1	2.5	2.8	3.0	3.6	3.0	3.2	5.3	5.3
Социални плащания	18.8	22.6	20.6	21.6	19.0	17.2	19.0	18.7	19.8	20.7	24.5
Домашно стопанство	14.1	21.4	21.2	20.2	25.9	27.6	22.6	24.9	20.7	17.7	16.7
Други	9.4	10.2	11.7	12.8	14.2	14.2	15.3	15.5	16.2	14.4	14.6

Източник: Бюджети на домакинствата в България 2000г., С., НСИ, с. 12, Статистически справочник. С., НСИ, 2001, с. 71.

Относителният дял на **работната заплата** в общия доход на българските домакинства намалява от близо 60% през 1990г. на 39,9% през 2001г.⁷ Причината за това е високата безработица и появата на нови по значение източници на доход, каквито са предприемачеството, доходите от собственост и други извън работната заплата. Годишните темпове на изменение в работната заплата (при база предходната година) показват, че след спада през 1996 и 1997г., през 1998г. се отчита ръст на средната работна заплата 20.7%, а за 1999г. той е 9.1%. Аналогични резултати се получават и за минималната работна заплата, като темповете на прираст са по-големи – съответно 27.5 и 21.6%.⁸

При високия дял на наемните работници от заетото население (около 90%), ниският дял на доходите от работна заплата показва ниска степен на производителност и цена на труда, висока скрита безработица и все по-намаляващо значение на наемния труд като източник на доходи.

През разглеждания период се очертава колеблива тенденция към промяна на относителния дял на доходите от **социални плащания** (пенсии, социални помощи, семейни добавки, стипендии и обезщетения за безработица), в които приоритет имат тези за пенсии. От 18,8% през 1990г., техният дял намалява на 17,9% през 1995г., за да достигне през 2001г. 26.9%.⁹ Като се има предвид силното им обезценяване в резултат от високата инфлация през 1994 и 1997г., явно тези доходи, на които разчита немалка част от населението (безработни, социално слаби, млади и многодетни семейства), реално намаляват. Необходимо е да се отбележи, че за периода 1997-2001г. относителен дял е нараснал с 8 процентни пункта. Това се дължи, от една страна, на макроикономическата стабилизация в страната и сравнително ниската инфлация през периода, което е положителна тенденция, даваща възможност за стабилизиране на доходите и повишаване до известна степен на тяхната покупателна способност. От друга страна обаче, увеличаването на доходите от социални плащания не е голямо, че да даде възможност за повишаване на доходите в системата на националната

⁷ Вж. Статистически справочник. С., НСИ, 2002, с. 67.

⁸ Вж. Социално-икономическо развитие на България 1999г. С., НСИ, с. 36.

⁹ Вж. Статистически справочник. С., НСИ, 2002, с. 67.

икономика до такава степен, за да стимулира икономически растеж. Причината за това са както ограничените възможности на бюджета и пенсионната система, така и нарасналият брой хора, нуждаещи се от получаване на подобни плащания, появили се в резултат от безработицата, бедността и застаряването на населението в страната.

От изследването на структурата на общия доход на българските домакинства става очевидно, че техните основни източници на доходи – работна заплата и социални плащания, които до 1990г. заемат около 70% от него, непрекъснато намаляват като относителен дял. Затова в условията на дълбока и продължителна икономическа криза домакинствата търсят спасение в доходите от домашно стопанство. Относно изменението в техният относителен дял съществува противоречива тенденция. Например от 14,1% през 1990г. той нараства до 24,9% през 1997г., за да спадне на 14.5% през 2001г. и да се върне към своите първоначални стойности от началото на изследвания период.

Домашното стопанство и продукцията, произведена в него, която се използва за продажба или прехрана, помага на българските домакинства да намалят отрицателното влияние на икономическата криза върху своите бюджети. Делът на натуралните доходи от общия доход на домакинствата от 12,4% през 1990г. се увеличава на 25% през 1997г. Така те компенсират до известна степен намалението на доходите от другите източници и търсят начин за запазване на своето жизнено равнище и за противодействие на обедняването.

С началото на икономическата реформа от март 1991г. в България се появили възможности за развитие на самостоятелна стопанска дейност, чрез която да се създаде икономическа основа за развитието на дребен и среден частен бизнес и самозащита на населението от характерния за прехода към пазарна икономика социален риск – бедност. За съжаление обаче през изминалия период подобна дейност не успя да се развие в желаната степен. Основните причини за това са бавните структурни икономически промени, високата инфлация, безработицата и престъпността, които попречи за създаването на необходимите условия за стабилно, проспериращо развитие на малкия и среден семеен бизнес в страната.

Въпреки това се забелязва известно абсолютно и относително увеличение на доходите от предприемачество и собственост в общия доход на домакинствата. Например относителният дял на доходите от **предприемачество** в домакинските бюджети е нараснал през разглеждания период двойно – от 2,2% през 1990г. на 4,4% през 2000г., а делът на доходите от **собственост** четирикратно – от 0,2% през 1992г. на 0,8% през 2000г. За съжаление през 2001г. спрямо предходната при тях има известен минимален спад, като при доходите от предприемачество той е 0.2, а при тези от собственост 0.1 процентни пункта.

Относителният дял на доходите от предприемачество и собственост е прекалено нисък, което говори, че частната собственост в България няма достатъчно пазарно приложение. Причина за това е все още недобре функциониращата пазарна икономика, доказателство за което са неразвеният пазар на земя, на недвижими имоти и най-вече почти символично функциониращият капиталов пазар. Това не дава възможност собствениците

на жилища, вили, земя и реституирани имоти да ги превърнат в активи с производствено предназначение.

Освен това, като се има предвид резкият и силен спад на доходите от работна заплата в домакинските бюджети и все още незначителният дял на доходите от предприемачество и собственост, които не могат да го компенсират, може да се направи изводът, че частната собственост у нас все още не е фактор за нарастване на домакинските доходи и стимулиране от тази гледна точка на икономически растеж. Причините се коренят преди всичко в забавените пазарни и структурни реформи, които да ускорят нейното развитие и пазарно приложение.

Наред с натуралните и паричните доходи от домашното стопанство, в известна степен източник за компенсиране на спада в реалните доходи са трудни установимите от статистиката доходи **извън работната заплата и други доходи**. Техният абсолютен и относителен размер в домакинските бюджети непрекъснато нараства през разглеждания период. В абсолютен размер от 135 лв. средномесечно на лице от домакинство през 1990г. те се увеличават на 230 лв. през 2000г., а относителният им дял в домакинските бюджети се повишава от 9,8% през 1990г. на 14.6% през 2000г. През 2001г. има понижение в относителния дял на доходите извън работната заплата и други доходи спрямо предходната година с 1.1 процентни пункта – той спада на 13.5%.

Въпреки това величината на относителния дял на тези доходи в общия домакински доход е сравнително висок и показва, че прирастът на доходите и жизненото равнище на населението зависят все по-малко от легалния трудов пазар и на практика се формират извън него в сферата на т.нар. "икономика в сянка". Същото се отнася и за онези най-високи доходи, които не се улавят от статистиката и са резултат от преразпределението на националното богатство в условията на все още неразвит и дезорганизиран пазар, какъвто е нашият. Така увеличаването на доходите, създадени в "сивата икономика", дава възможност за компенсиране на спада в доходите от труд и все още липсващите за по-голяма част от населението доходи от собственост. В условията на продължителна икономическа криза това се оказва начин да се поддържа до известна степен достигнатото равнище на потребление на основни за изграждения вече начин на живот стоки и услуги, но не и да служи като средство за стимулиране на производството, заетостта и увеличаване на икономическия растеж.

За голяма част от населението в България основен източник за издръжка са доходите от **работна заплата**. През периода 1990 – 1997г. средната брутна месечна заплата в държавния и кооперативния сектор се увеличава от 378 на 137 583 лв., т.е. 360 пъти. Поради значителния ръст на инфлацията обаче реалният размер на работната заплата през 1997г. намалява спрямо 1990 близо три пъти. Този процес може да се проследи чрез данните от табл. 3.

Годишните темпове (при база предходната година) показват известно стабилизиране и дори нарастване на реалната работна заплата през 1992 и 1993г., след което започва отново намаление. Данните за изменението на реалната работна заплата при база предходната година свидетелстват за трайна тенденция на нейния спад, който продължава и през 1997г., като се

има предвид високата инфлация и задържане растежа на номиналните работни заплати. След 1997г. се забелязва спиране на спада в реалната работна заплата и тенденция към нейното увеличаване спрямо предходната година, като за последните три години то е общо с 34.9%. Въпреки този положителен тренд в изменението на реалната работна заплата тя остава все още наполовина от тази през 1990г. и не може да достигне равнището от 1995г. При положение, че през разглеждания период над половината от паричните доходи на домакинствата се формират от работна заплата, то нейното реално намаление с 51.3% спрямо 1990г. е сигурен показател за бързия и силен спад, настъпил в домакинското потребление през изследвания период.

Таблица 3

Показатели за средната реална работна заплата в България през периода
1990-1997г.

Години	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Реална работна заплата (РРЗ)	378.0	230.8	260.2	263.2	216.0	200.0	159.0	140.2	169.2	180.9	194.1
Прираст на РРЗ спрямо 1990 г.	100.0	-39.0	-31.2	-30.4	-42.9	47.1	-57.7	-62.9	-55.2	-52.1	-48.7
Прираст на РРЗ спрямо предх. година	100.0	-39.0	12.7	1.2	-17.9	-7.4	-20.1	-11.8	20.7	6.9	7.3

Източник: Социално-икономическо развитие на България 1996г. и 2000г. С., НСИ, 1997, с. 108; 2001, с. 46, данни на МТСП; оценка на автора.

Важен източник на паричен доход, който определя потреблението на близо една трета – 29% (2 375 149 човека в края на 2000г.) от населението в България, са **пенсиите**. Относителният дял на разходите за пенсии от БВП на страната през разглеждания период остава постоянен (около 9 – 10%). От около 14% от държавния бюджет през първите години на преход относителният дял на разходите за пенсии нараства на 28% през 1997г., за да достигне през 2000г. 21.4%.¹⁰

В резултат от високата инфлация реалният размер на пенсиите прогресивно намалява. През 1991г. той представлява 66% от тяхната средна стойност спрямо 1990г., за да достигне едва 35% през 1996г. Тенденцията към номинално увеличаване на пенсиите и тяхното реално намаляване продължава. За периода 1995-2000г. номинално те са нараснали 36 пъти, а реално намаляват до 1999г. Пречупване на тази тенденция има през 2000г., когато те се увеличават спрямо 1995г. с 3%.¹¹

Изходът трябва да се търси най-вече в промяната на провеждания тип социална политика, на политиката по заетостта, институционалната изграденост на модела за социално осигуряване и алтернативните форми на заетост. От значение са и методите на приватизация и средствата от нея, които постъпват в бюджета, а също и финансовият контрол спрямо

¹⁰ Вж. Социално-икономическо развитие на България – 1996г. и 2000г. С., НСИ, 1997, с. 111; 2001, с. 42.

¹¹ Пак там.

длъжниците към НСО. Онова, което обаче е важно да се отбележи, е, че едва ли и тези мерки ще помогнат в близко бъдеще за повишаване на пенсиите до такава степен, че да се превърнат в източник за чувствително увеличаване на покупателната способност на пенсионерите и фактор за значително нарастване на домакинското потребление, съвкупното търсене и БВП.

Спестяванията на населението са друг източник на доход, който също влияе на тяхното потребление.

В номинално изражение размерът на спестяванията в България нараства през 1997г. спрямо 1992 повече от 28 пъти. Това увеличение се дължи по-скоро на натрупаните лихви по влоговете на гражданите, отколкото на техните доходи за спестявания. През изследвания период реалният размер на спестяванията силно намалява поради високата инфлация. В края на 1997г. той достига 22,7% от размера им в края на 1992г. Развихрилата се през тази година финансова криза и фалитът на редица банки накара населението да тегли масово своите левови депозити и да ги обръща във валута. Ето защо в края на 1997г. валутните депозити на населението възлизат вече на 57% от общия размер на депозитите, като само в сравнение с 1996г. те са нараснали със 17%. Към 31.12.2001г. депозитите на населението възлизат общо на 5032.1 млн. лв., като над две трети (67.0%, или 3375.0 млн. лв.) са във валута.¹² Така на практика в условията на продължаваща и задълбочаваща се структурна криза (част от която е и финансовата) реалният спад в спестяванията допълнително стана причина за намаляване на възможностите за излизане от кризата чрез използването им като вътрешен финансов ресурс за инвестиции и икономически растеж.

Тенденцията, свързана със спестяванията на населението, е те да намаляват като следствие от неговия стремеж да задоволява първо своите текущи, а не бъдещи потребности. Доказателство за това е, че пределната склонност към потребление от 1991 до 1996г. непрекъснато е много близо до или над единица. Тя ще продължи да има тези високи стойности поради натрупването на редица фактори, оказващи негативно влияние върху жизненото равнище на населението и неговото обедняване. Коефициентите над единица на пределната склонност към потребление показват стремежа на българските домакинства до известна степен да запазят своето жизнено равнище и да противодействат на процеса на обедняване за сметка на своите спестявания или други източници на доход извън работната заплата. Това, от друга страна, показва и невъзможността, поне на този етап от икономическото развитие на страната, спестяванията на населението да се използват като основа за повишаване размера на вътрешните инвестиции и като източник за дългосрочен икономически растеж.

2. Изменение в домакинското потребление

Определящ фактор за размера и структурата на общия разход на домакинствата е разполагаемият общ доход. А той, както посочихме, през изследвания период реално намалява с близо две трети (вж. табл. 1), което оказва своето силно негативно влияние върху размера и структурата на общия разход на домакинствата в страната.

¹² Вж. Статистически справочник. С., НСИ, 2002, с. 94.

По динамиката на изменението на структурата на общия разход може да съдим за изменението в домакинското потребление (вж. табл. 4).

Таблица 4

Структура на средномесечния общ разход на лице от домакинство в
България през периода 1990-2001г.

Години	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2001
Общ разход	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1. Храна	36.3	47.4	43.5	42.9	45.0	46.3	48.2	54.4	47.8	44,0	44,9
2. Алкохол и тютюн	5,5	6,1	4,2	4,3	4,4	4,0	3,9	3,3	3,4	4,1	3,7
3. Облекло и обувки	11.9	8.6	8.3	8.1	7.4	7.1	6.5	5.8	5,8	5,2	3,6
4. Жилище/ел. ток	7.3	7.3	7.3	8.0	7.5	7.2	9.0	9.6	10,2	11,9	12,1
5. Дом. обзавеждане	4.3	4.6	3.9	4.0	3.7	3.4	2.4	2.6	3,2	3,3	2,9
6. Образование	4.6	3.3	3.3	3.2	2.7	2.7	2.1	1.7	2,6	3,3	3,2
7. Хигиена и здраве	2.0	1.8	2.5	3.0	3.7	4.1	4.4	3.3	2,4	2,9	3,9
8. Транспорт и с-ния	8.0	6.7	7.7	7.9	7.7	7.0	7.2	5.5	6,4	7,8	7,7
9. Данъци и такси	6.8	6.0	8.6	7.8	7.3	7.2	6.8	—	5,1	4,3	3,1
10. Р-ди дом. стоп-во	—	—	—	—	—	—	—	3.9	3,9	3,1	3,1
11. Други	13.3	9.8	10.7	10.8	10.6	10.3	9.5	9.9	9,2	10,1	11,1

Източник: Бюджети на домакинствата в България. С., НСИ за съответните години; Статистически справочник. С., НСИ, 2001, с. 73.

Забележка: От 1997г. разходите за данъци и такси са включени към съответните групи разходи.

Очевидно в условията на дълбока икономическа криза българските домакинства разпределят своите разходи така, че се стараят предимно да задоволят първичните си потребности от храна, жилище, здраве и енергия за битови нужди, а едва след това останалите.

Тази констатация се потвърждава и от такъв международно признат критерий, какъвто е относителният дял на **разходите за храна** от общите домакински разходи. През разглеждания период у нас той нараства от 36,3% през 1990г. на 54,4% през 1997г., за да спадне до 44,9% през 2001г.¹³ Съгласно международния критерий относителният дял на разходите за храна не трябва да надхвърля 30% от общите разходи. Това означава, че през разглеждания период от време в България той не само чувствително превишава тази граница, а надхвърля дори и приетия за критичен от икономическа гледна точка предел от 50%.

Към казаното може да се добави и фактът, че домакинските бюджети през изследвания период изцяло се реструктурират под негативното влияние на нарастващите дялове на разходите за храна и енергия за битови нужди, като относително високи се запазват разходите за данъци и такси, транспорт и съобщения. В резултат от това се намаляват относителните дялове на разходите за облекло и обувки, за образование и свободно време,

¹³ Вж. Статистически справочник. С., НСИ, 2002, с. 70.

за домашно обзавеждане. Увеличава се относителният дял на разходите за хигиена и здравеопазване, което е резултат от силното повишение на цените на лекарствата и средствата за поддържане на лична хигиена.

Така очерталата се структура на общия разход на домакинствата в България през последните години е характерна за типично бедни държави. Въпреки различията и особеностите в социално-икономическото развитие на всяка отделна страна според изследване на ООН през 1996г. на държавите, намиращи се в преход, по относителен дял на разходите за храна ние сме на едно от първите места наравно с Румъния и Русия.¹⁴

Независимо от това, че относителният дял на разходите за храна на българските домакинства се увеличава през периода 1990-2001г., то абсолютното потребление на основни хранителни продукти (натура) като хляб, мляко, месо, сирене, плодове и др. намалява. Това също е показател за реален спад в домакинското потребление, още повече, че той преодолява ограниченията на доходния метод.

През периода 1990-2001г. потреблението на основни хранителни продукти претърпява някои изменения (вж. табл. 5).

Таблица 5

Потребление на основни хранителни продукти средномесечно на лице от домакинство в България за периода 1990-2001г.

Продукти	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2001
Хляб и тестени изделия	14.2	15.1	13.4	13.1	13.0	13.0	12.2	11.8	12,2	12,0	11,1
Месо /кг/	3.0	2.2	2.6	2.5	2.2	2.1	2.1	1.4	1,9	2,1	1,7
Месни изделия /кг/	1.5	1.3	1.5	1.3	1.3	1.1	1.0	0.7	0,9	1,1	0,9
Прясно мляко /л/	4.6	4.4	3.5	3.4	3.2	2.9	2.9	2.6	2,7	2,7	2,3
Кисело мляко /кг/	5.5	4.2	3.0	2.5	2.6	2.3	2.2	1.6	1,9	2,2	1,8
Сирене /кг/	0.9	0.8	1.0	0.9	0.8	0.8	0.7	0.7	0,8	0,8	0,8
Плодове /кг/	3.9	3.6	3.9	4.2	4.2	3.9	3.3	2.4	3,0	3,6	2,5
Зеленчуци /кг/	5.1	4.8	5.5	5.4	5.2	4.9	4.6	3.9	5,0	5,0	4,9
Захар /кг/	0.8	0.7	0.9	0.8	0.7	0.7	0.7	0.6	0,7	0,8	0,7

Източник: Бюджети на домакинствата в България за съответните години. С., НСИ; Статистически справочник. С., НСИ, 2002, с. 71.

Сравнително голям е спадът в потреблението на прясно и кисело мляко – 60%, на месо и на месни произведения с над 30%, на сирене – 22% и дори на хляб с над 20%, което обикновено в условията на криза се увеличава.

Поради понижението в реалните доходи на голяма част от домакинствата у нас през последните години се забелязва намаляване на калорийното съдържание на среднодневната консумация на човек, което се дължи най-вече на заместването на по-скъпи хранителни продукти с по-евтини и нискокалорични.

Среднодневното потребление на калории на човек е между 3300-3600. В България през 1980г. то е 3593, а през 1992г. вече е 2831 (т.е. намаляло е с 21%). В развитите индустриални страни почти няма разлика между бедни и богати при потреблението на основни хранителни продукти, докато у нас тези различия са съществени. Това показва трудностите, които изпитват немалка

¹⁴ Вж. Poverty, Children and Policy for Brighter Future. UNICEF, N 3, Flornce, Itali, 1995.

част от българските домакинства при осигуряването на своята прехрана и спада на тяхното жизнено равнище.

Покупателната способност на доходите е количеството стоки и услуги, които може да си купи едно домакинство с даден паричен доход за определено време. Тя зависи както от изменението в абсолютния размер на доходите, така и от равнището на цените и асортимента на предлаганите стоки и услуги на пазара.

Увеличаването на номиналния паричен доход на лице от домакинство през 1998г. е близо 350 пъти, а на общия доход – 470 пъти (вж. табл. 1). Темпът в нарастването на доходите обаче успява да компенсира едва наполовина ръста на потребителските цени за същия период. Поради това покупателната сила на доходите в България силно намаля, по което може да се съди и за процеса на спад в домакинското потребление, протичащ в страната през разглеждания период. Динамиката в изменението на покупателната способност през 1990-2001г. може да се проследи от данните в табл. 6.

Очевидно драстично е намалението в потреблението на основни хранителни продукти като хляб, мляко, сирене и т.н., а също и на важни за всяко домакинство нехранителни стоки, което доказва наличието на рязък спад в жизненото равнище на населението.

Това е високата социална цена, която плаща страната при прехода към пазарна икономика и излизане от продължителната структурна икономическа криза. Изходът е в реструктуриране на икономиката, развитие на частния сектор, привличането на чуждестранни инвестиции с цел стимулиране на икономическия растеж и увеличаване на заетостта, доходите и жизненото равнище в дългосрочен план.

Таблица 6

Покупателна способност на средномесечните доходи на лице от домакинство в България за периода 1990-2001г.

Наименование на стоките	Количества, които могат да се купят със средномесечен доход на лице от домакинство през:		
	1989г.	2001г.	Темп на прираст
1. Хляб/бял/, кг	441	189	-57.1
2. Ориз, кг	216	120	- 44.4
3. Зрял фасул, кг	155	50	- 67.7
4. Картофи, кг	675	224	- 66.8
5. Домати, кг	243	160	- 34.2
6. Пиперки, кг	332	166	- 50.0
7. Прясно мляко, л	654	204	- 68.8
8. Кисело мляко, кг	469	121	- 74.2
9. Сирене, кг.	69	38	- 44.9
10. Свинско месо, кг	41	20	- 51.2
11. Птиче месо, кг	67	37	- 44.7
12. Колбаси малотрайни, кг	55	36	- 34.5
13. Мъжки обувки, чифт	7	4.5	- 35.7
14. Дамски обувки, чифт	7	4.8	- 31.4
15. Детски обувки, чифт	23	8.7	- 62.2
16. Въглища, тон	254	1.3	- 99.5
17. Горива, тон	23	0.1	- 99.6

Източник: Статистически справочник. С., НСИ, 2002, с. 71-72.

3. Промени в средната и пределна склонност към потребление и спестяване

Съобразно модела на циркулационните потоци икономиката се разглежда като единство от взаимоотношения между нейните основни сектори: домакински, производителен (бизнес – сектор), правителствен, финансов и външноикономически. Всеки от тях дава на другите и получава от тях в замяна определени стоки и услуги.

Базисно значение за развитието на икономиката има домакинският сектор. Домакинствата имат пряко отношения към създаването и потреблението на БВП.

Тази връзка и зависимост може да се види от данните в табл. 7, които сочат показателите за средната и пределната склонност към потребление, както и настъпилите в тях промени през периода 1990-2000г.

Представените показатели за средна и пределна склонност към потребление и спестяване са изчислени въз основа на данни за паричните доходи и разходи на домакинствата. Разглежданият период условно може да се раздели на два етапа. Първият е от 1990 до 1995г., а вторият – от 1996 до 2000г.

През първия етап се забелязва, че средната склонност към потребление се увеличава, а към спестяване намалява. Например през 1990г. на всеки лев паричен доход се падат по 0.95 лв. потребителски разход и съответно 0.05 лв. спестяване, а през 1995г. – 1.02 лв. за потребление и – 0.02 лв. за спестяване. Характерен за началото на този етап е острият дефицит от стоки и услуги на пазара. По-голяма част от хората по това време разполагаха със свободни парични средства, които нямаха достатъчно стоково покритие. Средната склонност към потребление през разглеждания период се увеличава в резултат както от рязкото нарастване на потребителските цени и тяхната либерализация през 1991г., така и като следствие от високата инфлация през 1994г. Коефициентите над единица показват, че определяща част от домакинствата използват своите спестявания, за да задоволят текущите си потребности, което личи и от отрицателните стойности на показателя за средната склонност към спестяване през разглежданите години.

През периода 1990-1995г. пределната склонност към потребление е с високи стойности – близо до единица и над нея. Това означава, че при нарастване на паричния доход средно на лице с един лев неговите парични разходи са също толкова и дори по-високи, което косвено доказва икономическата нестабилност и недоброто финансово състояние на домакинствата през разглежданите години. Обяснението за този ефект може да се търси в тоталния дефицит от стоки и услуги на пазара в началото на периода и в това, че доходите на населението нарастват по-бавно от цените на продуктите за потребление.

През втория етап от разглеждания период (1996-2000г.) се забелязва тенденция към намаляване на средната склонност към потребление. Например през 1996г. средната склонност към потребление е 0.95, което е спад в сравнение с предходната година, предхождаща икономическата криза от началото на 1997г. Спадът в средната склонност към потребление

продължава и през следващата 1997г., като за останалите години от периода е налице тенденция към установяване на едно равнище.

Таблица 7

Разполагаем паричен доход и потребителски разход, средна и пределна склонност към потребление и спестяване средномесечно на лице от домакинство през периода 1990-2000 година

Година	Разполагаем паричен доход (лв.)	Паричен потребителски разход (лв.)	Спестяване (в лв.)	Средна склонност към потребление APC	Пределна склонност към потребление MPC	Средна склонност към спестяване APS	Пределна склонност към спестяване MPS
1990	209	198	11	0.95	-	0.05	-
1991	496	500	-4	1.01	1.05	-0.01	-0.05
1992	924	898	26	0.97	0.93	0.03	0.07
1993	1395	1362	33	0.98	0.98	0.02	0.02
1994	2120	2152	-32	1.01	1.09	-0.01	-0.09
1995	3083	3140	356	1.02	1.03	-0.02	-0.03
1996	5307	5034	273	0.95	0.97	0.05	0.03
1997	50080	42738	7342	0.85	0.84	0.15	0.16
1998	84305	71847	12458	0.85	0.85	0.15	0.15
1999	95	81	14	0.85	0.85	0.15	0.15
2000	102	86	16	0.84	0.73	0.16	0.27

Забележка: Стойностите след 1998г. са в деноминирани лева.

Източник: Социално-икономическо развитие на България 1995г. С., НСИ 1996, с. 98; Социално-икономическо развитие на България 2000г. С., НСИ, 2001, с. 37.

За изследвания период потребителският разход остава по-нисък от разполагаемия паричен доход. Причината за това може да се търси първоначално в ръста на инфлацията (през 1996 и 1997г.), а впоследствие в ръста на реалните доходи през 1998 и 1999г. спрямо предходната година (вж. табл. 1). Така, колкото и да звучи парадоксално на пръв поглед, и в двата случая се откроява желанието на домакинствата да задържат част от своя паричен доход под формата на спестяване с цел посрещане на бъдещи потребности в тези несигурни времена. Доказателство за направения извод е увеличаването на средната склонност към спестяване през разглеждания период (от 0.05 през 1996г. до 0.16 през 2000г. (повече от три пъти).

В допълнение може да се отбележи, че обратна връзка и зависимост съществува през посочения период не само между средната, а и между пределната склонност към потребление и спестяване. На всеки един лев прираст на паричния разполагаем доход прирастът на потребителския разход намалява от 0.97 през 1996г. на 0.73 през 2000г., а този на спестяването нараства съответно от 0.03 на 0.27 (с девет пъти). Причината за този резултат също може да се търси в различни посоки. От една страна, промяната в разглежданите показатели отразява влиянието на инфлацията през периода 1996-2000г., а от друга, се запазва стремежът на повечето домакинства в условията на висока инфлация да задържат част от своя паричен доход под формата на спестяване с цел посрещане на бъдещи потребности. Към това трябва да се добави и въвеждането на валутния борд в страната от 1.07.1997г. Той изигра ролята на стабилизиращ фактор за икономиката, което даде възможност за известен ръст в реалните доходи през 1998 и 1999г. спрямо предходната, върна доверието в банките и стимулира към спестяване. Потвърждение на казаното е, че такава ситуация се

забелязва през 1997 и 2000г., като през 2000г. ефектът е по-слабо изразен поради по-ниската инфлация.

Още по-добре изпъква ролята на домакинствата като икономически субекти, когато тяхното потребление се разглежда не само въз основа на паричния, а и спрямо общия им доход и разход. Общият доход на домакинствата се формира като сума от паричния и натуралния доход, а общият разход като сума от паричния и натуралния разход.

Общият доход и разход са взаимно свързани величини от бюджета на домакинствата. Съотношението между тях, както и структурата им (в пари и остойностена натура) силно зависят от икономическото развитие на дадена страна. От направените статистически наблюдения на домакинските бюджети се установява определена тенденция към нарастване на натуралните доходи и разходи както абсолютно, така и относително. Задължително трябва да се отбележи, че увеличаването на тези доходи у нас през разглеждания период се дължи не толкова на нарастване на производствената дейност за задоволяване на собствени потребности в рамките на домашното стопанство, колкото на непрекъснатото повишаване на пазарните цени, по които се остойностяват произведените продукти на домакинствата, извършващи подобни дейности.

Промените, които настъпват в натуралните доходи и разходи на домакинствата, водят до изменение и в техния общ доход и разход, а оттам и в стойностите на средната и пределната склонност към потребление и спестяване. Този процес може да се проследи от данните в табл. 8.

Таблица 8

Разполагаем общ доход и потребителски разход, средна и пределна склонност към потребление и спестяване средномесечно на лице от домакинство през периода 1990-2000г.

Година	Разполагаем паричен доход (лв.)	Паричен потребителски разход (лв.)	Спестяване (в лв.)	Средна склонност към потребление APC	Пределна склонност към потребление MPC	Средна склонност към спестяване APS	Пределна склонност към спестяване MPS
1990	242	226	16	0.93	-	0.07	-
1991	654	609	45	0.93	0.93	0.07	0.07
1992	1242	1008	254	0.81	0.68	0.19	0.32
1993	1855	1543	312	0.83	0.87	0.17	0.13
1994	3102	2451	651	0.79	0.73	0.21	0.27
1995	4568	3254	1404	0.71	0.55	0.29	0.45
1996	7104	5732	1372	0.81	0.98	0.19	0.02
1997	71806	53789	18017	0.75	0.74	0.25	0.26
1998	114163	84925	29238	0.74	0.74	0.26	0.26
1999	121	93	28	0.77	1.18	0.23	-0.18
2000	127	98	29	0.77	0.83	0.23	0.17

Забележка: Стойностите след 1998г. са в деноминирани лева.

Източник: Социално-икономическо развитие на България 1995г. С., НСИ 1996, с.100; Социално-икономическо развитие на България 2000г. С., НСИ, 2001, с. 38.

Данните от табл. 8 показват, че средната и пределната склонност към потребление през разглеждания период силно варират. Въпреки това се забелязва обща тенденция към намаляване на средната склонност към

потребление и увеличаване на пределната. Причината за това е именно натуралният доход (разликата между общия и паричния доход), който, създаван най-вече в домашните стопанства на домакинствата, оказва положително влияние върху тяхното икономическо състояние. Наличието на този положителен факт всъщност доказва, че у нас все още липсва нормално функционираща пазарна икономика, съществува икономическа криза и че силното развитие на домашното стопанство и получените от него натурални доходи не е най-доброто средство за излизане от нея. Домашното стопанство в условията на дълбока и продължителна икономическа криза се явява по-скоро начин за оцеляване на домакинствата в тези условия и запазване, донякъде, на намаленото потребление на основни хранителни продукти, отколкото средство за излизане от нея.

От данните в табл. 8 може да се забележи също, че средната склонност към потребление, изчислена въз основа на общия доход и общия разход, т.е. т. нар. **обща средна склонност към потребление**, е сравнително по-ниска, отколкото средната склонност към потребление по отношение на средномесечния паричен доход и разход на едно лице от домакинство (вж. табл. 7) през разглеждания период. Обяснението на този факт също може да се търси във високия относителен дял на получаваните натурални доходи от българските домакинства.

Друго, което прави впечатление, са по-големите колебания на показателя за **общата пределна склонност към потребление** спрямо пределната склонност към потребление, изчислена въз основа на паричните доходи и разходи на домакинствата през разглеждания период. Причината за това е преди всичко размерът на получаваните натурални доходи (и разходи). Този размер на натуралните доходи (разходи) на домакинствата се определя най-вече от недобрата пазарна конюнктура, високото равнище на цените на стоките и услугите (респ. равнището на инфлацията) и като цяло от лошото икономическото състояние на страната през тези години.

Въпреки посоченото положително влияние на натуралните доходи и разходи на домакинствата в условията на продължителна криза като средство за оцеляване и запазване на жизненото им равнище не бива да се забравя, че когато техният относителен дял се увеличава за сметка на доходите от работна заплата извън работната заплата, предприемачеството и собствеността, това е признак, че икономиката все още се намира в рецесия.

Високите стойности на показателя за общата средна и пределна склонност към спестяване са резултат от по-големите стойности на общия доход, което се дължи най-вече на нарастването на натуралния доход. Това показва, че тези стойности не означават нарастване на реалните спестявания на населението. Доказателство за това е и тяхното значително по-ниско равнище спрямо средната и пределната склонност към спестяване, изчислена въз основа на паричния доход и разход на населението (вж. табл. 7). Това означава още, че размерът на вътрешните спестявания е нисък и не може да служи като основа за нарастване на вътрешните средства за инвестиции и стимулиране чрез тях на дългосрочен икономически растеж.

Направеният въз основа на средната и пределната склонност към потребление анализ показва, че домакинското потребление в България на

този етап не може да поеме ролята на двигател за увеличаване на производството и излизане от състоянието на криза. Доказателство за това е и практиката, че българското домакинство ползва по-голямата част от създадените в домашното стопанство блага за собствено потребление, а не за реализация на пазара.

4. Крайното домакинско потребление и неговото влияние върху изменението на БВП

За да се увеличи домакинското потребление до такава степен, че да влияе силно и положително върху нарастването на съвкупното търсене, БВП и икономическия растеж, е необходимо силно да нараснат реалните доходи и покупателната способност на българските домакинства. Това може да се осъществи единствено чрез увеличаването на производителността на труда, ръста на печалбите в производствените предприятия и оттам повишаване на приходите в бюджета и ръста на заплатите в бюджетната сфера. Източници на този процес могат да бъдат инвестициите и износът, за чието стимулиране трябва да се провежда определена икономическа политика.

В обществените медии у нас се появиха мнения на някои синдикалисти, политици и икономисти,¹⁵ че домакинското потребление може да се стимулира за сметка на минимална инфлация, което ще увеличи вътрешното търсене и производството. Тук не споделяме подобно мнение, тъй като доходите у нас са прекалено ниски и за да имат този ефект, те трябва да се увеличат съществено. За тази цел е необходимо в обръщение да се пусне значителна парична маса, а това едва ли е възможно да се осъществи в условията на все още неработеща пазарна икономика и при наличието на валутен борд като основа на финансовата и икономическата стабилност у нас.

Нашето становище е, че в условията на валутен борд всяко увеличаване на доходите, осъществено за сметка на инфлацията, може да се окаже доста рисковано от дългосрочна гледна точка. Породената от пускането на допълнителна парична маса инфлация може да се окаже неконтролируема и икономиката отново да изпадне в колапс, подобен на този от края на 1996 и началото на 1997г. с всички произтичащи от това отрицателни икономически, социални и политически последици във вътрешен и международен аспект. Най-важната от тях е, че се поставя под въпрос съществуването на валутния борд, свързаната с него икономическа и финансова стабилност, а оттам и членството на страната в ЕС.

Според нас валутният борд не е "свещена крава" и, разбира се, също подлежи на промяна. Въпросът е, че на този етап премахването му няма необходимата за това икономическа основа. Такава би била една функционираща пазарна икономика, с изградени пазарни институции, високо ефективно производство и стабилна парична единица.

Казаното ще се опитаме да докажем чрез изследване динамиката на крайното домакинско потребление и неговото влияние върху измененията на

¹⁵ Вж. Аройо Ж. Алтернативата. – Банки, инвестиции, пари, 2001, N 1, с. 4; Рангелова, В. – Стандарт, 30.04.2002; Съев, Й. Реалната покупателна способност на работната заплата. – Икономическа мисъл, 2000, N 3, с. 72.

БВП през разглеждания период посредством данните от данните в табл. 9.

Таблица 9

Крайно потребление на домакинствата (С) през периода 1990-2000г.

Показатели	Години, приети за база										
	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
С по текущи цени, млрд. лева	25.3	75.6	131.4	220.9	387.7	618.8	1367	11921	15635	16.9	18.2
Индекс на С при база предходната година, %	100.0	84.3	97.7	100.0	99.8	99.4	98.2	82.8	108.1	105.3	103.3
Темп на прираста на С, %	100.0	-15.7	-2.3	0	-0.2	-0.6	-1.8	-17.2	8.1	5.3	3.3
Реално С, млрд. лв. при база 1990г.	25.3	21.4	20.9	20.9	20.8	20.7	20.3	16.8	18.2	19.2	19.8
Реално С при база 1990=100, %	100	84.6	82.6	82.6	82.2	81.8	80.2	66.4	71.9	75.9	78.3
БВП по текущи цени, млрд. лева	45.4	135.7	200.8	298.9	525.6	880.3	1749	17055	21577	22.8	25.5
Индекс на БВП при база предходната година, %	100.0	91.6	92.7	98.5	101.8	102.9	89.9	93.0	103.5	102.4	105.8
Темп на прираста на БВП, %	100.0	-8.4	-7.3	-1.5	1.8	2.9	-10.1	-7.0	3.5	2.4	5.8
Реален БВП в млрд. лв. при база 1990г.	45.4	41.6	38.5	38.0	38.7	39.8	35.8	33.3	34.4	35.2	37.3
Реален БВП при база 1990=100, %	100.0	91.8	85.0	83.9	85.4	87.9	79.0	73.5	75.9	77.7	82.3
Мултипликатор на С спрямо БВП	0	0.54	3.17	0	-9.0	-4.83	5.61	0.41	0.43	0.45	1.76
Акселератор на БВП спрямо С	0	1.87	0.32	0	-0.11	-0.21	0.18	2.46	2.31	2.21	0.57

Източник: Статистически справочник. 1994, с. 115; 1995, с. 107; 1998, с. 178-179; 2001, с. 193 и оценка на автора.

За да изследваме връзките и зависимостите между крайното домакинско потребление и БВП чрез коефициентите на мултипликатора и акселератора, използваме стойностите на техните реални величини. Те се определят въз основа на данни от НСИ за изменението във физическия обем на крайното домакинско потребление и на БВП при база предходната година.

Разглеждайки изменението във физическия обем на крайното домакинско потребление, стигаме до извода, че то реално е намаляло с 21.7% през периода 1990-2000г. Този спад е по-силен от спада на реалния БВП, който за същия период е 17.9%. Най-голямо е понижението на домакинското потребление спрямо предходната година през 1991 и 1997г. (съответно с 15.7 и със 17.2%). Увеличаване на физическия обем на домакинското потребление се забелязва за пръв път през 1998г., като през последните три години то нараства с намаляващ темп и още не може да достигне своите стойности преди кризисната за икономиката 1997г.

Доказателство за казаното е също и фактът, че за разглеждания период реалният общ доход на домакинствата е намалял с повече от една трета, а реалното домакинско потребление само с една пета. Това е много интересен факт, който показва важен дисбаланс между доходи и потребление. Обяснението може да се търси в различни посоки – например в скритата икономика или в косвеното финансиране на бюджетния дефицит, в индексацията на доходите, домашното стопанство, приходите от работа в чужбина и др.

За да постигнем поставената в разработката цел, а именно да видим доколко домакинското потребление може да бъде фактор за нарастване на БВП и следователно за икономически растеж, ще се опрем на кейнсианската икономическа теория. Според нея връзката между домакинското потребление и БВП може да се проследи чрез стойностите на мултипликатора и акселератора, (вж. табл. 9).

Мултипликаторът¹⁶ на домакинското потребление показва как промяната в разходите на домакинствата влияе на промените в БВП. Най-слаб (с отрицателни стойности) е бил мултипликаторът на домакинското потребление през 1994 и 1995г., съответно -9.0 и -4.83. Ниски стойности с отрицателно значение¹⁷ има мултипликаторът през 1992, 1993, 1996 и 1997г., което говори, че през периода 1990-1997г. спадът в домакинското потребление е стоял в основата на спада и в БВП.

Най-високите стойности на мултипликатора спрямо БВП са през годините с най-силен спад в равнището на БВП и най-висока инфлация, а именно 1996 и 1992г. Например през 1996г. (най-кризисната от всички години през разглеждания период) спадът във физическия обем на БВП достига -10.1%, а инфлацията спрямо предходната година бележи рекордния за страната ръст от 579%.¹⁸ Подобна на 1996г. е и 1992г. с втория по сила спад на БВП от -8.4% и инфлация от 64%.¹⁹ Това означава, че в най-кризисните за страната години поради силния спад на производството, инвестициите и реалните доходи на населението домакинското потребление, при равни други условия се оказва най-важният фактор, който не толкова стимулира, колкото не позволи по-силен спад на БВП.

Според кейнсианските разбирания за този показател темпът на нарастване на БВП през последните години се обяснява освен с всичко останало като икономическа политика, така и с прираста в реалните доходи (1998 и 1999г.) и разходите за покупка на стоки и услуги. Това се вижда и от по-високите стойности на пределната склонност към потребление през тези години (вж. табл. 8).

Най-ниските стойности на мултипликатора са през 1994 и 1995г. Това означава, че ръстът, който бележи БВП реално през тези две последователни години, се дължи не на домакинското потребление, а на другите негови елементи като инвестициите, държавните разходи или нетния износ, което не е предмет на нашето изследване.

От анализа на мултипликатора още веднъж, но от друга гледна точка, се доказва направеният вече извод, че домакинското потребление не може да бъде основа за увеличаване на производството и стимулиране на икономическия растеж у нас на този етап. Тези заключения се потвърждават и в изследването на този показател, което прави, макар и по друга методика,

¹⁶ Мултипликаторът на домакинско потребление се изчислява като отношение между стойностите на темпа на прираста на БВП и темпа на прираста на крайното домакинско потребление, посочени в табл. 16.

¹⁷ Това означава, че с отрицателна стойност през съответната година е както темпът на изменение на домакинското потребление, така и този на БВП, което означава, че съкращаването на потреблението води до намаление и на БВП. Поради това тези стойности са дадени в табл. 16 също с отрицателен знак.

¹⁸ Вж. Статистически справочник. С., НСИ, 1994, с. 96.

¹⁹ Вж. Статистически справочник. С., НСИ, 1998, с. 64.

В. Пиримова.²⁰

Намаляването на домакинското потребление през разглеждания период се обуславя както от спада в реалните доходи, така и от променливото равнище на цените. Нормалната реакция на българските домакинства в условията на инфлационно нарастване на цените се комбинира с традиционно спестяване, но всичко това демотивира производителите и инвеститорите, не стимулира увеличаване на производството, заетостта и доходите, т.е. не стимулира икономическия растеж.

Икономическата ситуация в страната се подобрява през последните три – четири години, а това се вижда и от повишаване на доходите, водещо до увеличаване обема на продажбите на дребно и като цяло съживява търсенето на пазара. При ограничените размери на вътрешния пазар обаче и имайки предвид, че нормата на инфлация ще се запази относително постоянна и цените ще се повишават плавно и постепенно, не може да се очаква именно то да се превърне в съществен фактор на растежа.

Казаното се потвърждава и от стойностите на акселератора,²¹ които в нашия случай показват как изменението в БВП променя домакинското потребление. От данните в табл. 9 се вижда, че най-силно положително въздействие има акселераторът на домакинското потребление през 1998 и 1999г., съответно – 2.31 и 2.21. Неговата стойност е нулева през 1993г., а с ниски стойности, но с отрицателно значение и близки до нула е през 1991, 1992, 1995 и 1996г.

Всички тези величини показват, че през целия разглеждан период ние буквално сме си изяждали създадения БВП и не сме го използвали за натрупване и нарастване в бъдеще. Причината е в неговия нисък размер и силен спад, откъдето следва понижението в доходите и потреблението на домакинствата.

Ниските отрицателни стойности през 1994 и 1995г. показват, че ръстът в БВП през тези години не е допринесъл за нарастването, а по-скоро за намаляване на домакинското потребление.

Регистрирани невисоки, но положителни стойности има акселераторът на домакинското потребление през последните три години. Те са следствие от ръста в БВП, ниската инфлация и повишаването на реалните доходи. Това допринесе и за известно нарастване на домакинското потребление през тези години.

Най-висока положителна стойност има акселераторът на домакинското потребление през 1998г., след което през последните две години бавно, но постепенно и силно намалява. Това означава, че домакинското потребление не търпи силно и положително влияние от ръста на БВП. Перспективата, от една страна, е добра, тъй като предполага използване на БВП за нарастване на инвестициите или другите елементи на БВП от неговата разходна структура, което е основа за дългосрочен икономически растеж, но от друга,

²⁰ Вж. Пиримова, В. Растеж, цикличност, конюнктура. С., Университетско издателство "Стопанство", 2001, 238-239.

²¹ Акселераторът на домакинското потребление се изчислява като отношение между стойностите на темпа на прираст на крайното домакинско потребление и темпа на прираст на БВП, посочени в табл. 16.

показва, че това ще става при много ниско равнище на доходите и слаба покупателна способност на населението. Оттук следва, че домакинското потребление не може да бъде основен двигател за икономическия растеж в бъдеще. От направеното изследване, свързано с ефектите на домакинското потребление като елемент от разходната структура на БВП, се вижда, че то следва ръста на изменението в реалните доходи на населението. И тъй като те са свързани преди всичко с ръста на номиналните доходи и равнището на инфлация, от това зависят и възможностите за въздействие върху БВП чрез домакинското потребление, т.е. върху производството, заетостта и доходите, а като цяло и върху икономическия растеж.

Предвид провежданата политика на валутен борд и споразуменията с МВФ, от които зависи финансовата, макроикономическата, а и политическата стабилност в страната, може да се очаква, че рестриктивната доходна политика ще продължи и в бъдеще.

Равнището на доходите у нас е ниско и ще остане такова и в близко бъдеще. Основание за подобно твърдение ни дава все още слабата производителност на труда, ниската конкурентоспособност на продукцията, високите материално- и енергоемкост на производството. Към казаното трябва да се добави изискването за спазване на критериите за приемане в ЕС и по-специално за нисък бюджетен дефицит и понижаване равнището на външния дълг, което няма да даде възможност за чувствително увеличаване на заплатите в бюджетната сфера.

Нарастване на домакинското потребление не може, а и не бива да се търси в увеличаване на паричната маса в обръщение чрез използване на валутния резерв или чрез увеличаване на бюджетния дефицит. Това може да предизвика повторен и по-силен инфлационен шок от преживения вече в края на 1996 и началото на 1997г. Инфлационният шок, както знаем, предизвиква катастрофален спад в реалните доходи, което се трансформира в последващ негативен шок във вътрешното търсене. То спада рязко, тъй като купувачите веднага променят своите предпочитания и нагласи. Те нямат интерес да купуват повече т. нар. "нормални" или "люксови" стоки, а нискокачествени продукти или заместители, характеризиращи се с по-ниска стойност на коефициента на доходна еластичност, което от своя страна принуждава производителите да се откажат от производството на висококачествени и престижни стоки, за да се пригледат към по-ниската покупателна способност на населението. Крайният ефект от всичко това е, че съвкупното предлагане спада трайно и остава нееластично спрямо промяната в цените. Следователно то не може да се стимулира чрез инфлационно нарастване на доходите, потреблението и съответно на съвкупното търсене. Тези доводи ни дават основание да не приемем констатациите на цитираните вече икономисти и синдикалисти, че чрез инфлационно увеличаване на потреблението може да се търси нарастване на вътрешното търсене, а оттам и на производството.

Въпреки големият относителен дял на домакинското потребление в БВП (около 70%) то не може да генерира силен растеж в съвкупното търсене и предлагане, защото се базира на изключително нисък реален доход. За да изпълни тази роля, трябва рязко да се увеличат реалните доходи и покупателната способност, което е невъзможно за кратък срок да се

осъществи на този етап от икономическото ни развитие.

5. Средства за въздействие спрямо домакинското потребление като фактор за икономически растеж в България

Известно увеличаване на домакинското потребление, а оттам и индуциране на по-голямо съвкупно търсене може да се търси в провеждане на определена доходна политика по отношение формирането на работната заплата в бюджетната сфера и в областта на производството, определянето на минималната работна заплата (МРЗ), пенсиите, защитата на спестяванията и равнището на подоходните данъци.

Рестриктивната политика на доходите, която се провежда у нас през последните десет години, освен, че има отрицателен социален ефект, оказва и силно деструктивно влияние върху икономическата ефективност и преструктурирането на икономиката. С особена острота се открояват следните основни тенденции: слаба обвързаност на доходите с производителността на труда, липса на структурни промени в източниците за получаване на доход и рязко свиване на потребителското търсене.²² Това налага някои промени при нейното провеждане.

Основателно е да си зададем въпроса: какво може и трябва да се направи в условията на валутен борд, за да не се пречи на икономическия растеж и същевременно да се спре спадът в реалните доходи, обедняването и да се стимулира домакинското потребление като основен елемент на съвкупното търсене?

Отговорът е, че това може да се постигне чрез политика на неинфлационен растеж на доходите, която да бъде важен елемент на стабилизационната програма за икономическо развитие на страната, какъвто е валутният борд.

Определящо значение за осъществяването на тази цел има формирането на доходите на населението в зависимост от икономическите и финансовите резултати. По този начин няма да се налагат специални мерки за регулиране на работната заплата, каквито бяха индексацията и компенсацията, с което ще се отстрани възможността за тяхното проинфлационно влияние, каквото имаха до въвеждането на паричния съвет. Това се отнася не само до работната заплата във всички отрасли на икономиката, но и до пенсиите и социалните плащания.

Важно значение при провеждането на доходната политика в условията на паричен съвет е ефективната защита на хората, попадащи в сферата на бедността. Рестриктивният характер на доходната политика означава висока социална цена на икономическите реформи, което налага при разработването на различните социални програми за борба с бедността да преобладава диференциран и целенасочен подход при насочване на ограничените средства към най-бедните членове и групи на обществото. Целта обаче не трябва да бъде само тяхното физическо оцеляване, а постепенното преодоляване на натрупаните през последните години

²² Вж. за повече подробности Ангелов, Ив. и колектив. Икономиката на България до 2000г. С., БАН, 1998, с. 39.

диспропорции с другите видове плащания. Възможност за това според нас дава въвеждането на официална граница на бедността.²³

Важно средство за неинфлационен растеж на доходите е стимулиране заплащането в ефективните и ограничаване растежа на заплатите в неефективните предприятия. Това може да се осъществи чрез провеждане на определена данъчна политика, насочена към намаляване на данъците, опрощаване на държавни вземания или кредити и въвеждане на законови разпоредби, съгласно които на губещите предприятия да се налага заповест за изплащане на техните задължения към бюджета и НОИ. По този начин се създава възможност за намаляване на необоснованата икономически диференциация в доходите на заетите в реалния сектор, където поне засега по-големи доходи получават монополните държавни субсидирани предприятия, каквито БДЖ, топлофикационните предприятия и някои други.

От голямо значение за провеждането на гъвкава доходна политика, особено в условията на валутен борд, са колективните трудови договори. При тях договарянето на работната заплата, работното време и надбавките към трудовото възнаграждение трябва да става въз основа на общата ефективност на икономиката и на съответната фирма. Често обаче формираните чрез колективните трудови договори величини не отговарят на конкретната икономическа ситуация в стагниращите сектори на икономиката. Затова е необходимо при сключване на колективния трудов договор да се отчитат особеностите на отрасъла и региона и да се определи работна заплата, която позволява по-висока конкурентоспособност в икономиката.

В условията на паричен съвет и строга финансова дисциплина може да се постигне определен механизъм, чрез който да се ограничи получаването на високи, но незаработени заплати. Подходящо за случая е мнението на В. Цанов²⁴ за губещите предприятия това да се извършва чрез ограничаване достъпа до кредити и заплахата от фалит, а за печелившите – чрез постигнатите крайни финансови резултати и плащането на задълженията им към бюджета и общественото осигуряване.

Основен приоритет на доходната политика днес трябва да бъде постигането на такива доходи и имуществена диференциация, които да отговарят на икономическите резултати, постигнати от отделните икономически субекти. Тя трябва да бъде приемлива за обществото и да не го поляризира.

Сегашната ситуация на голямо подпоходно неравенство, прехвърляне на доходи от бедните и средните слоеве от населението към най-богатите и получаването на неправомерни доходи трябва да се прекрати или поне да се ограничи, като целта е стимулиране потреблението на нискодоходните домакинства. Възможност за това дават различни мерки, насочени към ограничаване на причините, стоящи в основата на този биполярен социален модел, като:

²³ Вж. за повече подробности Несторов, Л. Още един поглед върху границата на бедността и нейното определяне в България. – Проблеми на труда, 1998, N 5.

²⁴ Вж. Цанов, В. Доходи, потребление и социална диференциация. – В: Икономиката на България до 2001 и отвъд до 2010 година. С., 1999, с. 108.

- намаляване на различията в доходите от работна заплата, предприемачество, пенсии и социални плащания чрез провеждането на съответната данъчна и социална политика. В този смисъл трябва да се помисли за въвеждане на официална граница на бедността и намаляване на преките подоходни данъци;
- ограничаване преразпределението на националното богатство чрез разграбването на активи и приватизацията на печалба.

Изход от създадената ситуация на силно подоходно неравенство и спад в реалните доходи може да се търси в различни направления.

В този смисъл са възможни два подхода за определяне на бюджетните заплати. Първият е въз основа на фиксирания относителен дял на разходите за работна заплата в бюджетната сфера независимо от промяната в размера на приходите в бюджета. Това дава приоритет на рестриктивността за сметка на стимулирането при определяне на работните заплати в бюджетната сфера. Вторият е относителният дял на разходите за работна заплата да не се фиксира, а да се определя въз основа на промените в размера на приходите в бюджета. При положение, че има увеличаване на тези приходи подобен подход е по-гъвкав, дава възможност за увеличаване на работните заплати и има стимулиращ ефект за работещите в бюджетната сфера.

Съобразно условията на паричен съвет и подобряване на финансовата дисциплина, посоката, в която трябва да върви колективното трудово договаряне, е към по-голяма диференциация и развитие на браншовото договаряне, които дават възможност за отчитане на особеностите в отраслите и провеждане на по-гъвкава доходна политика.

От важно значение за осъществяването на неинфлационна доходна политика са начините за регулиране растежа на работната заплата. Отчитайки неблагоприятната икономическа ситуация сега, решенията в това направление могат да се търсят в следните насоки:

- създаване на условия за неинфлационен растеж на заплатите, като основа за това в реалния сектор бъдат крайните финансови резултати, а в бюджетния – реалните приходи;
- постепенно отпадане на регулирането на работната заплата отвън в печелившите предприятия с цел стимулирането им за постигане на по-добри крайни финансови резултати.

Централно място в системата на доходите заема минималната работна заплата. Относно нейното определяне и функциите, които тя трябва да изпълнява в икономиката и обществото, съществуват много и различни гледни точки.²⁵

Използването на минималната работна заплата като регулиращ механизъм за определяне на работната заплата и някои социални плащания (помощи за безработни, за платено обучение и др.) е предпоставка за възникването на противоречия между нейната социална и икономическа функция.

Ако МРЗ изпълнява социална функция, тя трябва да защитава работещите от риска. В този смисъл е подходящо тя да се определи въз

²⁵ Вж. за повече подробности Шопов, Д. Икономически и социални измерения на минималната работна заплата. – Проблеми на труда, 1996, N 11, 3-29.

основа на официално приетия праг на бедността. Като такава тя трябва да бъде по-висока от линията на бедността поради поне две причини. Първо, за да отчита по-големите потребности на заетите, и второ, за да въздейства стимулиращо върху трудоспособните бедни да търсят работа.

Ако функцията е регулираща, тогава МРЗ трябва да се определя съобразно реалните условия на пазара на труда, да спомага за по-висока конкурентоспособност на производството и да стимулира към по-голямо търсене на труд. При регулиращата функция МРЗ има за цел преди всичко да задържа растежа на заплатите и на социалните плащания и е средство за провеждане на рестриктивна доходна политика.

В това изследване се защитава мнението, че МРЗ трябва да изпълнява преди всичко социална функция, която да отчита реалните икономически условия, в т.ч. и условията на трудовия пазар. Потвърждение на това мнение е и сегашната практика в България, където през последните години регулацията на доходите остава почти независима от минималната работна заплата.

Неинфлационната доходна политика в условията на валутен борд би трябвало едновременно да стимулира потреблението, съвкупното търсене, производството и да създава условия за намаляване на доходното неравенство в обществото.

Източник за нарастване на реалните доходи и оттам на реалното потребление може да се търси най-вече в поддържането на ниска инфлация, в продължаване преструктурирането на икономиката, увеличаване производителността на труда, преструктуриране на бюджетната сфера, стимулиране на семейния и дребния бизнес, създаване на благоприятен бизнес-климат за привличане на перспективни чуждестранни инвеститори и други макроикономически средства.

Само по този начин домакинското потребление може да съдейства за стимулиране на дългосрочен икономически растеж, чиято основа ще бъде високата икономическа ефективност. Приоритет на този етап от икономическото развитие на България трябва да се даде на инвестициите и нетния износ, които гарантират в дългосрочен план нарастване на производството, заетостта и доходите на голяма част от населението.

ЗЕМЕДЕЛИЕТО - ЕЛЕМЕНТ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА СРЕДА ЗА РАЗВИТИЕ НА СЕЛСКОСТОПАНСКОТО МАШИНОСТРОЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ПОСЛЕДНОТО ДЕСЕТИЛЕТИЕ

През 90-те години на XX век българското селско стопанство тръгна по трудния път на пазарно преобразяване. В него настъпват редица негативни промени, проявяващи се с особена острота и дълбочина. Една част от тях водят до влошаване състоянието на селскостопанското машиностроене, което означава, че измененията, протичащи в отрасъла далече не се "вместват" единствено в системата "селско стопанство". Те я "надрастват" и с равна сила засягат обвързания със земеделието подотрасъл селскостопанско машиностроене. Това по категоричен начин се доказва от съвременното нелепо състояние на подотрасъл "Селскостопанско машиностроене" в страната. На тази основа убедително се налага схващането, че разкриването и отчитането на елементите на икономическата среда и специално на структурните изменения в земеделието върху общата динамика на селскостопанското машиностроене в България има важно теоретично и практическо значение. То ще спомогне да се осъзнае, доколко всички тези процеси и явления са част от нещо единно и неделимо, подчиняващо се на действието на обективния закон на взаимозависимостта.

Много отдавна датира познавателният интерес към значението и ролята на селското стопанство. Видният български учен проф. Константин Бобчев казва "...за значението на селското стопанство няма защо да привеждаме особени данни и аргументи; то е известно на всички."² Сега, вече исторически утвърдената приоритетна роля на земеделието в икономиката на страната и необходимостта от неговото по-нататъшно развитие поставят редица въпроси. Сред тях особено място заема повишаването и поддържането на високо техническо равнище, а оттук и подобряване икономическата ефективност на селскостопанското производство.

Тук ще бъде направен опит за изследване на някои по-съществени проблеми на българското селско стопанство в преходния период. Тези въпроси няма да бъдат разглеждани откъснато, а в контекста на отражението, което оказват върху състоянието и развитието на селскостопанското машиностроене в България. Причина за подобен подход е виждането, че процесите и явленията, определящи съвременния облик на селското ни стопанство, по своеобразен начин кристализират в

¹ Симеонка Петрова е докторант към катедра "Икономика и управление на индустрията" при СА "Д. А. Ценов" – Свищов, тел: (0631) 279397, факс: (0631) 23472, 24719.

² Бобчев, К. Селскостопанска политика. С., Литопечат, 1945 г., с.10.

развитието на обвързаните с него икономически отрасли и подотрасли. Сред тях е и селскостопанското машиностроене на страната. То фокусира всички изменения, съпътстващи прехода на българското земеделие към пазарните принципи. Следователно за развитието на селскостопанското машиностроене на България, земеделието се превръща в съществен елемент от заобикалящата го икономическа среда.

Вярно е, че трудно може да бъде разгадан сложният механизъм, породил съзряването на кризисните ситуации в аграрния отрасъл. Още по-трудно е да бъде разкрито отражението на тези ситуации върху обвързаните отрасли и подотрасли (конкретно селскостопанското машиностроене на страната). Въпреки това, може би си струва да се опита.

Дискусията за влиянието на настъпилите в отрасъла промени върху българското машиностроене на земеделска техника налага търсенето и разкриването на взаимовръзката и взаимозависимостта между двете направления. Внасянето на още по-съществена яснота и прецизност определя последователното анализиране и оценка на състоянието и развитието на българското селско стопанство и селскостопанско машиностроене на съвременния етап. Надяваме се, че подобен анализ ще допринесе за това да бъде даден отговор на въпроса дали през периода на преход към пазарна икономика отрасъл "Селско стопанство" изигра ролята на **"сила"**, която **"взриви"** спокойното съществуване на подотрасъл "Селскостопанско машиностроене" и още: **"Как промените в земеделието се отразяват върху "жизнедеятелността" на селскостопанското машиностроене в България?"**.

Постигането на поставените дотук цели налага пътят на аналитичното изследване да премине през изследване и оценка на:

- мястото на селското стопанство в националната икономика;
- особеностите и обхвата на част от структурните промени в българското селско стопанство;
- състоянието и развитието на селскостопанското машиностроене след 1989г.

Именно фактът, че земеделието е елемент с особена значимост от заобикалящата селскостопанското машиностроене икономическа среда, налага следването на посочения модел на последователно преминаване от един към друг изходен пункт на анализа. Сам по себе си процесът на промяна на отрасъл "Селско стопанство" има трудно разгадаема диалектика. Той, по своеобразен начин, рефлектира върху развитието на селскостопанското машиностроене, съдържа значителна част от промяната в селскостопанското машиностроене. В този смисъл вярваме, че направените по-нататък анализи ще спомогнат за изясняване характера на обвързката между проучваните направления.

1. Място на селското стопанство в националната икономика.

Когато се изследват проблемите на българското селско стопанство в преход към е важно въпросът да бъде разглеждан в общата макроикономическа рамка на страната. Така ще бъдат разкрити условията, в които е поставено съществуването и функционирането на наблюдавания

икономически сектор.³ Освен това би трябвало да се използват предоставените възможности за определяне мястото на аграрния отрасъл в националната икономика. Последното има изключително теоретично и практическо значение, спомагайки да се установи **доколко селското стопанство като потребител стимулира или не “оживлението” на селскостопанското машиностроене в страната.**

В края на 80-те години, икономиката на България проявява ясни признаци за навлизане в дълбока и продължителна криза. Това се подкрепя от извършеното изследване на динамиката на някои основни макроикономически показатели през годините 1990-1999г. (вж. табл. 1).

Таблица 1

Основни макроикономически показатели

Показатели по години	1990	1992	1994	1995	1996	1997	1998	1999
1	2	3	4	5	6	7	8	9
БВП (изменение в % спрямо предходната година)	-9,10	-5,70	1,80	2,90	-10,10	-7,00	3,50	2,40
Потребление (изменение в % спрямо предх. година)	0,60	-4,70	-4,50	-1,90	-6,70	-15,10	7,50	4,70
Инфлация (%)	50,60	63,80	122,00	33,00	311,00	578,50	1,00	6,20
Валутен курс, лв./щ.д.	0,80	23,30	54,20	67,20	175,80	1674,10	1759,10	1,90
Безработица (%)	1,70	15,30	12,80	10,80	12,50	13,70	12,20	16,00
Външнотърговско салдо (% от БВП)	.	-5,85	1,75	-1,60	3,10	5,50	-2,90	-7,80

Източник: Статистически годишници на Република България от годините 1990 - 2000г.; Macroeconomic performance and policy, OECD, Volume IX, p. 26.

Изложените в таблицата данни за основните индикатори на икономиката на България ясно показват, че целият изследван период се характеризира с изключително динамично променяща се макроикономическа ситуация. В рамките на разглежданите години се наблюдават:

- резки колебания в обема на създадения БВП на страната, като основната, наложила се през годините, тенденция е към намаляване. Още в първите години на прехода се отчита чувствително спадане на анализираната величина;
- потреблението, като компонент на крайното използване на БВП, в един продължителен период (1992-1997г.) бележи траен спад. Оттук по недвусмислен начин се разкрива свиване на индивидуалното потребление на населението и на държавно-административните разходи за услуги, потребявани от цялото общество. Положителна оценка заслужават достигнатите стойности на изследвания показател през последните две години от проучвания период;
- равнището на инфлация силно варира през годините на периода 1990-1999г. Високите инфлационни равнища показват сериозно обезценяване на българския лев, вече през 1996-1997г. (тогава финансовата система на страната се оказва в кризисно състояние, а редица банки достигат до банкрут);

³ Под икономически сектор се разбира отрасъл на националната икономика.

- наблюдаваните изменения във валутните курсове на лева спрямо щатския долар потвърждават посоченото;
- равнищата на безработица в България, изразени като съотношение на безработните към икономически активните лица, бележат високи стойности през по-голямата част от изучаваните години. Отчита се тревожно нараснало значение на изследвания показател през последната година от анализирания период (1999г.) – тогава безработицата достига 16,00%;
- външнотърговското салдо на България приема колебливи стойности. Особено нежелан е постигнатият значителен превес на импортните количества стоки и услуги над експортните през 1998-1999г. (отрицателното външнотърговско салдо има негативно влияние върху размера на БВП на страната).

С цел постигане на по-голяма задълбоченост се изисква да бъде направен опит за формулиране на част от основните фактори, оказали влияние върху развитието на националната икономика през периода 1990-1999г. Последните могат да бъдат обобщени в следните по-важни групи:

- *разпадане на Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ)* и съкращаване търсенето на български стоки и услуги на традиционни пазари (страните – членки на СИВ); *трудно завоюване* на нови пазари;
- *структурна реформа* в икономиката на България, стартирала в началото на 90-те години;
- *висок външен дълг на страната*, възлизащ на около 10 милиарда долара през 1990 г. или около 127% от БВП;
- *премахване на държавния монопол и либерализация на цените*;
- *наложено международно ембарго* върху търговията, вследствие на военните конфликти на Балканите и Близкия Изток;
- *спиране отпускането на държавни кредити и гаранции*;
- *слаба привлекателност* на страната за чуждите инвеститори.

Силата на отражение на посочените фактори върху развитието на българската икономика до голяма степен предопределя общата макроикономическа рамка на страната.

Резултатите от извършеното изследване на динамиката на основните макроикономически показатели на България през периода 1990-1999г. са основание да бъде направен следният по-съществен извод: през преходния период съществуването и функционирането на икономическите сектори, в т.ч. и на отрасъл “Селско стопанство” е поставено в неблагоприятни макроикономически условия (особено кризисни се оказват годините 1996-1997г.; относителна стабилизация на българската икономика се наблюдава през последните две изследвани години – 1998-1999).⁴

Заедно с установяване на макроикономическите условия, в които е поставено функционирането и развитието на българското земеделие, от

⁴ В доклада си “Българската икономика в XXI век: по правият път”, Гарабед Минасян (ст.н.с. I ст., д-р ик.н. в Икономически институт на БАН) подчертава: “Сред неустановена и колеблива динамика с преобладаващи спадове (не рядко катастрофални) в края на XX век българската икономика регистрира стабилизация.” За подробности Вж. <http://www.svishtov.com/book/default.asp>

значение за теорията и практиката е определянето на **мястото на аграрния отрасъл в националната икономика** (вж. табл. 2).

Таблица 2

Относителен дял на селското и горското стопанство в икономиката на страната

Относителен дял на селското и горското стопанство	1990	1992	1994	1995	1996	1997	1998	1999
1	2	3	4	5	6	7	8	9
в БВП, %	18,32	11,42	11,49	12,66	14,51	23,82	18,75	15,10
в Брутната добавена стойност, %	18,28	12,00	12,30	13,40	15,40	26,60	21,10	17,30
в т. ч. частен сектор	-	20,30	21,10	18,40	26,10	41,10	32,40	25,90
в заетостта, %	17,90	20,70	22,80	23,40	24,40	24,30	24,30	25,90
в инвестициите, %	9,80	4,50	2,70	2,30	2,60	2,80	2,50	2,60

Източник: Статистически годишници и справочници от годините 1990 - 2000 г.

Прегледът на данните от таблицата е основание за формулирането на констатацията, че през последните две години от наблюдавания период се наблюдава спад на относителния дял на аграрния сектор в общата величина на БВП на страната. Това не изключва обстоятелството, че в рамките на изследваните години, дялът на аграрния сектор в БВП приема стойности между 11,42 и 23,82%, а в брутната добавена стойност – между 12,00 и 26,60%. Тук търсенето на значението и мястото на този сектор в националната икономика налага да бъде подчертан фактът, че “след кризата през 1996-1997г. селското стопанство беше единственият сектор, в който добавената стойност се увеличи с около 30% в сравнение с 1996г.”⁵ Необходимо е да се направи уточнението: през втората половина на разглеждания период се забелязва увеличаване величината на брутната добавена стойност, създадена в частния сектор.

Особен интерес представлява привеждането на оценката на Организацията за сътрудничество и развитие (OECD) за българското селско стопанство: “...аграрният сектор е наистина важен за българската икономика, създаващ сериозен дял от общата продукция на отраслите на материалното производство (втори само след индустриалния сектор)”⁶. В този смисъл, постигането на по-голяма визуална изразителност налага относителното тегло на селското и горското стопанство в общия БВП на страната да бъде представено графично с помощта на фиг. 1.

Значението на аграрния сектор се изразява и в приноса му при създаване на работни места. Съгласно изложените данни в табл. 2, през 1999г. спрямо базисната 1990г. се установява 8% нарастване на относителния дял на броя на заетите в селското стопанство спрямо общия брой в националната икономика. До голяма степен това нарастване се дължи

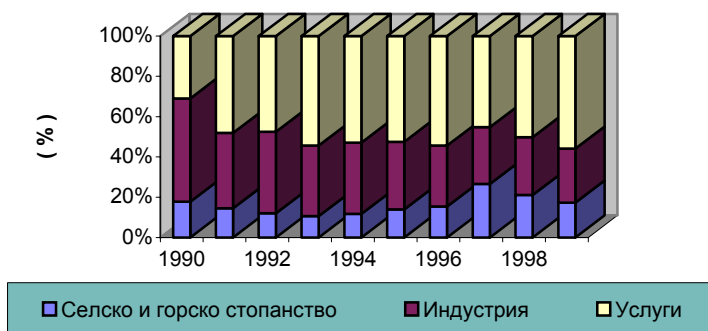
⁵ Симова, А. Някои показатели за развитието на селското стопанство в България и в Европейския съюз - Икономическа мисъл, бр. 5, 2000 г., с.79.

⁶ Agricultural Policies, Markets and Trade, Monitoring and Outlook, OECD, Paris, 1993, p. 54.

на закриване на работни места в промишлеността и преминаване към отрасъл “Селско стопанство”.

Фигура 1

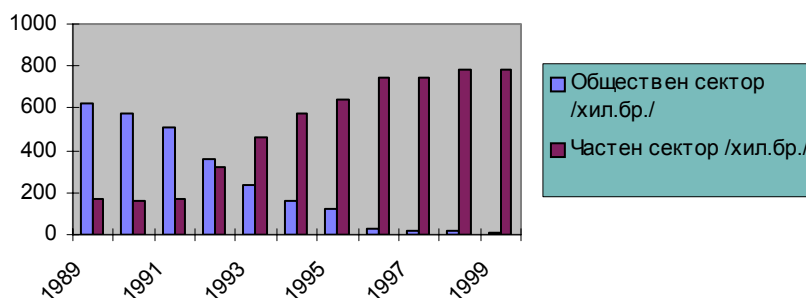
Структура на БВП на България през периода 1990-1999г.

Задълбочаването на изследването по отношение на заетите в аграрния отрасъл дава възможност за оценка на броя на заетите в обществения и в частния сектор на наблюдавания отрасъл. Резултатите показват, че през периода 1990-1999г. се очертава ясна тенденция към увеличаване броя на заетите в частния сектор (вж. фиг. 2).

Фигура 2

Брой на заетите в обществения и в частния сектор на отрасъл “Селско стопанство”

Източник на данните: Статистически годишници на Република България от годините 1990-2000г.

Основна причина за преминаването на заетите от обществения сектор в частния е ликвидирането на изградените до 1990г. земеделски структури.

Анализът на направените инвестиции в българското селско стопанство през периода 1990-1999г. разкрива, че след 1990г. размерът на инвестициите в изследваното направление рязко намалява. Една от важните причини за това е, че земеделските производители не разполагат със свободни парични ресурси, за да предприемат подобна стъпка. Стопанската практика, показва,

че приоритетна роля в инвестирането в отрасъла има Държавен фонд "Земеделие".⁷ Така през 1999г. търговските банки са отпуснали кредити за инвестиции на одобрени от фонда проекти, чиято обща стойност е 15 122 хил.лв. (46,80% от броя и 48,50% от общата стойност на проектите).⁸ Последно приведените цифри разкриват сериозни проблеми с достъпа до кредити. За структурата на направените инвестиции в селското стопанство може да се съди от отпуснатите кредити от търговските банки (вж. табл. 3).

Таблица 3

Структура на отпуснатите банкови кредити през периода
1996-1999г.

Направление:	1996г.	1997г.	1998г.	1999г.
	Отн. дял (%)	Отн. дял (%)	Отн. дял (%)	Отн. дял (%)
Земеделска техника	68	56	68	58
Животновъдство	28	37	21	18
Растениевъдство	4	7	9	20
Строителство	-	-	2	4
Общо:	100	100	100	100

Източник на данните: Аграрни доклади на МЗГ от: 1998 г.; 1999 г.; 2000 г.

Според данните в таблицата се установява по-висок, спрямо останалите, относителен дял на отпусканите от търговските банки кредити през периода 1996-1999г. за закупуване на земеделска техника (между 56 и 68%). От една страна, този дял може да бъде приет като **индикатор на повишения интерес към земеделската техника**. От друга страна, недвусмислено се разкрива растяща, в рамките на изучавания период, потребност от подобен род техника. Тук специално внимание заслужава следният факт: през 1999 г., като резултат от осъщественото инвестиционно кредитиране в селското стопанство са влезли 35 броя нови комбайни, 14 броя трактори от внос и **66 броя български трактори**.⁹

Всичко това е продиктувано от желанието да бъде определено мястото на аграрния отрасъл в националната икономика. Извършеното изследване предоставя възможност да бъдат направени следните **по-важни изводи**:

⇒ **отрасъл "Селско стопанство" заема стратегическо място в икономиката на България**. Средният относителен дял за десетилетието (1990-1999 г.) на селскостопанското производство в БВП на страната възлиза на 15,76%. Сравнението показва, че в страните от ЕС тази стойност е значително по-ниска – само 2,5 %.¹⁰

⇒ **националният аграрен отрасъл има съществен принос при създаване на работни места** – през 1999 г. в него са ангажирани повече от 25% от общия брой на заетите в икономиката. В страните от ЕС този брой е

⁷ ДФ "Земеделие" се създава през 1995г. съгласно Закон за защита на земеделските производители, обн., ДВ, бр. 57 от 1995 г.

⁸ Аграрен доклад на МЗГ, 2000 г., с. 63.

⁹ Близнашка, К. Резултати от някои нови кредитни схеми на ДФ "Земеделие". - Земеделие плюс, 2000 г., бр. 12, с. 9.

¹⁰ European Agricultural Policy: Between Reform and Enlargement, CEPC, Working Party Report, № 17, 1997, p. 21.

5,7%.¹¹ Съпоставката се налага от необходимостта да бъде дадена ясна оценка на мястото и ролята на изследвания сектор в българската икономика. Необходимо е да бъде отразена и очерталата се (след 1990г.), тенденция към увеличаване броя на заетите в частния сектор на отрасъл "Селско стопанство";

⇒ след 1990г. се наблюдава изключително ниска инвестиционна активност в отрасъла (успоредно с това се разкриват сериозни проблеми при инвестиционното кредитиране). Прегледът на структурата на направените инвестиции в селското стопанство през периода 1996-1999г. показва нарастващ потребителски интерес към земеделска техника.

Последно изведената констатация, в съчетание с посочените, има съществено значение. **От една страна, се разкрива потребност от земеделска техника.** От друга страна, се очертават приоритетни контури на селското стопанство в националната икономика. **Точно тук се поражда необходимостта от изследване взаимовръзката и взаимозависимостта между българското селско стопанство и селскостопанското машиностроене.** По този път може би ще бъде даден оптимален отговор на въпросите за **влиянieto на селското стопанство, като потребител на земеделска техника върху сектора, създаващ такава техника в България.** Заедно с това ще бъдат разкрити и някои от значимите проблеми, съпътстващи прехода на двете икономически направления към пазарните механизми. Тези проблеми се преплитат в сложен механизъм, разгадаването на който се оказва нелека задача.

2. Особенности и обхват на структурните промени в българското селско стопанство.

Открояването на някои от основните характеристики на стартиралата в началото на 90-те години структурна реформа в българското селско стопанство налага потребността от очертаване на определени рамки, в които се извършва този процес. Насочването на изследователския интерес в тази област спомага за внасяне на яснота и прецизност при идентифициране на характера и динамиката на промените, засягащи основни пропорции в отрасъла. Тези промени имат отношение както към сегашното състояние на селското стопанство, така и към неговото развитие в перспектива. Те имат особено отражение и върху обвързаните с аграрния отрасъл икономически направления (конкретно селскостопанското машиностроене). В този смисъл, специално внимание заслужават следните по-важни насоки на изследване - настъпилите през 90-те години промени в структурата на поземлената собственост и тези в аграрната структура на българското земеделие. Акцентът на научноизследователското внимание се поставя точно върху тях, защото връзката между селскостопанското производство и селскостопанската техника се влияе в много голяма степен от организацията на земеползването и съществуващите по този повод структури.

Промяната на структурата на поземлената собственост може да бъде разгледана в следната светлина: До 1990г. собствеността върху

¹¹ European Agricultural Policy: Between Reform and Enlargement, CEPC, Working Party Report, № 17, 1997, p. 21.

земята на България е държавна, кооперативна и общинска. След 1991г., в тази собственост настъпват сериозни промени. Така през 1999г., 96,4% от общият размер на обработваемата за страната земя се обработва от **частни стопанства**, от тях земеделски кооперации – 36,4%; държавните и общинските стопанства обработват незначителен дял – 3,6%.¹²

Тук специално внимание заслужава отбелязването на следния факт: най-общо, началото на структурните промени в българското земеделие се поставя с приемането през 1991г. на Закон за собствеността и ползването на земеделските земи.¹³ По своята същност, в аграрната наука, този закон се определя като закон за поземлената реформа.¹⁴ В основата му стои **възстановяването на частната собственост върху земята** (това предопределя нов тип поземлени отношения - аренда, наем на земеделски земи и всички останали сделки със земеделски земи). Този принцип се утвърждава като основен и определящ решаващите характеристики на структурните промени в българското земеделие. За характера, темповете и резултатите от възстановяването на собствеността върху земята, през годините са изказвани научнообосновани становища от редица български автори.¹⁵ Доминиращи позиции има разбирането, че поземлената реформа се осъществява със забавени темпове. Така през 1992г. възстановеното право на собственост в съществуващи или възстановими стари граници възлиза на 5.53% от определената за възстановяване земя; през 1995г. този процент е 16,22%; в края на 2000г. – 99,49%.¹⁶ Тези числови стойности подкрепят становището, че процесът на възстановяване на поземленото право се оказва твърде продължителен, обхващащ повече от десет години. Внасянето на още по-съществена яснота изисква обстойно и задълбочено изследване за рефлексията на аграрната реформа върху цялостното реструктуриране на отрасъл "Селско стопанство".

Промяната на аграрната структура на българското земеделие е другата ярка отличителна черта на настъпилите структурни промени в селското стопанство. Аграрната структура се оказва "...най-съществено засегнатият структурен разрез на земеделското производство – съотношението между земеделските стопанства според размера на стопанисваната от тях земеделска земя"¹⁷ (тук аграрната структура е дефинирана в най-тесния, но и в най-точния ѝ смисъл). Всъщност възстановяването на частната поземлена собственост е основния фактор, оказващ влияние върху облика на аграрната структура на българското земеделие. В този смисъл, значима особеност е, че съгласно законовата уредба на поземлената реформа, се пристъпва към прекратяване

¹² Статистически годишник, 2000 г., с. 263.

¹³ Вж. ДВ, бр. 17 от 01.03.1991 г. (законът има последващи редица изменения и допълнения)

¹⁴ Трябва да бъде правена разлика между поземлена и аграрна реформа. Правото на собственост е следствие от завършване на поземлената реформа, докато стопанисването е свързано с провеждането на цялостната аграрна реформа.

¹⁵ Вж. Трендафилов, Р. Аграрна политика. Тракийски университет, Стара Загора, 2001 г., с. 306-308; Становища в тази насока са приведени и в книгата "Структурни промени в земеделието на Република България". Колектив на БАН, Изд. Горекс Прес, С., 1997 г., с. 7-9.

¹⁶ Статистически справочници от различни години.

¹⁷ Колектив на БАН. Структурни промени в земеделието на Република България. Изд. Горекс Прес, С., 1997 г., с. 10.

съществуването на ТКЗС и организациите, създадени на тяхна основа. Така през 1989г., в България се отчита наличието на 269 бр. АПК, които са със среден размер 140 хил. дка. и обработват 86% от общата обработваема земя.¹⁸ Започва изграждането на нови производствени структури – частни земеделски стопанства¹⁹, частни кооперации и др. (вж. табл. 4).

Таблица 4
Структура на частните земеделски стопанства по размер на обработваемата земя към 1 януари 1995г.

Размер на обработваемата земя	Частни земеделски стопанства (брой)	Дял от общия брой (%)	Общ размер на земята (ха)	Дял от общия размер на земята (%)	Среден размер на земята (ха)
до 0,2 ха	915 217	51,5	83 101,7	3,2	0,091
от 0,2 до 0,5 ха	363 564	20,4	118 412,8	4,5	0,325
от 0,5 до 1 ха	256 442	14,4	180 535,2	6,9	0,704
от 1 до 2 ха	156 473	8,8	214 634,0	8,2	1,372
от 2 до 5 ха	68 474	3,9	205 148,1	7,8	2,996
от 5 до 10 ха	13 446	0,8	90 299,3	3,5	6,716
над 10 ха	3 506	0,2	1 728 427,0	65,9	492,991
Общо	1 777 122	100,0	2 620 558,1	100,0	1,475

Източник: По-ново изследване за класификацията на частните земеделски стопанства не е осъществявано от НСИ.

В структурата на частните земеделски стопанства се включват такива, които притежават своя или стопанисват чужда земя (или съчетават двата начина). Според данни в табл. 4 частните земеделски стопанства (нерегистрирани по Търговския закон) в средата на 90-те години обработват близо 55% от общата обработваема земя на страната. Средният размер на стопанисваната притежавана земя от отделните стопани е близо 15 дка. Най-голям дял от частните стопанства (51,5%) обработват земя с размер до 0,2 ха (2 дка). Значителен е и броят на стопанствата, обработващи земя от 0,2 до 0,5 ха и от 0,5 до 1 ха (от 5 до 10 дка). В тези три групи попадат 86,3% от частните земеделски стопанства, а общият размер на обработваемата от тях земя е 14,6%. Най-малък е относителният дял на стопанствата, обработващи над 10 ха; в тях обаче се стопанисва най-голям дял от общата обработваема земя – 65,9% или средно по 493 ха (4930 дка).

Интерес представляват данните за новоизградените земеделски кооперации – те са другата основна селскостопанска производствена единица. Средният размер на стопанисваната от тях земя през разглеждания период възлиза на 544,7 ха (5447 дка). Общо земеделските кооперации обработват близо 37% от размера на обработваемата земя в страната. Задължително е да бъде отчетено обстоятелството, че този вид селскостопански структури се характеризират с “кратък живот” на своето съществуване и функциониране. Следователно последното рефлектира върху общия ефект от тяхната дейност, а оттук и върху цялостния размер на земеделското производство. Доказването на подобна теза изисква по-детайлно вглеждане в показателите на селскостопанската продукция.

¹⁸ Трендафилов, Р. Цит. съч., с. 304; В: Размерът на селскостопанските единици и настъпилите промени в него, се подлага на обстойно разглеждане още в Gray, Kenneth R.. Soviet Agriculture - Comparative Perspectives. Iowa University Press / Ames, 1990 у., р. 220-221.

¹⁹ В икономическата литература често ги определят като частни земеделски ферми.

Аналитичното изследване на представените данни има за цел да даде възможност за общо характеризирание на аграрната структура на земеделието на България през 90-те години. Това практическо изследване обаче още не е достатъчно за пълно оценяване на проучваната структура. Внасянето на по-съществена яснота и прецизност изисква да бъде направен кратък преглед на научните изследвания в областта на аграрната структура у нас. Тази проблематиката в икономическата ни литература е изяснявана от редица автори през годините. Във фундаменталния труд на Кирил Георгиев Попов – “Стопанска България” отделните поземлени притежания в периода 1879-1911г. са групирани общо в 5 групи според размера им: дребни – до 20 дка; малки – от 20 до 100 декара; средни – от 100 до 300 дка; големи – от 300 до 1000 дка, и едри – от 1000 дка нагоре.²⁰ Идеите за структурирането на земеделските стопанства в България на К. Г. Попов са доразвити и съобразени с промените в земевладението и земеползването след началото на 20-те години от друг познавач на аграрната структура на българското земеделие – проф. Ст. Загоров.²¹ Той също се придържа към постановката, че дребни са стопанствата с размер до 20 дка, следващата група – малки, разделя на две подгрупи от 20 до 50 дка и от 50 до 100 дка, средни от 100 до 300 дка и големи – от 300 до 1500 дка.

Придържайки се към така изложените групирания на земеделските стопанства и имайки предвид, че в съвременната аграрна структура на българското земеделие относителният дял на стопанствата, притежаващи земя до 20 дка (2 ха) в общия брой частни земеделски стопанства, съгласно данните от табл. 4 е 95,1%, се налага следната констатация: аграрната структура на българското земеделие, определена на базата на размера на стопанисваната земя през последното десетилетие се характеризира с преобладаващ дял на **дребните земеделски стопанства**. Тук с изследователска цел ще бъде направена съпоставка с постиженията на страните от ЕС. Тяхната практика показва, че обратно на процесите в България, там се наблюдава преструктуриране на земеделието, водещо към окрупняване на стопанствата и увеличаване на средния размер обработваема земя.²²

Изложените дотук постановки, засягащи някои от основните направления на изява на процеса на преструктуриране на българското земеделие, дават основание да бъдат направени следните по-съществени изводи: възстановяване на частната поземлена собственост е основната отличителна черта, която характеризира облика на аграрната структура на българското селско стопанство през 90-те години. Тя се оказва най-засегнатият структурен разрез на земеделското производство - от стопанства, обработващи средно по 140 хил.дка. земя се пристъпва към изграждане основно на дребни земеделски стопанства.

²⁰ Попов, К. Стопанска България. (Сборник на Българската академия на науките), кн. VII ,5, С., Държавна печатница, 1916 г.

²¹ Вж. Загоров, Ст. Поглед върху социалната и икономическата структура на българското земеделско стопанство, Статистически институт, 1936 г.

²² Тези въпроси са по-подробно изследвани в Димов, А. Някои насоки и задачи на аграрната политика в Европейския съюз. - Икономически изследвания, бр. 2, 1999 г. , с. 161; още в Земеделски журнал, бр. 4, 1999 г., с.1.

Разглеждайки настъпилите промени в структурата на поземлената собственост и в аграрната структура на българското земеделие през 90-те години, особено внимание заслужават въпросите, даващи отговор на това **какво “носят” със себе си тези промени, докъде се простира техният обхват.** Сега дадените от дистанцията на времето оценки определят процеса на възстановяване на собствеността върху земята като необосновано продължителен. В този смисъл се изтъква, че при осъществяване на поземлената реформа се използва деструктивен подход; ликвидирането на старите структури се съпровожда от огромно за мащабите на българското земеделие разрушаване на съществуващия материално-технически, биологичен и интелектуален потенциал. Като основни недостатъци на поземлената реформа се определят: липса на ясно виждане за едно “ключово земеделско стопанство”²³ в аграрната структура на българското земеделие; възстановяване характеристиките на тази структура от периода на 40-те години.

В крайна сметка, такава вътрешна странна “логика” на развитие на отрасъл “Селско стопанство” рефлектира върху цялостният резултат от неговата дейност. Изясняването на подобно отразяване изисква специализиран анализ. Тук ще бъде направен опит за установяване само на това как промените в структурата на поземлената собственост и в аграрната структура рефлектират върху общото селскостопанско производство и върху производството на подотрасъл “Растениевъдство” (изследвайки производството, посевните площи и средните добиви от основни земеделски култури). Може би си заслужава да се отдели сериозно внимание на този конкретен аспект на проявление на приспособителният процес на аграрния отрасъл към пазарните механизми, защото тенденциите, проявяващи се в земеделското производство надрастват системата “селско стопанство” и в равна степен засягат обвързаните с отрасъла икономически сектори, вкл. и машиностроенето на земеделска техника.

Извършените проучвания на настъпилите изменения в размера на произведената селскостопанска продукция през периода 1990-1999г. показват следното: през 1999г. в сравнение с 1990г., общото селскостопанско производство се свива с 36,2%, т.е. с повече от една трета (вж. фиг. 3).

Установяват се респ. значителни колебания в произвежданите количества продукция от селскостопанските подотрасли “Растениевъдство” и “Животновъдство”.²⁴

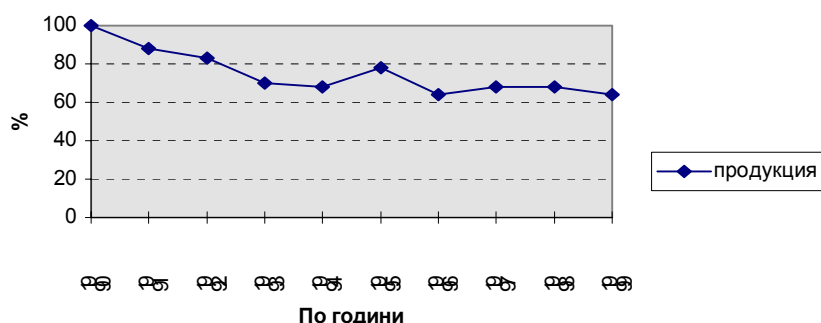
В областта на растениевъдството, насоките и тенденциите на промените ще бъдат анализирани от гледна точка на производството през годините на основни селскостопански култури; използваните ресурси - земя и постигнатите средни добиви. Като изходен пункт ще бъдат използвани данните от табл. 5. С теоретична и практическа цел, използвайки данните от табл. 5, първоначално ще бъдат подложени на изследване относителните изменения на произвежданите количества селскостопански култури през 1999 г. спрямо 1980г. Резултатите от това изследване са показани в табл. 6.

²³ Понятието е взимствано от книгата “Структурни промени в земеделието на Република България”, Колектив на БАН, Изд. Горекс Прес, 1997 г., с. 9.

²⁴ Селскостопанският подотрасъл “Животновъдство” е споменат само информативно. По-нататък той няма да бъде обект на разглеждане.

Фигура 3

Обща селскостопанска продукция (1990-1999г.)

Източник: Статистически годишници от годините: 1990-2000г.

Съгласно двете таблица производството, посевните площи и средните добиви от основни селскостопански култури се характеризират със следните по-съществени закономерности:

- производството се колебае по отделни години на наблюдавания период и проявява различни тенденции и интензивност на намаление или нарастване; при преобладаващата част от проучваните култури се установява трайна тенденция към намаляване на произвеждания обем – от данните в табл. 6 ясно проличава драстично съкращаване на произвежданите количества ябълки, тютюн, винено грозде и домати. При основният представител на зърнените култури у нас – пшеницата, се установява, че в периода 1995-1999г. не се достигат равнищата от 1980г.; идентични тенденции се наблюдават и при царевицата за зърно (втората по значение култура в сектор “Зърнопроизводство”; единственото изключение сред изследваните култури е слънчогледът – при него се разкрива сравнително устойчиво нарастване на производството;
- при засетите площи с отделните земеделски култури се очертават тенденции, сходни с посочените; в края на анализирания период, намаляват реколтираните площи с пшеница, царевица, тютюн, домати, ябълки и винено грозде; само посевната площ на слънчогледа се увеличава два пъти през 1999г. спрямо 1990г.
- тук, **с подчертана значимост** ще бъде приведена информация от Министерството на земеделието и горите, според която към края на 2000г. от общо обработваемите площи на страната (43 млн.дка) се обработват 70%, което означава, че **30% е размерът на необработваемите земеделски земи в България.**

Таблица 5

Площи, производство и средни добиви от основни селскостопански култури през периода 1980-1999г.

Години	Пшеница	Царевица за зърно	Слънчоглед	Тютюн	Домати	Ябълки	Винено грозде
производство - тонове							
1980	3846572	2255535	379950	119639	838174	394280	745389
1990	5292233	1221139	388560	72369	846081	410915	562675
1995	3435251	1817222	766879	18803	530405	149287	499035
1999	2642973	1739969	605832	34475	445694	92269	307121
площи - хектари							
1980	967689	584543	247480	1080655	27272	33889	151767
1990	1162775	424428	280203	528973	25987	23301	130788
1995	1181115	475256	586009	14254	29789	15373	99792
1999	966282	455026	592165	26047	28983	14999	99764
средни добиви - килограми от хектар							
1980	3973	3845	1534	1115	28606	11375	5611
1990	4550	2866	1386	1335	29139	15388	4415
1995	2997	3761	1270	1406	16760	4471	5077
1999	2866	3818	1022	1338	14445	4421	3163

Източник: Статистически годишници от годините: 1980-2000 г.

Таблица 6

Производство на основни селскостопански култури през периода 1980-1999г. (%)

Основни растениевъдни култури	1980г.	1999г.
1	2	3
Пшеница	100	68,71
Царевица	100	77,14
Слънчоглед	100	159,45
Тютюн	100	28,82
Домати	100	53,17
Ябълки	100	23,40
Винено грозде	100	41,20

- през годините на изучавания период, се отчита сериозно намаляване на средните добиви от разглежданите основни селскостопански култури. Положителна оценка заслужава нарастването на средните добиви при слънчогледа.

Проследяването на интензивността и насоките на измененията в производството, посевните площи и постигнатите средни добиви от основни земеделски култури налага необходимостта от задълбочаване на анализа и установяване на настъпилите промени в продуктовата структура на подотрасъл "Растениевъдство". Ориентацията на изследователската дейност тук ще приключи с привеждане на същественият факт, че "продуктовата структура в общи линии се запазва".²⁵

От извършените дотук проучвания на измененията в общото селскостопанско производство и в това на подотрасъл "Растениевъдство" може да бъде формулиран следния извод: през периода 1990-1999г. общото селскостопанско производство се свива с повече от една трета. В областта на растениевъдството се очертават идентични тенденции към намаляване

²⁵ Трендафилов, Р. Цит. съч., с.313.

производството, посевните площи и средните добиви от основни земеделски култури. Причините за тези негативни трендове могат да се търсят в различни направления. От особено значение е неспазването на агротехническите изисквания и технологична дисциплина, което пък от своя страна до голяма степен се обуславя от ниска техническа осигуреност на земеделското производство.²⁶ И тъй като **процесът на тази осигуреност не може да се разглежда откъснато** от потреблението на земеделска техника, то зад разкритите неблагоприятни тенденции в земеделието задължително трябва да бъде търсена **изключително ниска степен на потребление на техника за земеделието**. Тази констатация е от съществена значимост за производителите на техника за селското стопанство в България. Погледнато през призмата на техните производствени интереси се наблюдава наличие на сериозни ограничители с подчертано стагниращо влияние. Доказването на последното налага сериозно изследване на съвременното състояние на подотрасъл „Селскостопанско машиностроене“.

По отношение на продуктовата структура на подотрасъл „Растениевъдство“ се установява, че не се наблюдават съществени изменения. Следователно не се поставят и съществени претенции пред селскостопанския машиностроител по отношение на предлаганата от него продуктова структура.

Поставянето на акцента върху общото селскостопанско производство и неговата продуктова структура, върху размера на реколтираните площи и достигнатите средни добиви не е случайно. Знаейки, че процесите, протичащи в селското стопанство и в частност в неговия подотрасъл „Растениевъдство“ **не се „вместват“ единствено в тях**, то от огромно значение е подчертаването на следното обстоятелство: свиването на продукцията на подотрасъл „Растениевъдство“, респ. ограничаването на размера обработваема земя, неминуемо водят към **ограничаване на потреблението на земеделска техника**. Тази зависимост представлява сериозно предизвикателство. Тя се превръща в основание за това да бъде ясно формулирано едно от проявленията на взаимовръзката между селскостопанското производство и селскостопанската техника, а именно: *организацията на земеползването и съществуващите по този повод структури в много голяма степен определят параметрите на потребление на земеделска техника, а оттук и тези на нейното производство в България*.

По този начин, в най-обща светлина бяха представени процесите на промяна в българското земеделие през 90-те години. Направен беше опит за изследване на посоката на отражение на структурните промени в отрасъла върху общото селскостопанско производство и върху това на подотрасъл „Растениевъдство“. Получените резултати са основание да се констатира, че така настъпилите изменения оказват изключително силно влияние. Подобна констатация е следствие от установените тревожен спад на общото земеделско производство, на растениевъдното производство, разкритите

²⁶ По-широко осветляване на тези въпроси има във „Структурни промени в земеделието на Република България“. ИИ на БАН, Горекс Прес, 1997 г., с.54.

негативни тенденции на намаление размера на посевните площи и на постигнатите средни добиви. Очертаните проблеми с право могат да бъдат определени като труднопреодолима бариера пред селското стопанство в неговото бъдещо развитие. Следователно пътят на приспособителният процес на българското земеделие към императивите на новото време се оказва изпълнен с редица трудности. Освен това той предизвиква дълбоки изменения както в самия отрасъл “Селско стопанство”, така и в обвързаните със земеделието икономически сектори - **специално в селскостопанското машиностроене**.

3. Оценка на състоянието и проблемите на селскостопанското машиностроене през периода 1989-1999г.

В периода след 1990г., българското селскостопанско машиностроене тръгва по дългия и мъчителен път на промяна към пазарните механизми. Този преход поставя редица труднорешими проблеми пред машиностроителния подотрасъл. Стопанската практика нееднозначно показва, че част от тях се пораждат в системата “българско селско стопанство”. Във връзка с това, от особено значение е достигането до оптимален отговор на въпроса: “Как процесът на пазарно преобразяване на земеделието на България се отразява върху общото състояние и развитие на селскостопанското машиностроене на страната?”.

Преди това обаче, се налага да бъде направен кратък преглед на настъпилите изменения в подотрасъл “Селскостопанско машиностроене” през периода 1989-1999г. Направените проучвания в тази област показват, че се очертава изключително неблагоприятна тенденция на спадане на произведените от подотрасъла количества продукция (вж. табл. 7).

Таблица 7
Производство на някои основни видове селскостопанска техника през периода 1989-1999г.

Промислени изделия	години								
	1989	1990	1991	1993	1995	1996	1997	1998	1999
Комбайни - бр.	19987	9735	2576	264	77	261	166	112	56
в т.ч. силажкомбайни	19987	9732	2576	256	77	261	166	112	56
Трактори - бр.	4956	3120	1729	598	289	310	315	239	137
Тракторни:									
плугове- бр.	1756	2378	1949	3802	1252	800	614	750	690
култиватори- бр.	161	1	-	1284	966	838	683	531	584
редосеялки- бр.	1244	1068	413	397	574	757	765	497	234
пръскачки- бр.	2313	1656	603	202	203	286	145	135	148
Фуражомелки-бр.	369	415	693	741	284	115	34	31	27

Съгласно данните от таблицата, общото произведено количество селскостопански машини достига едни от най-ниските си стойности през 1996г. – тогава се установява свиване на производството с 90.41% ²⁷ спрямо това от 1989 година. В периода 1997-1999г. се проявяват идентични трендове. Икономическата логика изисква и отчитането степента на натовареност на производствените мощности на изследвания подотрасъл –

²⁷ Вж. Статистически годишници от: 1994 г., с. 194; 1997 г., с.165.

през 1998г. тя спада до по-малко от 43%²⁸ общо за направлението. Проследяването на натоварването на изградените в подотрасъл производствени мощности през 1999г. отчита следните стойности:

Таблица 8

Натовареност на производствените мощности в подотрасъл
“Селскостопанско машиностроене” през 1999г.

Видове изделия	Натовареност на ПМ (%)
1. Производство на силажкомбайни	11
2. Тракторни култиватори	22
3. Почвообработващи фрези	62
4. Дискови брани	23
5. Машини за обработка на лозя	52
6. Машини за помощно стопанство	49
7. Машини за сушене на реколтата	21
8. Растително-защитна и разсадосадачна техника	42

Източник: Министерство на икономиката.

От изложени данни в табл. 8 се вижда, че степента на натоварване на производствените мощности на подотрасъл “Селскостопанско машиностроене” през 1999г. е ниска. Непълната степен на използване на производствените мощности пряко рефлектира върху произведените количества продукция. Всъщност релацията “степен на натоварване на производствените мощности – произведени количества продукция” не се нуждае от доказване.

В същото време, висока е степента на физическо и морално изхабяване на преобладаващата част от използваното технико-технологично оборудване. Проучванията ни показват, че в края на 90-те години, производствената дейност на направление “Селскостопанско машиностроене” се осигурява предимно от стандартни металорежещи и металообработващи машини – местно производство и производство на страни от бившата СИВ (ГДР, ЧСФР, СССР).

Като непосредствена последица от натрупаните финансово-икономически и производствени проблеми в разглеждания подотрасъл, сериозно намалява броя на заетите в него. За периода 1991-1999г. близо с 6-8 пъти по-малък. Постоянна практика в предприятията, производители на земеделска техника е да се въвежда в определени периоди от годината (главен критерий е кога се реализира продукцията) намален работен ден или намалена работна седмица.

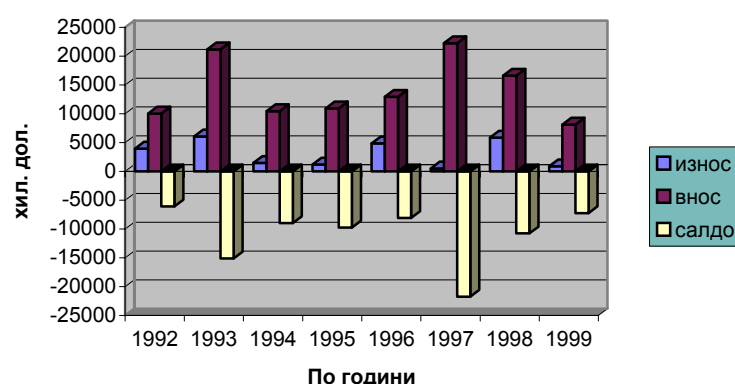
Резултат от свитото производство на селскостопанска техника е рязкото намаляване на експортните количества. След 1990г. във външната търговия със селскостопанска техника настъпват чувствителни изменения. През периода 1992-1999г. се установява трайна тенденция към неравномерно и нестабилно развитие на външнотърговският стокообмен на България с аграрна техника. Докато делът на селскостопанските машини в целия машиностроителен експорт на страната през 1989-1990г. представлява

²⁸ Доклад на Министерството на икономиката, 1999 г., с.6.

2,7%²⁹, то в периода 1992-1999г. той спада и се колебае между 0,16% и 0,26%.³⁰ Същевременно, относителният дял на вноса на земеделска техника в общия машиностроителен внос през периода 1992-1999 г. възлиза съответно на 1-1,2%.³¹ Следователно характерна особеност на външната търговия на България с аграрна техника е наличието на постоянно отрицателно търговско салдо след 1992г. (вж. фиг. 4).

Фигура 4

Външна търговия на България с аграрна техника през периода 1992-1999г.

Изследванията ни сочат, че основен принос за формирането на негативното външнотърговско салдо с аграрна техника има вносът на трактори и машини за прибиране на реколтата (сред тях значителен е броят на зърнокомбайните). Покупките на тази техника надхвърлят от 7 до 10 пъти продажбите на подобни български съоръжения на външните пазари през отделните години на периода 1992-1999 г.³²

Направените разкрития за динамиката в експортните количества на селскостопанска техника имат изключително значение. Те извеждат на преден план основното направление, в което може да бъде осъществявана реализацията на българска селскостопанска техника в близка перспектива, а именно - вътрешния пазар. Следователно производствените усилия на машиностроителите на селскостопанска техника в България трябва приоритетно да бъдат съобразени с потребителските изисквания на българския земеделски производител.

²⁹ Вж. Костов, В. Експортната структура и разширяване участието на българското машиностроене в световния пазар – Икономическа мисъл, 1991, N 1, с.55.

³⁰ Вж. Гилова, Е. Съществуват добри перспективи пред вноса на аграрна техника – Външна търговия, 2000, N 1, с. 4-6.

³¹ Пак там.

³² Пак там.

Така изведените общи констатации за състоянието и развитието на българското селскостопанско машиностроене през периода 1989-1999г. създават предпоставки за формулирането на следният по-съществен извод: в последното десетилетие на XX век селскостопанското машиностроене на България се оказва пред редица трудно решими проблеми. Основен индикатор за това е резкият спад в произвежданите количества продукция (затварящ експортния “прозорец” пред подотрасъла), съпътстван от ниска степен на натоварване на производствените мощности и съкращаване на значителна част от заетия персонал в направлението.

В този смисъл, причините за направените тревожни констатации в състоянието и развитието на машиностроенето на техника за земеделието могат да бъдат потърсени в много и различни насоки, най-важни от които са:

- *неблагоприятна макроикономическа среда;*
- *структурна реформа в икономиката на страната;*
- *влошаване външнотърговските взаимоотношения на България с нейните традиционни партньори (страните-членки на СИВ);*
- *недобре функциониращ механизъм на финансово-кредитната политика, провеждана в областта на земеделието;*
- *законодателни промени, непостигащи предварително поставените цели;*
- *нестабилност на аграрния отрасъл.*

В предлаганата разработка, беше направен опит за коментиране влиянието върху селскостопанското машиностроене само на един от елементите на заобикалящата го икономическа среда - земеделието. Приоритетната роля на аграрния отрасъл определи насочването на изследователското внимание към неговото проучване в точки 1 и 2. Те представляват достатъчно основание да бъде формулиран следния извод: в крайна сметка остротата и дълбочината на настъпилите изменения в земеделието водят до неговата дестабилизация и дефинират ниската, незадоволителна платежоспособност на земеделския производител. В подкрепа на подобно твърдение ще бъде разгледана прословутата “ножица на цените”, изразяваща графично движението на цените на индустриалните стоки (каквито са селскостопанските машини) и изкупните цени на селскостопанската продукция (вж. фиг. 5).

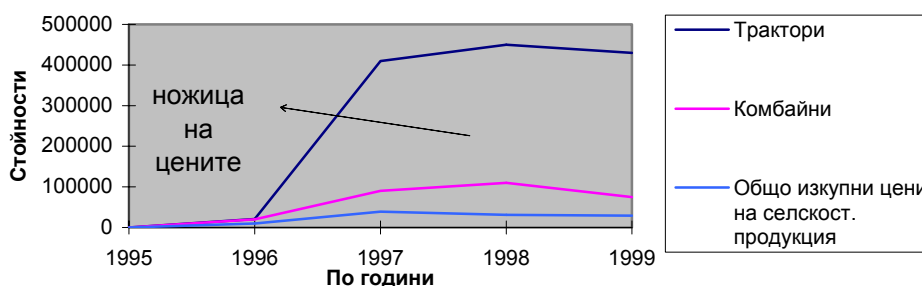
Намаляването на изкупните цени на селскостопанските продукти неминуемо води до намаляване реалните доходи на земеделските производители, оттук спадане покупателната способност на земеделските производители, т.е. намалява търсенето на индустриални стоки, каквито са селскостопанските машини.³³ От своя страна стопанската практика по категоричен начин доказва, че цените на индустриалните стоки не са в

³³ Зависимостта между цените на земеделските и индустриалните произведения подробно е изследвана в “Несъответствието между цените на земеделските и цените на индустриалните произведения”. Бобчев, К. С., Печатница “Съгласие”, 1934 г. На с. 25 е отбелязано: “...ние можем да кажем, че причината за несъответствието на цените лежи в земеделието.”; Изследователските търсения на професора продължават и в по-късно издадения труд “Селскостопанска политика”, С., Литопечат, 1945 г., с. 26.

състояние да следват низходящото движение на цените на земеделските.³⁴ Това поражда отваряне на прословутата “ножица на цените” надолу, т.е. във вреда на земеделските произведения. Последното погледнато през призмата на производствените интереси на машиностроителите на земеделска техника в България еднозначно може да бъде определено като стагниращо условие за производството.

Фигура 5

Индекси на цените за периода 1995-1999г.

Източник: НСИ

Всичко казано дотук създава основание да бъде заключено: през 90-те години, в отрасъл “Селско стопанство” настъпват промени, проявяващи се с особена острота и дълбочина. Част от негативните тенденции намират израз във влошаване състоянието на селскостопанското машиностроене. Това означава, че промените по пазарно преобразяване на селското стопанство на страната далече не се “вместват” единствено в системата “селско стопанство”. Те я “надрасват” и с равна сила засягат обвързания със земеделието машиностроителен подотрасъл – селскостопанско машиностроене. Тази теза по категоричен начин се доказва от съвременното състояние на подотрасъл “Селскостопанско машиностроене” в страната. Това убедително налага схващането, че изучаването и оценяването на взаимозависимостта, която характеризира взаимоотношенията между двете икономически направления - селско стопанство и селскостопанско машиностроене е “ключът” към тяхното бъдещо развитие.

Разкриването и отчитането на отражението на елементите на икономическата среда и специално на структурните изменения в земеделието върху общата динамика на селскостопанското машиностроене в България има важно теоретично и практическо значение. Това ще спомогне да се осъзнае, доколко всички тези процеси и явления са част от нещо единно и неделимо, подчиняващо се на действието на обективния закон на взаимозависимостта.

³⁴ Вж. по-подробно Котева, Н. Икономически проблеми на техническото обновяване на земеделското производство. – Икономика и управление на селското стопанство, 2001, N 5, с. 53.

SUMMARIES

Nina Yankova

DIFFERENCES AND SUSTAINABILITY IN THE DEVELOPMENT OF THE MUNICIPALITIES IN BULGARIA IN THE PERIOD 1996 – 1998

The study presents results from a research on the level of development of the municipalities in the country in the period 1996 – 1998 and on this base is made an evaluation of the differences between them. Average transformed integral estimations are built, on which bases is made arranging of the municipalities. Comparisons with previous periods are made. Special attention is drawn to the changes in the degree of sustainability in their development. Studied is the interaction between the development of the social – economic and human development by regions for 1998.

JEL: R12, R50, O18

Stefan Ivanov, Georgi Shopov, Iordan Hristoskov, Nikolai Chkorev

INTER-MUNICIPALITY DIFFERENCES – STATE, CHANGES, TENDENCIES

The study analyzes and evaluates the changes and differences in the following concrete directions in the development of the municipalities: financial state, social development, employment and unemployment, ecological state. Comparisons with previous periods are made. Analyzed and evaluated is the process of decentralization of the social services and recommendations for carrying out of policy of decentralization in this field are formulated.

JEL: R12, R50, O18

Georgi Chukalev

THE BALASSA-SAMUELSON EFFECT ON THE BULGARIAN ECONOMY

This research studies the influence of the Balassa-Samuelson effect on Bulgarian inflation and the real appreciation of BGN in relation to main trade partners currencies. According to the results obtained, the Balassa-Samuelson hypothesis stands for the Bulgarian economy. The higher rate of tradable sector productivity in Bulgaria brings about adjustment of wages and prices to EU countries levels. Thus the assumed sustainable GDP growth would still evoke higher inflation rates in Bulgaria compared to EU. Additional effects on Bulgarian inflation rates would have the conclusion of price liberalization and excises harmonization.

JEL: E30, E60

Nikolay Stoichev

INFORMATION NOISE IN THE STOCK MARKET AND PROFITABILITY OF THE FINANCIAL ASSET

In the study is introduced the noise as a new factor of profitability and it expands the range of instruments and methods of analysis. The reporting more factors of the profitability aims at receiving more reliable evaluation of the sensibility, which suggests more reliable base for choice of corporate shares for the investment portfolio. The use of the degree to which the profitability of the corporate share is influenced by the noise impact of the stock market is a new and significant sign for selection of assets, which presents a favorable starting position for forecasting of the future income from the asset.

JEL: G14, G28

Liudmil Nestorov

END HOUSEHOLD CONSUMPTION AS A FACTOR OF BULGARIA'S ECONOMIC DEVELOPMENT

The study discusses the changes in the nominal and disposable income as basic factor of household consumption in the country over the last year of transition to a market economy. On the basis the change effects in the overall households expenditure and their purchasing power are sought. It has been found out that they are typical of an extremely poor nation. The analysis done on the basis of the average and marginal consumption propensity, as well as the values of the households consumption multiplier and accelerator in Bulgaria for the period of 1990 – 2000 indicate that at this stage it is not able to play the role of the driving force for increasing the production and fostering the economic growth in the country.
JEL: D10, O10

Simeonka Petrova

AGRICULTURE – ELEMENT OF THE ECONOMIC ENVIRONMENT FOR DEVELOPMENT OF THE AGRICULTURAL MACHINE-BUILDING IN BULGARIA IN THE LAST DECADE

In the 90s of XX century the Bulgarian agriculture took the difficult road towards market transforming. Many negative changes occur in it, revealed with extreme sharpness and deepness. Some of them lead to worsening of the state of the agricultural machine-building, which means that the changes running in the industry are far not only in the system of the agriculture. They "overgrow" it and with equal power concern the bound with the agriculture sub-industry agricultural machine-building. This is undoubtedly proved by the current difficult state of the sub-industry "Agricultural Machine-Building" in the country. On this base convincing is the opinion that the revealing and reporting of the elements of the economic environment and especially of the structural changes in the agriculture on the total dynamics of the agricultural machine-building in Bulgaria has important theoretic and practical significance. It will help realizing to what extent all these processes and phenomena are part of the something uniform and inseparable, subordinated to the action of the objective law of the interdependency.
JEL: Q10, L69